МОНГОЛ УЛСЫН ХҮНСНИЙ НОГООНЫ ҮЙЛДВЭРЛЭЛИЙН ӨРТГИЙН СҮЛЖЭЭ

2020 оны 8 дугаар сар

МОНГОЛ УЛСЫН ХҮНСНИЙ НОГООНЫ ҮЙЛДВЭРЛЭЛИЙН ӨРТГИЙН СҮЛЖЭЭ

2020 оны 8 дугаар сар

Creative Commons Attribution 3.0 IGO license (CC BY 3.0 IGO)

© 2020 Азийн Хөгжлийн Банк
6 АХБ өргөн чөлөө, Мандалуён хот, 1550 Метро Манила, Филиппин улс
Утас +63 2 8632 4444; Факс +63 2 8636 2444
www.adb.org

Зарим эрхийг хуулиар хамгаалсан. 2020 онд хэвлэв.

ISBN 978-92-9262-097-4 (хэвлэмэл); 978-92-9262-098-1 (цахим); 978-92-9262-099-8 (е-ном)
Хэвлэлийн дугаар. TCS210023-3
DOI: <http://dx.doi.org/10.22617/TCS210023-3>

Энэхүү хэвлэлд илэрхийлсэн үзэл бодол нь зохиогчийнх бөгөөд Азийн Хөгжлийн Банк (АХБ), түүний Захирлуудын зөвлөлийн гишүүд болон тэдний төлөөлдөг улсын Засгийн газрын үзэл баримтлал, бодлогыг төлөөлөхгүй болно.

Энэхүү хэвлэлд ашиглагдсан баримт өгөгдлийн үнэн зөвийг АХБ баталгаажуулахгүй бөгөөд тэдгээрийг ашигласны улмаас гарах аливаа үр дагаварт ямар нэгэн хариуцлага хүлээхгүй. Тодорхой компани эсвэл бүтээгдэхүүний тухай дурьдсан нь дурьдагдаагүй бусад ижил төрлийн компани ба бүтээгдэхүүнээс тэдгээрийг илүүд үзэж сурталчлах буюу санал болгох утга агуулаагүй болно.

Аливаа нэг улс орон эсвэл газар зүйн бүс нутгийг энэхүү хэвлэлд дурьдсан буюу нэрлэсэн, эсвэл “улс” гэсэн нэршлийг ашигласнаар, АХБ тухайн улс орон, бүс нутгийн хууль эрх зүйн болон бусад байдлын тухайд ямар нэгэн дүгнэлт, байр суурь илэрхийлээгүй болно.

Энэ хэвлэх ажлыг Creative Commons Attribution 3.0 IGO license (CC BY 3.0 IGO) <https://creativecommons.org/licenses/by/3.0/igo/> лицензийн хүрээнд хийсэн болно. Энэхүү хэвлэлийг ашигласнаар та энэ лицензийн нөхцөлийг мөрдөн баримтлах үүргийг хүлээн зөвшөөрнө. Эх сурвалжийг олж тогтоох, орчуулах, хялбаршуулан хэрэглэх, зөвшөөрөл авах бол <https://www.adb.org/terms-use#openaccess> холбоосоор орж нөхцөл журамтай танилцана уу.

Энэхүү CC лиценз нь тус хэвлэлд дурдагдсан АХБ-ны бус зохиогчийн эрхтэй материалд үл хамаарна. Хэрэв аливаа материал өөр эх сурвалжтай холбоотой бол түүнийг дахин хэвлэх, хуулбарлах зөвшөөрлийг тухайн эх сурвалж бүхий зохиогчийн эрхийн эзэмшигч эсвэл хэвлэгч нарт хандан авна уу. Тухайн материалыг ашигласны улмаас гарах аливаа гомдол шаардлагыг АХБ үл хариуцна.

Хэрэв танд агуулгын талаар асуух зүйл эсвэл санал байгаа бол, эсвэл та эдгээр нөхцөлөөс бусад зорилгоор ашиглахын тулд зохиогчийн эрхийн зөвшөөрөл авахыг хүсвэл, эсвэл АХБ-ны лого тэмдгийг ашиглах зөвшөөрөл хүсэх тохиолдолд pubsmarketing@adb.org гэсэн хаягаар холбогдоно уу.

АХБ-ны хэвлэлийн залруулгыг дараах хаягаар үзнэ үү: <http://www.adb.org/publications/corrigenda>.

Тайлбар:

Энэхүү нийтлэлд гарах “\$” тэмдэгт нь америк долларыг илэрхийлнэ.

Нүүр хуудсан дээрх зураг: Улаанбаатар хотод болсон “Намрын ногоон өдрүүд” арга хэмжээнд зориулсан хүнсний ногооны захын үйл ажиллагааг харуулсан (Зургийг Б. Болорчимэг).

ГАРЧИГ

ХҮСНЭГТ БА ЗУРАГ	VI
ӨМНӨХ ҮГ	VIII
ТАЛАРХАЛ	IX
ТОВЧИЛСОН ҮГС	X
ЕРӨНХИЙ ХУРААНГУЙ	XI

1 ГОЛ ҮР ДҮНГҮҮД.....1

1.1 Өнөөгийн байдал, хэтийн төлөв: Зах зээл болон өртгийн сүлжээ	1
1.2 Сайжруулах боломж: Загварчлал, техник эдийн засгийн үндэслэл, өндөр түвшний хөрөнгө оруулалтын үнэлгээ, өртгийн сүлжээнд оролцогчдын бизнесийн загварууд.....	2
1.2.1 Хоршоолсон ногоочдын бүлгүүдийг сайжруулах боломжууд.	2
1.2.2 Борлуулагчид (ченж) болон бөөний худалдаачдыг сайжруулах боломжууд	3
1.2.3 Боловсруулагч, жижиглэн худалдаачдыг сайжруулах боломжууд	3
1.3 Төр, хувийн хэвшлийн салбарын оролцоонд өгөх зөвлөмж	3
1.3.1 Хоршоолсон ногоочдын бүлгүүдийг дэмжихэд зориулсан зөвлөмжүүд	4
1.3.2 Босоо, хөндлөн зохицуулалтын загварын төрлийг тодорхойлох	4
1.3.3 Өртгийн сүлжээний зохицуулалтыг нэмэгдүүлэхэд авах арга хэмжээнүүд	5

2 ЗАХ ЗЭЭЛИЙН ШИНЖИЛГЭЭ6

2.1 Салбарын тойм	6
2.1.1 Оршил	6
2.1.2 Түүхэн нөхцөл байдал	6
2.1.3 Бодлогын нөхцөл байдал	7
2.2 Эрэлтийн шинжилгээ: Хэн, Хаана, Бүтээгдэхүүн, Хэмжээ, Чанар, Хандлага, Төлөв	10
2.2.1 Эрэлт (хэрэглээ)	10
2.2.2 Хүнсний аюулгүйн байдлын баталгаа, чанарын стандартын шүтэлцээ	19
2.3 Нийлүүлэлтийн шинжилгээ	22
2.3.1 Зах Зээлийн Багтаамж: Хүнсний ногоог Хаана, Яаж, Хэр Ихээр Тариалж байна вэ?	22
2.3.2 Нийлүүлэлтийн шинжилгээ: Ямар Хүнсний Ногоог Хаанаас Авах вэ?	23
2.4 Нийлүүлэлтийн гүйцэтгэлийн гол шалтгаанууд	35

3 ӨРТГИЙН СҮЛЖЭЭНИЙ ШИНЖИЛГЭЭ37

3.1 Өртгийн сүлжээний зураглал: Борлуулалтын суваг, Орлого, Зардал, Зөрүү, Чиг хандлага.....	37
3.1.1 Монгол Улсын хүнсний ногооны өртгийн сүлжээний дэлгэрэнгүй тайлбар	37
3.2 Зах Зээлийн Өрсөлдөөн: Дотоодын Нийлүүлэгчдийн Эзлэх Хувь, Импорт, Өрсөлдөөний Мөн Чанар, Чиг Хандлага.....	41
3.2.1 Хүнсний ногооны гол нийлүүлэгчид хэн бэ?	41
3.2.2 Улаанбаатар хотын захуудад хийсэн үнийн шинжилгээ	45
3.2.3 Холбогдох өртгийн сүлжээний хэсгүүд дэх ашгийн тархалт.	45
3.3 Өртгийн сүлжээний зах зээлийн хэмжээ, үнэ, чанар гэсэн шаардлагыг хангахад тулгарах давуу болон сул талууд	54
3.3.1 Гол үр дүнгүүдийг тайлбарлах нь	54
3.3.2 Худалдан авалтын эх үүсвэр, Үйлдвэрлэгчид болон Түүхий эдийн эх үүсвэрүүд	57
3.3.3 Импортолсон ногоо болон түүхий эдийн үнэлгээ, өрсөлдөөний төлөв байдал болон импортыг орлуулалтын байдал	57
3.3.4 Тариалангийн үйлдвэрлэлийн орц болон технологийн эх үүсвэр	59
3.4 Жижиг тариалан эрхлэгчдийн өртгийн сүлжээний шаардлагыг хангахад гүйцэтгэх үүрэг	61

4 АРГА ЗҮЙН ШИНЖИЛГЭЭ: ЖИЖИГ ТАРИАЛАН ЭРХЛЭГЧДИЙГ ЗАХУУДАЙ ХОЛБОХ НЬ63

4.1 Танилцуулга	63
4.2 Төслийн сумдын Хоршоолсон Ногоочдын Бүлгүүдийг зах зээлийн шаардлага хангадаг болгох зорилгоор сайжруулсан боломжит загварууд	63
4.2.1 Үндсэн суурь загвар	64
4.2.2 Шинэ таримлын загвар	65
4.2.3 Өртгийн сүлжээний загварууд	67
4.2.4 Зах зээлд шинээр нэвтрэхэд болон том зах зээл дээр гарахад тулгарах гол бэрхшээлүүд	73
4.2.5 Бэрхшээлүүдийг даван туулахын тулд авах арга хэмжээнүүд.	74
4.2.6 Тариалангийн аж ахуйн түвшний эдийн засгийн шинжилгээ болон санхүүгийн шаардлагууд	75
4.3 Орцын хангамж, Боловсруулалт, Зах зээл ба Тархалтын шинжилгээ	77
4.3.1 Төр, Хувийн хэвслүүдийн үйл ажиллагаа, хөрөнгө оруулалтад тулгарах гол бэрхшээлүүд	78
4.3.2 Хоршоолсон ногоочдын бүлгүүдийг захуудтай холбох ажлыг хөнгөвчлөхөд зориулсан гэрээ байгуулах боломж	79
4.3.3 Өртгийн сүлжээний оролцогчдод учрах гол бэрхшээлүүд	80
4.3.4 Сайжруулалт хийх боломж: Арга зүйн, худалдааны, санхүүгийн, нийгмийн болон хэмжих боломж	81

5 ЖИЖИГ ТАРИАЛАН ЭРХЛЭГЧДИЙГ ТӨВ АЗИЙН ХӨГЖИЖ БУЙ ЗАРИМ УЛС ОРНУУДЫН ЗАХ ЗЭЭЛТЭЙ ХОЛБОХ	84
5.1 Казакстан.....	84
5.2 Узбекистан.....	85
5.3 Пакистан.....	85
6 ТАРИАЛАНГИЙН АЖ АХУЙН ОРЛОГЫГ НЭМЭГДҮҮЛЭХИЙН ТУЛД ТӨРӨӨС ХЭРЭГЖҮҮЛЖ БАЙГАА ТӨСЛҮҮДЭД ӨГӨХ САНАЛ ЗӨВЛӨГӨӨ	87
6.1 Төрөөс хэрэгжүүлж байгаа төслүүдэд өгөх санал	87
6.2 Хувийн Хэвшлийн Оролцооны Аргууд.....	87
6.3 Зөвлөмжүүд.....	87
ХАВСРАЛТ	90

ХҮСНЭГТ БА ЗУРАГ

ХҮСНЭГТ

1	Хүнсний ногооны бодит хэрэглээ, 2012–2017	10
2	Хүнсний ногооны зах зээлийн тооцоолсон үнэлгээ, 2012–2017	12
3	Ил талбайн болон хүлэмжийн тариалан, зах зээл, хадгалалт	13
4	Хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийн өөрийн хэрэгцээг хангах хувь, 2012–2017	15
5	Монгол Улсын хот болон хөдөө орон нутгийн хүн ам, 2012–2017	15
6	Хот болон хөдөө орон нутгийн нэг хүнд ногдох хүнсний ногооны жилийн дундаж хэрэглээ, 2012–2016	16
7	Хот, хөдөө орон нутгийн хүн амын хүнсний ногооны жилийн дундаж хэрэглээний ялгаа, 2012–2016	16
8	Төмс, хүнсний ногооны улсын нийт хэрэглээ, 2017	17
9	Хүнсний ногооны зах зээлийн дундаж боломжит хэмжээ	17
10	Хүнсний ногооны боломжит хэрэглээний тооцоолол, 2018–2020	18
11	Хот болон орон нутгийн төмс, хүнсний ногооны зах зээлийн багтаамжийн тооцоо, 2018–2020	18
12	Өртгийн Сүлжээний Дагуу Хүнсний Аюулгүй Байдлын Дадлын Жишээ	21
13	Хүнсний Ногооны Үйлдвэрлэлийн хэмжээ, 2012–2017	24
14	Төмс, Үр Тариа, Малын Тэжээлийн Ургамлын Үйлдвэрлэл, Ургацын Хэмжээгээр, 2012–2017	24
15	Төмс, Хүнсний Ногооны Нийт Ургац, Аймгаар, 2017	25
16	Төсөл Хэрэгжиж Байгаа Сумдын Хүнсний Ногооны Ургацын Хэмжээ, 2014–2016	26
17	Төсөл Хэрэгжиж Байгаа Сумдын Төмс, Хүнсний Ногооны Ургацын Хэмжээ, Улсын Нийт Хэмжээнд Эзлэх Хувиар, 2014–2016	26
18	Төсөл Хэрэгжиж Байгаа Сумдын Хүнсний Ногооны Тариалангийн Талбай, 2014–2016	27
19	Төсөл Хэрэгжиж Байгаа Сумдын Хүнсний Ногооны Ургац, 2014–2016	27
20	Төсөл Хэрэгжих 4 сумдад Тариалах Тарималд Зориулсан Ургамал Ургах Дулаантай Өдрийн Тоо	29
21	Төсөл Хэрэгжүүлэгч Сумдад Тариалсан Хүнсний Ногооны Тариалж Эхлэх Өдөр болон Ургах урт	30
22	Монгол Улсад үйлдвэрлэсэн түгээмэл болон түгээмэл биш Хүнсний ногооны зах зээлийн хангамж	31
23	Хүнсний Ногооны Импортын Талаарх Гаалийн Мэдээллийн Хураангуй, 2015–2017	32
24	Хүнсний Ногооны Импортын Хэмжээ, 2012–2017	33
25	Vegetable Import Values, 2012–2017	34
26	Импортлолсон Хүнсний Ногооны Нэгж Үнэ, 2012–2017	34
27	Төмс, хүнсний ногооны нийлүүлэгчдийн үйлдвэрлэл, 2016	42
28	Хүнсний ногооны жижиг тариалан эрхлэгчдийн төмс болон хүнсний ногооны үйлдвэрлэлд оруулсан хувь нэмэр, 2016	43
29	Монгол Улсын төмс, хүнсний ногоо импортлодог компаниудын тоо, 2017 оны байдлаар	45

30	Монгол Улсын төмс, хүнсний ногооны өртгийн сүлжээнүүд	45
31	Өртгийн сүлжээ 1 – Талбай – Ченжүүд / Том Нийлүүлэгч – Бөөний Худалдаачид – Зах / Худалдааны төв	47
32	Өртгийн сүлжээ 2—Том / Дунд хэмжээний тариаланч – Нэрийн дэлгүүрүүд, Худалдааны төвүүд, Жижиглэн худалдааны цэгүүд – Эцсийн хэрэглэгчид	49
33	Өртгийн Сүлжээ 3 – Импортлогч – Худалдаачид / Том нийлүүлэгчид, Бөөний худалдаачид / Худалдааны төвүүд (жижиглэн худалдаачин) / Эцсийн хэрэглэгчид	51
34	Өртгийн сүлжээ 4 – Жижиг тариалан эрхлэгч / Хувийн ногоочид / Импортлогчид – Боловсруулах үйлдвэр – Захууд / Худалдааны төв (Жижиглэн худалдаачин) – Эцсийн хэрэглэгч	52
35	Өртгийн сүлжээ 5 – Жижиг тариалан эрхлэгч / Хувийн ногоочин / Том эсвэл дунд хэмжээний тариаланчид – Борлуулагч “С”-Эцсийн хэрэглэгчид	53
36	Монгол Улсын Жижиглэн Худалдааны Борлуулалтын Нийт Эрэлтэд Гол Өртгийн Сүлжээнүүдийн Эзлэх Хувь	57
37	Монгол Улсад импортлосон ногооны хураангуй, 2017	58
38	Хот болон Хөдөө орон нутгийн жишсэн хүн амын төмс, хүнсний ногооны өдрийн хэрэглээ	59
39	Жишсэн хүн амын жилийн хүнсний эрэлт, 2013–2016(килотонн/жил)	60
40	Нэмүү өртөгтэй импортлогдсон хүнсний бүтээгдэхүүнүүд, 2017	61
41	Тариалангийн талбайн хэмжээнд тулгуурлан санал болгосон хөрөнгө оруулалтын тоо	66
42	Өртгийн сүлжээний загваруудад тусгасан гол санаанууд	69
43	Өртгийн сүлжээний загваруудын гол үзүүлэлтүүд	71
44	Шинэ таримлын загварын дагуу тариалангийн аж ахуйн түвшинд хийх хөрөнгө оруулалтууд	74
45	Өртгийн сүлжээний загваруудын дагуу хийгдэх хөрөнгө оруулалтууд	74
46	Шинэ таримлын загварын тариалангийн аж ахуйн түвшинд үзүүлэх нөлөө	75
47	Бүх загваруудын орлого, ашиг	76
48	Төр, Хувийн хэвслүүдийн гол бэрхшээлүүд, шаардагдах арга хэмжээнүүд	79

ЗУРАГ

1	Импортлосон Хүнсний Ногооны Нэгжийн Дундаж Үнийг Ханштай Харьцуулсан Үзүүлэлт, 2012–2017	35
2	Монгол Улсын хүнсний ногооны өртгийн сүлжээний хялбарчилсан зураглал	37
3	Монгол Улсын Хүнсний Ногооны Өртгийн Сүлжээний Хөдөлгөөн	38
4	Төмс болон Хүнсний Ногооны Нийлүүлэлтийн Сүлжээний Бүтэц 2016	42
5	Газар тариалангийн бүтээгдэхүүний ашиглалт, 2015	44

ӨМНӨХ ҮГ

Монгол Улсын эдийн засаг нь 1990-ээд оны эхэнд төвлөрсөн төлөвлөгөөт эдийн засгийн тогтолцооноос шилжилт хийснээс хойш өндөр хурдтай өсөлт, өөрчлөлт хувьсал гэх шинж чанаруудаар тодорхойлогдож иржээ. 2011 онд Монгол улсыг дундаж орлогын түвшинтэй улсын зэрэглэлд хүрэхэд ашигт малтмалын экспорт чухал үүрэг гүйцэтгэсэн юм. Гэхдээ гаднын эдийн засгийн цочролд Монгол Улс хэт өртөмтгий байгаа нь хөдөөгийн хүн амд илүү төрөлжсөн, хөдөлмөр хөнгөвчилсөн эдийн засгийн бүтэц шаардлагатай байгааг нотолж байгаагаас гадна орлогын хязгаарлагдмал эх үүсвэр, байгалийн гамшгийг даван туулах чадваргүй байдал нь хүн амын хөдөөгөөс хот руу шилжилт хийх эрсдлийг нэмэгдүүлж байна. Монгол Улсын хөдөө аж ахуй нь хангалттай төрөлжөөгүй бөгөөд мал аж ахуйн үйлдвэрлэлд голчлон тулгуурлаж байна. Тухайлбал, 2008-аас 2016 онд дотоодын хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийн хэмжээ нь улсын нийт хэрэгцээний зөвхөн тал хувьтай тэнцэж байв.

Хүнсний ногоо нь эрүүл мэндээ сахин хамгаалдаг иргэдийн хувьд илүү их эрэлттэй байдгаас гадна тэнцвэрт хоолны дэглэм нь нийгмийн эрүүл мэндэд ихээхэн ач тустай байдаг. Хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх нь ялангуяа хөдөө орон нутгийн хүнсний ногооны хэрэглээг ихэсгэх боломжийг бүрдүүлэх бөгөөд улмаар нийт хүн амыг зайлшгүй шаардлагатай шим тэжээл, илчлэг, амин дэмийн тэнцвэртэй агууламж бүхий олон төрлийн хоолоор хангахад эерэг нөлөө үзүүлнэ. Ингэж сайжруулсан хоолны дэглэм нь хүүхдийн өсөлт зогсох явдлыг багасгахад чухал ач холбогдолтой юм. Хүнсний ногооны үйлдвэрлэл нь хязгаарлагдмал нөөц бүхий орлого багатай, жижиг талбайтай ядуу хүмүүст илүү нийцэж, хөдөлмөрөө эрчимтэй ашиглах боломжийг олгодог тул ядуурлыг бууруулах үйлсэд үр дүн сайтай байдаг. Үүнээс гадна хүнсний ногооны үйлдвэрлэлд оруулж байгаа эмэгтэйчүүдийн хувь нэмэр нь энэ төслийн жендерийн эрх тэгш байдлыг хангах ангилалтай сайтар нийцэж байгаа юм.

Нийт хүн амын гуравны нэг нь амьдардаг боловч хот суурин газартай харьцуулахад ядуурлын түвшин илүү өндөр байгаа хөдөөгийн иргэдийн орлогын гол эх үүсвэр болсон Хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийг тэргүүлэх салбараа болгон эдийн засгийн төрөлжилтийг хурдасгах, ажлын байрыг бий болгох зорилгоор Монгол улсын Засгийн газар төвлөрөн ажиллаж байгаа явдлыг Азийн Хөгжлийн Банкны зүгээс дэмжиж байна.

Монгол Улсын Засгийн газрын харьяа Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яамтай нягт хамтран ажиллаж, жижиг хэмжээний тариалан эрхлэгчдийн хүнсний ногооны үйлдвэрлэл эрхлэхэд нь тулгарч байгаа бэрхшээлүүд, тэдний өөрсдийн хэрэгцээгээ хангах явдлыг сайжруулж, ядуурлыг бууруулахын тулд зах зээлд нэвтрэх боломж зэргийг тогтоон мэдээлэл, дүн шинжилгээгээр хангах зорилгоор энэ бүтээлийг боловсруулав. Энэ бүтээл нь Монгол Улсын хөдөө аж ахуйг төрөлжүүлэн хөгжүүлэх бодлогын хөтөлбөрийн хэрэгжилтийг урагш ахиулах, уур амьсгалд дасан зохицсон хүнсний ногооны үйлдвэрлэлд хандивлагч нарын дэмжлэгийг хандуулах зорилготой юм.

Азийн Хөгжлийн Банкны Зүүн Азийн газрын дарга
Жеймс Линч

ТАЛАРХАЛ

Энэ бүтээлийг Ян Ф. Хэйнриксийн удирдсан Азийн Хөгжлийн Банкны бүсийн хэмжээний арга зүйн туслалцааны “Ази, номхон далайн бүс нутагт тогтвортой хүнс, тэжээлийн баталгааг бий болгох – TA9057-REG” төслийн үр дүн болон Мичико Катагамигийн өгсөн зөвлөмж зэрэгт тулгуурлаж гүйцэтгэв.

Энэхүү арга зүйн судалгааны тайлан нь арга зүйн туслалцааны мэргэжилтнүүд болох Шарлотта Бизли, Гүрбадамын Цэрэнханд, Селвин Хайлброн, Шархүүгийн Алтанбадралт, Волоожийн Шинээ нарын Улаанбаатар хот болон Монгол Улсын дөрвөн аймгаас сонгосон дараах сумдад 2018 оны 3-р сараас 6-р сарын хооронд хийгдсэн судалгаа, шинжилгээ, уулзалтуудын үр дүнд гаргасан зөвлөмжөөс бүрдсэн болно. Судалгаанд хамрагдсан сумууд нь Төв аймгийн Борнуур сум, Дархан-Уул аймгийн Орхон сум, Увс аймгийн Улаангом сум, Сэлэнгэ аймгийн Ерөө сум юм.

Бид арга зүйн туслалцааны зөвлөхүүдийн хийсэн уулзалт, судалгаанд оролцож, үнэлж баршгүй мэдээлэл өгсөн төрийн байгууллагууд, аж ахуйн нэгжүүд, тариаланчдын хоршоод, өрхийн ногоочид, тариаланч нарт талархаж буйгаа илэрхийлж байна.

ТОВЧИЛСОН ҮГС

АХБ	Азийн Хөгжлийн Банк
ЖНӨЗ	Жилийн Нийлмэл Өсөлтийн Зэрэг
ШХА	Швейцарийн Хөгжлийн Агентлаг
МАА	Мал Аж Ахуй
МХХФХ	Монголын Хөдөөг Хөгжүүлэх Фермерүүдийн Холбоо
ОУСК	Олон Улсын Санхүүгийн Корпораци
ӨЦҮ	Өнөөгийн Цэвэр Үнэлэмж
ТББ	Төрийн Бус Байгууллага
УГТЭШХ	Ургамал Газар Тариалангийн Эрдэм Шинжилгээний Хүрээлэн
УУДӨ	Ургамал Ургах Дулаантай Өдөр
УУДТ	Ургамал Ургах Доод Температур
ҮЗД	Үйлдвэрлэлийн Зохистой Дадал
ҮСХ	Үндэсний Статистикийн Хороо
ХАА	Хөдөө Аж Ахуй
ХААЭХ	Хүлэмжийн Аж Ахуй Эрхлэгчдийн Холбоо
ХБШХЦ	Хорт Бодисын Шинжилгээ Хяналтын Цэгүүд
ХНБ	Хоршоолсон Ногоочдын Бүлэг
ХХААБ	Хүнс Хөдөө Аж Ахуйн Байгууллага
ХХААХҮЯ	Хүнс, Хөдөө Аж Ахуй, Хөнгөн Үйлдвэрийн Яам
ЦУОШГ	Цаг Уур, Орчны Шинжилгээний Газар
ЭАЗД	Эрүүл Ахуйн Зохистой Дадал

ЖИН БОЛОН ХЭМЖЭЭ

г	грам
га	гектар
кг	килограм
кт	килотон
м ²	метр квадрат

ЕРӨНХИЙ ХУРААНГУЙ

Газар тариалангийн салбар нь Монгол Улсын эдийн засагт орлого, ажлын байр бий болгох талаар чухал үүрэг гүйцэтгэж байна. Энэ салбарын нийгэм, эдийн засаг, шим тэжээлийн чухал хувь нэмэр оруулагч нь улирлын чанартай, бага хэмжээний тариалан эрхэлдэг 17,415 хүнсний ногоо тариалагчид юм.

Энэ тайланд тусгасан хүнсний ногооны зах зээлийн судалгааг болон үйлдвэрлэгчээс хэрэглэгчид хүртэлх хүнсний ногооны бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлийн өртгийн сүлжээний шинжилгээг тус төсөлд хамрагдсан Төв аймгийн Борнуур сум, Дархан-Уул аймгийн Орхон сум, Увс аймгийн Улаангом сум, Сэлэнгэ аймгийн Ерөө зэрэг сумдад (улсын хүнсний ногооны гарцын 14%-ийг эзэлдэг) тулгуурлан гүйцэтгэв. Азийн Хөгжлийн Банк (АХБ)-ны Хөдөө аж ахуйн (ХАА-н) салбарт зориулсан бодлого нь хөдөө орон нутагт орлого, ажлын байр бий болгох боломжийг нэмэгдүүлэхэд чиглэсэн эдийн засгийг төрөлжүүлэх зорилготой юм. Зах зээлийн шинжилгээг АХБ-ны төслүүдийн ажлын байрыг бий болгох, орон нутгийн орлогод үзүүлэх нөлөөний дагуу хүнсний ногоо тариалдаг жижиг үйлдвэрлэл эрхлэгчдэд тулгуурлан хийв. Хүнсний ногооны үйлдвэрлэлд жижиг тариаланчид давамгайлсан байдаг бөгөөд энэ судалгаа нь цаашид АХБ-наас тус салбарт үзүүлэх зээлийн туслалцааны бэлтгэл болох юм. Хүнсний ногооны үйлдвэрлэл нь жижиг талбайд тохирсон, хөдөлмөрийг үр шимтэй ашигладаг, ядуу хүмүүсийн боломжид нийцсэн байдаг тул ядуурлыг бууруулахад тохиромжтой үйл ажиллагаа явуулах боломжийг олгодог. Орлого олох боломж нь хязгаарлагдмал, байгалийн гамшигт дасан зохицох чадвар багатай байдал нь хөдөөгөөс хот руу шилжих эрсдэлийг нэмэгдүүлдэг. Газар тариалангийн салбарыг төрөлжүүлэх явц нь хүнсний ногоо болон малын тэжээлийн импортоос болж хоцрогдож байгаа бөгөөд энэ нь улмаар үндэсний аюулгүй байдлыг эрсдэлд оруулж болзошгүй юм. Жишээлбэл, 5-аас доош настай жин дутуу хүүхдийн тоо хөдөө орон нутагт (сумын төвүүдийг оролцуулаад) 2.2%, хот суурин газарт 1.2%, харин өсөлт зогсох (настай харьцуулсан өндөр) үзүүлэлт хөдөө орон нутагт 20.3%, хот суурин газарт 12.7% байна. Хүнсний ногоо нь эрүүл мэндээ хамгаалдаг иргэдийн хувьд эрэлт ихтэй бөгөөд зохистой хоолны дэглэмийг сахих нийгмийн эрүүл мэндийн ихээхэн ач тустай байдаг. Хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх нь ялангуяа хөдөө орон нутагт хүнсний ногооны хэрэглээг ихэсгэх боломжийг бүрдүүлэх бөгөөд улмаар нийт хүн амыг зайлшгүй шаардлагатай шим тэжээл, илчлэг, амин дэмийн тэнцвэрт агууламжтай олон төрлийн хоолоор хангахад эерэг нөлөө үзүүлэх юм. Ингэж сайжруулсан хоолны дэглэм нь хүүхдийн өсөлт зогсох явдлыг багасгахад чухал ач холбогдолтой.

Монгол Улс нь хүнсний ногооны цэвэр импортлогч бөгөөд засгийн газар нь импортыг орлохыг бодлогоор дэмждэг. Монгол Улс нь экспортын чухал бүтээгдэхүүн мах болон төмсөөр өөрийгөө хангаж байдаг. Харин хүнсний ногооны хэрэгцээний гуравны хоёрыг дотооддоо үйлдвэрлэж, үлдсэн хэсгийг нь улирлын чанартайгаар өндөр үнээр импортолж байдаг нь орлогыг орлуулах, эдийн засгийн хувьд ашиг олох боломж байгааг илэрхийлж байна. Зөвлөлт Холбоот Улс задарсны дараа үндэсний болон бүсийн чанартай газар тариалангийн эрдэм шинжилгээний болон нэвтрүүлэх төвүүдэд үзүүлэх Засгийн газрын дэмжлэг буурсан юм. Газар тариалангийн өнөөгийн технологи нь усны хэмнэлттэй хэрэглээнд нийцдэггүйгээс бөгөөд уур амьсгалын өөрчлөлт ган гачгийг нэмэгдүүлэхэд нөлөө үзүүлж байна. Энэ байдал

нь өндөр ургацтай, уур амьсгалд дасан зохицсон сортуудын үр гаргах боломжийг хязгаарлаж байна. Монгол Улс нь одоогийн байдлаар нийт 114 сая ам.доллартай тэнцэх хэмжээний хүнсний ногоо болон бусад боловсруулаагүй хүнсний бүтээгдэхүүнийг импортолж байгаагийн 5.15 сая ам.долларыг байцаанд, 3.62 сая ам.долларыг сонгинод тус тус зарцуулж байна. 2015 оноос хойш хүнсний ногооны хэрэглээ харьцангуй зогсонги байдалтай байгаа бөгөөд энэ нь улсын хоол тэжээл хэрэглэх удирдамжид заасан доод түвшинд хүрэхгүй байна.

Хүнсний ногооны өртгийн сүлжээ нь олон шат дамжлага дамжин зах зээлд нийлүүлэгддэг шинж чанартай байгаа нь зардлын хэмжээг ихээр нэмэгдүүлдэг. Тариаланчдын хувьд усалгаа, механикжуултал хийх болон тариалах хугацааг уртасгаж ургацаа нэмэгдүүлэх зорилгоор хүлэмж байгуулах зэрэгт зарцуулах хөрөнгө оруулалтаасаа ашиг олоход бэрхшээлтэй тулгарч байна.

Борлуулагчид нь (ченжүүд) өөрийн унаагаар тариалангийн талбай дээр ирж хүнсний ногоог талбайн үнээр бэлэн мөнгөөр худалдан авдаг тул ихэнх жижиг тариалан эрхлэгчдэд бүтээгдэхүүнээ тухайн ченжүүдэд зарахаас өөр сонголт үлддэггүй. Ногоочдод хангалттай хэмжээний ногооны зоорь байхгүй тул хүнсний ногооны үнэ хамгийн хямдхан цагт буюу ургац хураалтын үед бүх бүтээгдэхүүнээ ийм байдлаар борлуулдаг юм.

Ногоочдын хувьд бүтээгдэхүүнээ ченжүүдэд борлуулалгүйгээр жижиглэн худалдаалагчид болон байгууллагын худалдан авагч нарт шууд зарах нь илүү ашиг олох боломжийг олгоно. Гэхдээ жижиглэн худалдаачдын тавьсан хэрэглэгчийн хэрэгцээнд тохирсон чанарын шаардлагыг бүх ногоочид хангаж чадахгүй юм.

Мөн жижиглэн худалдаачид тооцоогоо худалдан авах үедээ ихэнхдээ хийдэггүй бөгөөд тээвэрлэлтийн явцад муудсан эсвэл зарагдаагүй үлдсэн бүтээгдэхүүнд хаягдлын суутгал хийх магадлал өндөртэй байдаг. Үүнээс гадна жижиг тариаланчдын хувьд өөрсдийн бүтээгдэхүүндээ үнэ цэнэ нэмж борлуулах чадвар ерөнхийдөө байдаггүй юм.

Энэ тайланд хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийн өртгийн сүлжээнд өөрчлөлт оруулж эсвэл өөрчлөлт оруулалгүйгээр сайжруулахад шаардагдах зардал, ашиг болон хөрөнгө оруулалтыг тодорхойлж өгөв. Мөн ногоочид нь бүтээгдэхүүнээ хүнсний ногооны зах, хүнсний ногоо боловсруулагчид, жижиглэн худалдаалагчид эсвэл төвлөрсөн бөөний худалдааны төвүүдэд шууд зарах боломжийг судлан тогтоов.

Монгол Улсын эмэгтэйчүүд жижиг тариалангийн аж ахуй түүний өртгийн сүлжээнд чухал үүрэг гүйцэтгэж байдаг. Швейцарын Хөгжил, Хамтын ажиллагааны байгууллагын хийсэн жендерийн судалгааны үр дүнд эмэгтэйчүүд хэдийгээр удирдах түвшний албан тушаалд цөөн байдаг ч бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлийн түвшин болон газар тариалангийн нэвтрүүлэх төвүүдэд эмэгтэй ногоочид нь эрэгтэйчүүдээсээ олон байгааг тогтоосон байна. Гэхдээ хүнсний ногооны тариалан ерөнхийдөө бүх гишүүдийн оролцоог хангасан гэр бүлийн бизнес байдаг юм.

Сүүлийн жилүүдэд хүлэмжийн аж ахуй эрхлэхэд төрөөс үзүүлж буй дэмжлэг, тэтгэлэг нь хүнсний ногооны үйлдвэрлэлд эмэгтэйчүүдийн оролцоог нэмэгдүүлж үнэ цэнэ ихтэй навчит ногоо зэргийг гэрийнхээ ойролцоо хүлэмжид тариалах боломжийг нээж өгөв.

1.1 Өнөөгийн байдал, хэтийн төлөв: Зах зээл болон өртгийн сүлжээ

Энэ ажлын талаарх ойлголт, анхаарах зүйлс, хүрсэн үр дүнг дараах байдлаар эмхэтгэн үзүүлэв:

- Статистикийн үзүүлэлт нь хүнсний ногооны импортын хэмжээ нэмэгдэж байгааг харуулж байна. Энэ нь зарим хүнсний ногооны эрэлт их хэмжээтэй байгаагийн илэрхийлэл юм.
- Монгол Улс нь төмсний хувьд өөрийнхөө хэрэгцээг хангаж байгаа боловч бусад хүнсний ногооны хэрэглээний гуравны хоёрыг нь л үйлдвэрлэдэг байна. Саримс гэх мэт харьцангуй өндөр үнэлэгддэг хүнсний ногооны хувьд өөрийн хэрэгцээг хангах чадвар маш муу байна.
- Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн Хороо (ҮСХ)-ны 2017 оны мэдээнээс үзэхэд нэг хүнд ногдох төмсний жилийн хэрэглээ өдөрт 111.3 грамм, хүнсний ногооны хэрэглээ өдөрт 142.4 грамм байгаа нь Эрүүл мэндийн яамнаас зөвлөсөн 120 грамм төмс, 260 грамм хүнсний ногоог өдөрт хэрэглэх зөвлөмжөөс бага байна¹. Харин төмсний үйлдвэрлэлийн одоогийн байдал нэг хүнд ногдох зөвлөсөн хэмжээнд бараг хүрч байгаа бол хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийн хэмжээг 45%-аар ихэсгэх шаардлагатай.
- Ногоочид нь хүнсний ногооны борлуулалтаа өртгийн сүлжээнд захирагдан хийдэг. Энэ сүлжээ дэх хүнсний ногооны худалдан авалт, борлуулалтын үнийн хамгийн их зөрүү буюу “өрмийг” бөөний худалдаачин, ченжүүд хүртэж байна. Боловсруулагчид нь их зардал гаргадаг бөгөөд бүтээгдэхүүний үнийг харьцангуй ихээр нэмэгдүүлж байдаг. Энэ нь ашиг болон үнийн зөрүүг хамтад нь анхаарч байхын чухлыг харуулж байна.
- Урьдчилсан үзүүлэлтээс үзэхэд хүнсний ногоо тариалах нь жижиг тариалан эрхлэгч нарт бага ашиг (бэлэн мөнгөний ашгийг борлуулалтын орлоготой харьцуулахад) өгдөг боловч дунд хэмжээний тариалангийн аж ахуйд боломжийн ашиг өгч байна. Харин боловсруулагч болон жижиглэн худалдаачдын олох ашгийн хэмжээ бараг харагдахгүй байна.

¹ Монгол Улсын Засгийн Газар, Эрүүл Мэндийн Яам. 2017. Тогтоолын дугаар. А/74. Улаанбаатар. 2-р сарын 23.

1.2 Сайжруулах боломж: Загварчлал, техник эдийн засгийн үндэслэл, өндөр түвшний хөрөнгө оруулалтын үнэлгээ, өртгийн сүлжээнд оролцогчдын бизнесийн загварууд

Өртгийн сүлжээг сайжруулах гол боломжуудыг доор дурдав:

- Ногоочид нь шинэ таримал тариалах болон үйлдвэрлэлийн арга зүйгээ өөрчлөхөөс гадна өөрсдийн оролцдог өртгийн сүлжээгээ өөрчлөн бүтээгдэхүүнийхээ үнийг ихэсгэх боломжтой юм. Онолын хувьд ногоочид нь зах зээлд шууд хүрэх замаар ченжүүдийн авах ашгийг бууруулж өртгийн сүлжээнээс өөрсдөө илүү их хувийг хүртэх боломжтой.
- Ногоочид нь боловсруулагч, жижиглэн худалдаачид нартай шууд харьцсанаар өртгийн сүлжээний үр дүнг сайжруулж илүү өндөр үнээр бүтээгдэхүүнээ борлуулах маш их боломжтой. Үүний тулд ногоочид нь хэрэглэгчдийн зүгээс тавих тоо хэмжээ, чанар, тээвэрлэлтийн шаардлагад нийцэх хэрэгтэй.
- Бөөний худалдаа хийх нөхцөлөө сайжруулан орлогоо нэмэгдүүлэх боломж ч ногоочдод бий. Үүний тулд агуулах, тээвэрлэлт, борлуулах байгууламжийг шинээр хөгжүүлэх, өрсөлдөөнийг зохицуулах шаардлагатай.
- Нийлүүлэлтийн хэмжээг нэмэгдүүлэх шаардлагатай тохиолдолд одоогийн тариалан эрхэлж байгаа хэмжээ бага байгаа тул Хоршоолсон Ногоочдын Бүлгүүдийг (ХНБ) байгуулж бүтээгдэхүүн үйлчилгээнийхээ хөрөнгө оруулалтын чадамж, мэдлэгээ сайжруулах хэрэгтэй.

Эдгээр өөрчлөлтүүдийг бүгдийг нь хийж чадвал ойрын хугацаанд импортолж байгаа хүнсний ногооны хэмжээг дотоодын үйлдвэрлэлээр орлуулж болох юм. Энэ ажилд хувийн салбарын оролцогчид, Монгол Улсын засгийн газар болон Азийн Хөгжлийн Банк (АХБ)-ны дэмжлэг, хөрөнгө оруулалт шаардлагатай.

Монгол улсын газар тариалангийн нөхцөлд тохирсон хүнсний ногооны үр үйлдвэрлэлийг эрдэм шинжилгээний байгууллагууд, хувийн үр үйлдвэрлэгч нартай хамтарсан нэмэлт дэд бүтэц үүсгэх замаар өргөжүүлэх шаардлагатай байна.

1.2.1 Хоршоолсон ногоочдын бүлгүүдийг сайжруулах боломжууд

ХНБ-үүдийг сайжруулах боломжуудыг дор дурдав.

- ХНБ-үүд нь өөрсдийн бүлгийн брэнд бүтээгдэхүүн гаргах, ялангуяа жижиглэн худалдаачидтай хамтран үнэ цэнэ өндөртэй хүнсний ногооны брэнд бүтээгдэхүүн гаргах хэрэгтэй.
- ХНБ-үүд жижиглэн худалдаачидтай хамтарч бүтээгдэхүүнийхээ савлалт, шошго нь хэрэглэгч нарын шаардлагад хэрхэн нийцэж байгаад хяналт тавьж байх хэрэгтэй. Эдийн засгийн үндэслэл сайтай, борлуулалт хийх стратегийн түншлэлийн дэмжлэгтэй байгаа ХНБ-үүдэд савлалт, шошгын төхөөрөмж худалдан авахад дэмжлэг үзүүлэх шаардлагатай.

- Хүлэмжүүд, ялангуяа өвлийн хүлэмжүүдийг өргөжүүлснээр нийлүүлэлтийн хэмжээг жилийн турш нэмэгдүүлэх боломжтой. Энэ ажлыг АХБ-ны Хөдөө аж ахуй, хөдөөгийн хөгжлийн төслийн гүйцэтгэж байгаа боловсруулах байгууламжийг өргөтгөн сайжруулахын тулд санхүүгийн зуучлалд зориулсан үйл ажиллагаатай төстэй арга замаар хийж болох юм. ХНБ-үүдээр дамжуулан үйлдвэрлэлийн технологийн сургалт хийх, хүлэмжийн үйлдвэрлэлийг амжилттай эрхэлж байгаа ногоочдоос туршлага судлах асуудалд онцгой анхаарал хандуулах хэрэгтэй.

1.2.2 Борлуулагчид (ченж) болон бөөний худалдаачдыг сайжруулах боломжууд

Энэ төслийн дагуу сайжруулалт хийх гол зорилго нь ногоочдын орлогыг нэмэгдүүлэх юм. Харин өөр төрлийн шинэ тарьмал тариалах загварыг сайжруулбал өртгийн сүлжээн дэх хүнсний ногооны тоо хэмжээ, чанарыг нэмэгдүүлж хэрэглэгчийн хэрэгцээнд илүү нийцэх юм. Эдгээр үр ашгийг хэрэглэгчийн хэрэгцээнд тохирох чадвартай ченжүүд болон бөөний худалдаачид хүртэнэ.

Үүний үр дүнд ченжүүд болон бөөний худалдаачдын зах зээлийн орчин өөрчлөгдөх болно. Энэ судалгаанд тодорхойлсны дагуу өртгийн сүлжээ сайжирвал ногоочдын бүтээгдэхүүний нийлүүлэлтийн хэмжээ, чанар, тасралтгүй хангамж сайжирч эцсийн хэрэглэгчид, боловсруулагчид, жижиглэн худалдаачдад бүтээгдэхүүнээ шууд зарах боломж бүрдэнэ. Энэ байдал нь завсрын жуулчлалаас ашиг олоход илүү дарамт болох юм.

Өөр төрлийн шинэ ногоо тариалах загварт тусгасан ХНБ-үүдийн мэдэлд байх хөдөө орон нутагт байгуулагдах дундын агуулахууд нь худалдан авагч нартай үнэ тохирох хэлэлцээр хийх ногоочдын чадварыг дээшлүүлнэ. Үүнээс гадна бөөний төвүүдэд томоохон агуулах, борлуулах байгууламжууд бий болговол бусад өрсөлдөж байгаа бөөний худалдааны төвийг бодвол ченжүүдтэй үнэ хаялцах ногоочдын чадвар нэмэгдэх юм.

1.2.3 Боловсруулагч, жижиглэн худалдаачдыг сайжруулах боломжууд

Боловсруулагч, жижиглэн худалдаачдад хүнсний ногооны нийлүүлэлтийн хэмжээ, чанар, тасралтгүй хангамж сайнаар нөлөөлнө. Ингэснээр хөрөнгө оруулалтын эрсдэлийг бууруулж өгөөжийг нэмэгдүүлэх юм. Энэ нь хүнсний ногоог импортлох шаардлагыг багасгаж гадаад валютын гүйлгээтэй холбоотой эрсдэлийг бууруулна.

1.3 Төр, хувийн хэвшлийн салбарын оролцоонд өгөх зөвлөмж

Төр, хувийн хэвшлийн салбарын оролцоонд өгөх гол зөвлөмжийг АХБ-ны хөдөө аж ахуйн салбарт зориулан хийж байгаа болон цаашид төлөвлөсөн ажлуудад тулгуурлан бэлтгэв:

- Ногоочдын бүтээгдэхүүн нийлүүлэлттэй холбоотой өрсөлдөөний зохицуулах эрх зүйн орчны хангалттай байдалд дүн шинжилгээ өгч, бүтээгдэхүүнийг борлуулахтай холбоотой дүрэм, журам, гэрээ байгуулах стандартыг нэвтрүүлэх боломжуудыг судлах хэрэгтэй. Энэ нь ногоочдын зүгээс боловсруулагч, жижиглэн худалдаачидтай шууд харьцаж үнэ хаялцах чадварыг сайжруулах юм.

- Одоогоор эрэлт ихтэй байгаа навчит ногоо гэх мэт хүнсний ногоог үйлдвэрлэлд нэвтрүүлэхийн тулд нийлүүлэлтийн сүлжээнд тохирсон үнэ тогтоох статистикийн үндсийг тухайн бүтээгдэхүүний импортын статистик мэдээлэлтэй уялдуулан сайжруулах хэрэгтэй.

1.3.1 Хоршоолсон ногоочдын бүлгүүдийг дэмжихэд зориулсан зөвлөмжүүд

АХБ-ны Өрхийн Амьжиргааг Дээшлүүлэх Зорилгоор Хоршоолсон Хэлбэрээр Хүнсний Ногооны Аж Ахуйг Эрхлэх төслийн ХНБ-үүдийг болон бусад зах зээлийн оролцогчдыг хэрхэн дэмжих талаарх зөвлөмжийг дор дурдав:

- Хүнсний ногооны өртгийн сүлжээ дэх завсрын оролцоонд шингэх зардлыг арилгах замаар хүнсний ногоо үйлдвэрлэгчид, ялангуяа жижиг тариалан эрхлэгчдийг бүтээгдэхүүнээ зах зээлд шууд гаргах боломжийг бүрдүүлэх ногооны мухлагуудыг Улаанбаатар хотын төв зам, төмөр замын гармын ойролцоо сонгон авсан хөдөө орон нутгийн хөл хөдөлгөөн харьцангуй их газар байршуулж туршилт хийх хэрэгтэй. Ингэснээр ногоочдын энэ өртгийн сүлжээг ашиглан борлуулалт хийх зардал, үр ашгийн тооцоо хийх боломж бүрдэнэ.
- Ногоочид нь боловсруулагч нарт хүнсний ногоогоо шууд нийлүүлснээр завсрын зардлыг арилгаж өөрсдийнхөө ашгийг нэмэгдүүлэх боломжтой. Хүнсний ногооны боловсруулалтыг нэмэгдүүлэх нь энэ өртгийн сүлжээний ашиглалтыг илүү ихээр сайжруулна. Энэ ажлыг АХБ-ны санхүүгийн зуучлагч нарт зориулан гүйцэтгэсэн ХАА, Хөдөөгийн Хөгжлийн төсөлтэй төстэй замаар боловсруулах үйлдвэрлэлд томоохон хөрөнгө оруулалт хийх маягаар хийж болох юм. Эдийн засгийн үндэслэл сайтай бол эдгээр байгууламжуудыг төсөл хэрэгжүүлж буй сумдад (Төв аймгийн Борнуур, Дархан-Уул аймгийн Орхон, Увс аймгийн Улаангом, Сэлэнгэ аймгийн Ерөө) эсвэл Улаанбаатар хотод байршуулж болно. Боловсруулах үйлдвэрлэл эрхлэгчдийг төсөл хэрэгжиж байгаа сумдын ХНБ-үүдтэй холбох гэрээ байгуулах явдлыг дэмжих хэрэгтэй (шударга худалдаа эрхлэх хууль тогтоомжтой холбоотой зөвлөмжийг уншина уу).
- Жижиглэн худалдаачдад хүнсний ногоог шууд нийлүүлбэл завсрын зардлыг арилгаж ногоочдын ашгийг нэмэгдүүлэх боломжтой юм. Жижиглэн худалдаачдын стандартад нийцсэн бүтээгдэхүүнээр жилийн турш хангахын тулд жижиглэн худалдаачдыг ХНБ-үүдтэй стратегийн түншлэлийн харилцаанд орох явдлыг дэмжих хэрэгтэй.

1.3.2 Босоо, хөндлөн зохицуулалтын загварын төрлийг тодорхойлох

Босоо тогтолцоогоор ногоочин, боловсруулагчийн хооронд болон ногоочин, жижиглэн худалдаачдын хооронд гэрээ байгуулах боломжтой. Ингэснээр гүйлгээний зардлыг бууруулж ногоочид болон жижиглэн худалдаачдын ашгийг нэмэгдүүлэхийн зэрэгцээ хэрэглэгчийн эрэлтэд нийцэх юм. Бөөний төвүүдийг байгуулснаар ногоочид, бөөний худалдаачид болон ногоочид, жижиглэн худалдаачдын хооронд шууд борлуулалт хийх боломжийг бүрдүүлнэ.

Интернэтийн сүлжээнд холбогдсон мэдээллийн технологийн системийг үйлдвэрлэгчээс борлуулалт хүртэлх өртгийн сүлжээнд ашиглах нь ногоочин, жижиглэн худалдаачдын хооронд хийх гэрээг зохицуулах, мөн тэдний хооронд гарсан зардлыг мөшгих замаар болон хоёр талт автомат мэдээлэл солилцох систем бүхий зах зээлийн мэдээлэл дээр түшиглэн хяналт тавих боломж бүрдэх юм. Энэ нь хэрэглэгч нарыг бүтээгдэхүүний хүнсний аюулгүйн байдалтай холбоотой мэдээллээр хангаж өгөхийн зэрэгцээ үйлдвэрлэгч нарт зах зээлийн мэдээллийг олж авах боломжийг олгодог.

Энэхүү тогтолцооны амжилттай байх эсэх нь эдийн засгийн нөхцөлөөс хамаарна. Ногоочид нь чанарын шаардлага, түүний дотор хүнсний аюулгүйн байдлын шаардлагад нийцсэн хангалтай хэмжээний бүтээгдэхүүнийг цаг тухайд нь нийлүүлж байх ёстой. Мөн холбогдох талуудын хоорондох үнэ хэлэлцэх чадварыг тэнцвэржүүлж байх өрсөлдөөний өвөрмөц загварыг бүрдүүлэх шаардлагатай.

Хөндлөн тогтолцоогоор ХНБ-үүд нь сургалт хийх, ногоочдын хооронд туршлага солилцуулах, хөрөнгөө хамтран эзэмшиж эсвэл бүтээгдэхүүнээ борлуулах (ногоочдын өмчлөх брэндийн хөгжүүлэлтийг оруулаад) замаар нийлүүлэлтээ ихэсгэх явдлыг дэмжих, босоо тогтолцоо дахь ногоочдын үнэ хэлэлцэх чадварыг дээшлүүлэх зэрэгт анхаарах ёстой.

ХНБ-үүдийг Хүлэмжийн Ногоочдын Холбоо болон түүнтэй ижил төстэй бүлгүүдэд тулгуурлан зохион байгуулах нь зүйтэй. Эдгээр бүлгүүд ХНБ-үүд болон хоршоодыг дэмжих загвар байгууллагууд байх боломжтой юм. ХНБ-үүд хүлэмж, агуулах зэрэг түгээмэл хэрэгцээний үл хөдлөх хөрөнгийг өмчилж бие даасан ногоочдод түрээслүүлж болох юм. ХНБ-үүд худалдааны үйл ажиллагаа явуулахад зохистой хууль, эрх зүйн статустай байхын зэрэгцээ тохиромжтой засаглалын тогтолцоотой байх шаардлагатай. ХНБ-үүдийг байгуулахад сургалт, дэд бүтцийн дэмжлэг (оффис гэх мэт) болон хууль эрх зүйн дэмжлэг эсвэл дүрэм журманд нь өөрчлөлт хийх шаардлагатай.

1.3.3 Өртгийн сүлжээний зохицуулалтыг нэмэгдүүлэхэд авах арга хэмжээнүүд

Төр, хувийн хэвшлийн оролцогчдын зүгээс шаардагдах гол дэд бүтэц, бизнес болон хөрөнгө оруулалтын ажлыг дараах байдлаар эмхэтгэв:

Төрийн хэвшил. Шинэ төрлийн ногоо тариалах загварын хөрөнгө оруулалтыг санхүүжүүлэх, дэлгүүрийн өртгийн сүлжээний загварын дагуу ногооны мухлаг байгуулах, боловсруулалтын өртгийн сүлжээний загварын дагуу шинэ байгууламжийг санхүүжүүлэх, бөөний худалдааны төв байгуулах эдийн засгийн үндэслэлийг боловсруулах зэрэг ажлуудыг гүйцэтгэх хэрэгтэй. Өрсөлдөөнийг зохицуулах, өрсөлдөх боломжтой орчныг бүрдүүлэхтэй холбоотойгоор ХНБ-үүдэд зориулсан сургалт, дэд бүтцийн дэмжлэг үзүүлэх шаардлагатай.

Хувийн хэвшил. Бөөний худалдааны борлуулалтын төвөөс бусад бүх загваруудад заасны дагуу хөрөнгө оруулалт хийх.

2.1 Салбарын тойм

2.1.1 Оршил

ХАА-н салбар нь Монгол Улсын эдийн засагт орлого, ажлын байр бий болгох тал дээр чухал үүрэг гүйцэтгэдэг байна. Жишээлбэл, ХАА-н салбар нь 2016 онд улсын дотоодын нийтийн бүтээгдэхүүний 13%-ийг нь хангасан бөгөөд 3 сая хүн амын талаас илүүг нь шууд болон шууд бусаар ажлаар хангадаг байна.

Монгол банкны мэдээнээс харахад Монгол Улс жилд 500 сая орчим ам.долларыг хүнсний импортод зарцуулж байна.² Харин Монгол Улсын газар тариалангийн салбар нь импортолж байгаа хүнсний ногоог орлох зорилгоор шилжилт хийж байгаа юм. Дэлхийн банкны дэмжлэгтэйгээр саяхан хийгдсэн ХАА бүтээмж, маркетингийн судалгаанаас үзэхэд Монгол Улс хүнсний ногооныхоо хэрэглээнийхээ 60% орчмыг дотоодоосоо хангадаг³ бөгөөд энэ нь үндэстний хүнсний аюулгүй байдалтай холбоотой асуудлыг хөндөж байгаа тул орон нутгийн жижиг тариалан эрхлэгчид, ногоочдод сайхан боломж олгож байна.

2.1.2 Түүхэн нөхцөл байдал

Монгол Улсын хувийн хүнсний ногооны тариалангийн аж ахуй нь харьцангуй шинэ салбар юм. Түүх болон соёлын талаас нүүдэлчин, малчин Монголчуудын хоолны үндсэн дэглэмд олон төрлийн ногоо ордоггүй. Хүнсний гол нэрийн бүтээгдэхүүнд нь мах, сүү, гурил болон байгалийн ургамал, жимсний гаралтай бүтээгдэхүүнүүд ордог байв. 1950-аад оны социалист хөдөлгөөний үед байгуулагдсан сангийн аж ахуйнуудыг түшиглэн ногооны аж ахуйнууд үүсэж улмаар хүнсний ногооны хэрэглээ өргөжсөн байна. Үүний улмаас төмс, сонгино, лууван, байцаа гэх мэт түгээмэл тариалдаг хүнсний ногоонууд аажмаар Монгол Улсын голлох хоолны дэглэмийн хэсэг болов.

Социалист дэглэмийн үед сангийн аж ахуй нь үндэстний болон орон нутгийн түвшинд таримал ургамал, хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийг хариуцаж байсан бөгөөд нийлүүлэлт, хуваарилалтын төвлөрсөн тогтолцоо нь борлуулалт, материал, техник хангамжийг нь хариуцдаг байсан юм. Газар тариалангийн бүс нутагт үйл ажиллагаа явуулдаг улсын ихэнх том хэмжээний хамтарсан хүнсний ногооны тариалангийн аж ахуйнуудыг 2000 оноос өмнө татан буулгаж хувьчилсан. Энэ байдал нь тариалангийн аж ахуйн тогтолцоо, байгууламжийг засвар үйлчилгээ, хамгаалалтгүй болгож доройтуулахад хүргэсэн юм.

² АНУ-ын Олон Улсын Худалдааны Захиргааны Яам. 2016. *Монгол Улсын худалдааны гарын авлага 2016*. <https://photos.state.gov/libraries/mongolia/5/business/2016-Country-Commercial-Guide.pdf>.

³ Д.Л. Расмуссен, С. Аннор-Фремпонг. 2015. *Хөдөө аж ахуйн бүтээмж, маркетинг*. Вашингтон Д.С: Дэлхийн Банк.

Эдгээр тариалан эрхэлдэг сангийн аж ахуйнууд дампуурсан нь урьд нь энд ажилладаг байсан тариаланчдыг амьжиргааны түвшний хүнсний ногооны үйлдвэрлэл эрхлэхэд хүргэв. Хамтарсан тариалан эрхэлдэг сангийн аж ахуйнуудыг татан буулгаснаар орон нутаг дахь олон өрхийг тариалангийн газрыг ашиглах өөрсдийн эрхийн хамгаалах талаар болон хувийн тариалангийн аж ахуйг шинээр эхлүүлэх тодорхой чиглэлгүй үлдээсэн юм.

2.1.3 Бодлогын нөхцөл байдал

Монгол Улсын Засгийн газар Ногоон Хувьсгал Үндэсний Хөтөлбөрөөр дамжуулан хүнсний ногооны аж ахуйд 1997 оноос 2012 оны хооронд дэмжлэг үзүүлсэн. 2017 онд Хүнсний Ногооны Үндэсний хөтөлбөр эхэлснээр уг салбарт үзүүлэх дэмжлэг сэргэж, улмаар 2022 он хүртэл үргэлжлэх төлөвтэй байна. Энэ хөтөлбөр нь хүнсний ногооны жилийн тогтвортой хангамжийг анхаарч жижиг хэмжээний өрхийн тариалангийн аж ахуй, жижиг тариалан эрхлэгч, хоршоодын хүнсний ногооны нэр төрлийг олшруулах, тариалалтыг нь нэмэгдүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх юм. Үндэсний хүнсний ногооны хөтөлбөр нь 2018-2020 оны хооронд хийгдэх дараах дөрвөн үндсэн хэсэгтэй:

- Хүн амын хэрэгцээг өвөл, хаврын улирлуудыг оролцуулаад жилийн турш шинэ хүнсний ногоогоор хангахын тулд хүнсний ногооны нэр төрлийг олшруулан нэгж талбайгаас авах бүтээмж өндөртэй чанарыг нэмэгдүүлэх; импортолсон хүнсний ногооноос хамааралтай байдлыг багасгах.
- Хүнсний ногооны аж ахуйн үйлдвэрлэлд очин үеийн нарийн технологийг нэвтрүүлж эрчимжүүлэх, усалгааны системийг сайжруулах, агуулахын хүчин чадлыг нэмэгдүүлэхэд зориулсан хөрөнгө оруулалтыг урамшуулах, хүнсний ногоог зах зээлд худалдаалах нөхцөлийг бий болгох асуудлыг дэмжих.
- Үр үйлдвэрлэлийг дэмжих; үрийн чанар, хангамжийг дээшлүүлэхийн тулд эрүүл, үр ашигтай үрийг нэмэлтээр турших.
- Хүнсний ногооны тариаланчдын мэдлэг, чадварыг сайжруулах; үйлдвэрлэлийн хүний нөөцийг сайжруулахад тохирох сайн мэргэжилтнүүдийг ажлаар хангах.

2008 онд Монгол Улсын Засгийн газар Үндэсний хөгжлийн цогц төлөвлөлтийн дагуу “Атрын 3 дахь аян” үндэсний хөтөлбөрийг 2008-2012 оны хооронд хэрэгжүүлэхээр баталсан.⁴ Энэ хөтөлбөр нь дараах байдлаар хүнсний аюулгүйн байдлыг сайжруулах зорилготой: (i) газар тариалангийн үйлдвэрлэлийн хуулийн болон эдийн засгийн орчныг сайжруулах; (ii) дотооддоо аюулгүй орчинд ургуулсан таримал ургамал, хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх. Эдгээр үндсэн зорилтуудыг хэрэгжүүлэхдээ хаягдсан тариалангийн талбайг дахин ашиглах, хүнсний ногооны чанартай үрийг тариалах боломжийг сайжруулах, хүнсний ногооны үйлдвэрлэлд дэвшилтэт технологийг нэвтрүүлэхэд анхаарах юм. 1990-ээд оноос хойш улсын том хэмжээний хүнсний ногооны аж ахуйг татан буулгаж хувьчилсны

⁴ “Атар” гэж онгон газрыг хэлж байгаа бөгөөд социализмын үед Монгол Улсын Засгийн газар газар тариалангийн бүсүүдэд онгон газар нутагт тариалан эрхлэх хоёр аян хэрэгжүүлсэн. Үүний үр дүнд Монгол Улсын газар тариалангийн үйлдвэрлэлийг хөгжүүлсэн. Энэ хоёр аяны дор тариалсан нийт газрын хэмжээ 1.5 сая га-д хүрсэн.

улмаас уналтад орсон газар тариалангийн салбарыг энэ аян сэргээж байгаа гэж газар тариалангийн мэргэжилтнүүд үздэг билээ.

Хүнс, Хөдөө Аж Ахуй, Хөнгөн Үйлдвэрийн Яам (ХХААХҮЯ)-ны 2012 оны хөтөлбөрийн хэрэгжилтэд өгсөн үнэлгээнээс үзэхэд энэ аяныг хэрэгжүүлсний үр дүнд Монгол Улсын газар тариалангийн салбар нь дотоодын буудайн зах зээлийн хэрэгцээний 78%-ийг, төмсний 100%-ийг, хүнсний ногооны 54%-ийг, жимсний 5%-ийг нь тус тус хангасан байна.

“Атрын 3 дахь аян” үндэсний хөтөлбөр нь хэд хэдэн засгийн газрын үндэсний хөгжлийн төлөвлөгөөний хүрээнд үргэлжилсэн бөгөөд одоо хүртэл хэрэгжиж байгаа юм. Одоогийн үе шат нь 2020 он хүртэл үргэлжилнэ. Энэ аян нь усыг нөөцлөх, хөрс хамгаалах технологи гэх мэт дэвшилтэт технологиудыг нэвтрүүлснээс гадна хүнсний ногооны үр үйлдвэрлэлийн салбарыг хөгжүүлэхэд чиглэсэн юм. Одоогийн хэрэгжүүлж байгаа үе шатанд буудай болон өргөн хэрэглээний хүнсний ногоогоор (төмс, лууван, байцаа, манжин, сонгино гэх мэт) дотоодын хэрэгцээгээ бүрэн хангах, үхрийн аж ахуйд зориулсан тэжээлийн таримлын үйлдвэрлэлийн хэрэгцээний 50%-ийг хангахаар зорьж байна.

Засгийн газар нь “Атрын 3 дахь аян” үндэсний хөтөлбөрийн хүрээнд сум бүрд хөдөө аж ахуйн паркийн нэвтрүүлэх төвүүдийг байгуулах явдлыг дэмжиж, орон нутгийн хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийн чадамжийг дээшлүүлсэн байна. Үүнээс гадна сум бүрт 2.5 сая төгрөгийн өртөг бүхий хүйтнээс хамгаалсан хүлэмж, нүхэн зоорь барихад шаардагдах 5.0 сая төгрөг болон нэг жижиг тракторын шууд хөрөнгө оруулалт хуваарилагдсан юм.

“Атрын 3 дахь аян” үндэсний хөтөлбөр нь дотоодын үйлдвэрлэлийг сайжруулж импортын хэмжээг багасгасан боловч өндөр шим тэжээлтэй хүнсний ногооны зах зээлийн нийт хэрэгцээг бүрэн хангаж чадаагүй байна.

“Атрын 3 дахь аян” үндэсний хөтөлбөрийн хүрээнд дотоодын буудай үйлдвэрлэгчдийг чиглэсэн технологи, үрийн нөөцөө сайжруулахад нь шаардлагатай санхүүгийн дэмжлэгийг олгосон болно. Буудай үйлдвэрлэгчдийн зүгээс энэ хөтөлбөрийг өөрийнхөө хэрэгцээг хангах чадварыг сайжруулж, дотоодод үйлдвэрлэсэн буудайн үрийн нөөцийг нэмэгдүүлсэн гэж үздэг. Дотоодын гурил боловсруулах компаниудын гурилын зах зээлийн хэрэгцээг хангахын тулд импортын улаан буудайнаас хамаардаг байсан хамаарал нь арилсан бөгөөд энэ байдал нь улаан буудай, гурилан бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийн тогтвортой хөгжилд нөлөөлж байна. Улаан буудай нь гол нэрийн хүнсний бүтээгдэхүүн тул энэ байдал нь Монгол Улсын хүнсний аюулгүй байдалд ихээхэн нэмэр үзүүлсэн билээ.

Засгийн газрын газар тариалангийн үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэхэд анхаарч ажилласныг УИХ-ын 2008 оны 12 дугаар тогтоолоор бататгаж болох юм. Энэ тогтоолын стратегийн зорилгын 2 дахь заалтад “газар ашиглалтыг сайжруулах, газар тариалангийн үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэхийн тулд усалгааны тариалан, биотехнологийг хөгжүүлэх” талаар тусгасан бол 6 дахь заалтад “хөрсийг элэгдлээс хамгаалах, үржил шимийг хадгалах, чийгийн ууршилтыг багасгахад зориулсан дэвшилтэт технологийг нэвтрүүлэх” талаар орсон юм. Харин 2016–2021 онд ХАА-н салбарыг хөгжүүлэх бодлогод дээрхийн нэгэн адилаар тогтвортой хөгжлийг хангах замаар ХАА-н үйлдвэрлэлийн эрсдэлийг бууруулж, ХАА-н салбарт урт хугацааны дэмжлэг үзүүлэхээр тусгасан байна. Энэ бодлогыг биелүүлэхэд дараах зүйлс шаардагдах юм. Үүнд: хүлэмжийн үйлдвэрлэлийг дэмжих; жимс, жимсгэнэ болон хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийг

сайжруулах; услалтын систем бүхий аж ахуйг нэмэгдүүлэх; газар тариалангийн бүс нутгуудад зоорь болон ханган нийлүүлэлтийн төвүүдийг байгуулах юм. Мөн энэ бодлого нь чанар сайтай чацаргана мэтийн бүтээгдэхүүний экспортыг нэмэгдүүлэхийн тулд үйлдвэрлэлийн туршилт нэвтрүүлэхэд чиглэснээс гадна Монгол Улсын эмийн ургамлын салбарыг экспорт хийх өндөр боломжтой гэж тодорхойлсон байна.

2004 онд баталсан Газар тариалангийн газрын тухай хууль (2016 онд шинэчлэгдсэн) нь тариалангийн газрын хөрсийг хамгаалах, нөхөн сэргээх арга хэмжээг зохицуулах хууль эрх зүйн орчныг тодорхойлсон юм. Энэ хуулийн дагуу тариаланч, газар тариалангийн аж ахуйнууд 5 жил тутам хөрсний дээжийг баталгаат хөрсний лабораторид шинжилгээнд өгөх шаардлагатай. Сум, аймгийн орон нутгийн захиргаа нь тариалангийн талбайн хөрсний нөхцөл байдал, бохирдолд хяналт тавих ажлыг хариуцаж хөрсний шинжилгээний тайлан дээр нь үндэслэн газрын түрээсийн гэрээг сунгах эсвэл газар ашиглах эрх олгох юм.

Газар ашиглалттай холбоотой бүх төрлийн үйл ажиллагаа явуулах, таримал ургамлын төрлийг өөрчлөх, шинэ технологи, инновац нэвтрүүлэх зэрэгт тариалангийн хөрсийг шинжлүүлж байх шаардлагатай. Одоогийн байдлаар цөөн тооны баталгаат лабораториуд хөрсний шим тэжээлийн үнэлгээ хийх, тариаланчдад зориулсан үйлчилгээ үзүүлэх эрхтэй байгаа юм. Ийм эрх бүхий хөрсний лабораториуд нь Газарзүй, геоэкологийн хүрээлэн, Хөдөө аж ахуйн их сургууль болон Ургамал газар тариалангийн эрдэм шинжилгээний хүрээлэнд харьяалагдаж байна.

2018 оны 5-р сарын 10-11-ний өдрүүдэд Ургамал газар тариалангийн эрдэм шинжилгээний хүрээлэнд (УГТЭШХ) зохион байгуулсан Хөрсний лабораторийн арга зүй, шинжилгээний талаар үндэсний семинар зохион байгуулагдаж хөрсний шинжилгээний талаар мэдээлэл солилцох, шинжилгээнд зориулан хөрсний нийлмэл дээж авах аргыг танилцуулах, хөрсний шинжилгээний мэдээллийн сангийн хөгжүүлэлттэй холбоотой зөвлөмжүүдийг танилцуулсан болно.

Том хэмжээний үйлдвэрлэл эрхлэгчид ихэвчлэн хөрсний баталгаат лабораторийн үйлчилгээг ашигладаг боловч харин ногоочид, худалдан авагч нар нь хөрсний чанар, бохирдлын талаар хангалттай мэдлэг байдаггүй байна. Зорилтот бүлгийн хэлэлцүүлгийн үеэр Борнуур сумын ногоочид Улаанбаатар хотын томоохон захуудын бөөний худалдаачдад тэднээс хөрсний шинжилгээний үр дүн, гэрчилгээ шаарддаггүй болохыг мэдэгдэж байв.

ХХААХҮЯ-ны боловсруулсан Органик хүнсний талаар хуульд ургамал хамгааллын иж бүрэн арга хэмжээг авах, тариалангийн талбайг хөрсний доройтол, элэгдлээс хамгаалах, хөрсний бүтээмжийг сайжруулах, болон таримал ургамлын тогтвортой сэлгээ, тэг элдэншүүлгийн технологийг нэвтрүүлэх талаар хуулийн орчныг бүрдүүлж өгсөн байна.⁵

Эдгээр бодлогын бичиг баримтууд нь хүн ам ихтэй хот, аймгийн төвүүдэд хүнсний ногооны хэрэгцээг өрхийн тариалангаар хангах асуудал ихээхэн бэрхшээлтэй болохыг хүлээн зөвшөөрч байгаа тул технологийн дэвшлийг техник тоног төхөөрөмжийг сайжруулах, хөнгөлттэй зээл олгох замаар дэмжиж, газар тариалангийн үйлдвэрлэлийг эрчимжүүлэхэд

⁵ Монгол Улсын засгийн газар, ХХААХҮЯ. 2018. *Хүнс, Хөдөө аж ахуй, Хөнгөн үйлдвэрийн салбарт жөндөрийн талаар баримтлах бодлого, 2018–2025*. Улаанбаатар хот.

ихээхэн анхаарал хандуулах хэрэгтэй байгаа юм. Үүнээс гадна газар тариалангийн бүсүүдэд тоног төхөөрөмжийн засварын төвүүдийг байгуулахад анхаарах хэрэгтэй.

Засгийн газраас төмс болон бусад хүнсний ногоонд тусгайлсан дэмжлэг үзүүлж байгаа. Тухайлбал, тухайн жилд хураан авсан ургацын хэмжээтэй уялдуулж импортын жимс, хүнсний ногоонд татвар ногдуулахаас гадна импортын бүтээгдэхүүнд зориулж үнийн уян хатан бодлого баримталж байна. Мөн дотоодын хүнсний ногооны худалдан авалтыг дэмжих зорилгоор Улаанбаатар хот болон аймгуудад задгай захын тоог нэмэгдүүлсэн юм.

2.2 Эрэлтийн шинжилгээ: Хэн, Хаана, Бүтээгдэхүүн, Хэмжээ, Чанар, Хандлага, Төлөв

Энэ хэсэгт зөвлөх багийн хийсэн эрэлтийн шинжилгээний тайланг оруулсан болно.

2.2.1 Эрэлт (хэрэглээ)

Хүнсний ногооны нийт хэрэглээний тооцоог дараах томъёог ашиглан гаргав:

Нийт хэрэглээ (эрэлт) = [Үйлдвэрлэл (дотоодын нийлүүлэлт) + Импорт (гадаадын нийлүүлэлт)] – Экспорт

2012-2017 оны Монгол Улсын хүнсний ногооны хэрэглээний тооцооллыг Хүснэгт 1-т эмхэтгэв. Сонгино, сармисаас бусад хүнсний ногооны үйлдвэрлэл болон импортын хэмжээ энэ хугацаанд буурсан явдал нь хүнсний ногооны нийт хэрэглээний бууралтад нөлөөлсөн байна. Жилийн нийлмэл өсөлтийн зэрэг (ЖНӨЗ)-ийг -9% гэж тооцоолон үзүүлэв.

Хүснэгт 1: Хүнсний ногооны бодит хэрэглээ, 2012–2017
(‘000 тонн)

Нэр төрөл	2012	2013	2014	2015	2016	2017	ЖНӨЗ (%)
Төмс	249.1	189.1	162.4	180.9	166.0	121.6	(13)
Хүнсний ногоо, онцгойлсон	168.5	161.5	165.0	117.6	151.3	134.7	(4)
Байцаа	54.7	43.7	42.6	39.9	41.3	45.2	(4)
Лууван, манжин	75.1	67.3	67.7	37.7	57.0	43.7	(10)
Сонгино, сармис	16.0	25.5	28.5	15.3	22.3	29.5	13
Өргөст хэмх	5.0	7.3	7.7	7.1	5.5	4.6	(2)
Улаан лооль	5.6	5.9	6.3	5.8	3.9	2.7	(13)
Тарвас	12.1	11.8	12.2	11.8	21.3	8.9	(6)
Нийт	417.6	350.6	327.4	298.5	317.3	256.3	(9)

() = сөрөг утга, ЖНӨЗ=жилийн нийлмэл өсөлтийн зэрэг.

Тайлбар: Утгуудыг ойролцоогоор тооцоолсон тул нийлбэр нь нарийвчлал сайтай гараагүй болно.

Эх сурвалж: Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн Хороо (ҮСХ)-ны мэдээллийг ашиглан хийсэн багийн шинжилгээ.

2.2.1.1 Зах зээлийн нийт үнэлгээ

Монгол Улсын хүнсний ногооны зах зээлийн нийт тооцоолсон үнэлгээг Хүснэгт 2-т эмхэтгэж үзүүлэв. Зах зээлийн хүнсний ногооны нийт үнэлгээг ам.доллараар тооцоолохын тулд хүнсний ногооны төрөл бүрийн бодит хэрэглээний хэмжээг холбогдох дундаж борлуулалтын үнээр /мэдээлэл олдсон тохиолдолд/ үржүүлж, тус жилийн төгрөгийн дундаж ханшид нь хувааж тооцоолов. Судалгааны баг нь зарим хүнсний ногооны зарим жилийн борлуулалтын үнийг олж чадаагүй юм. Ийм тохиолдолд нэгж импортын үнийг ашиглан нэгж борлуулалт, импортын үнийн хоорондох ялгаанаас хамааран 3-аар үржүүлсэн болно.

Хүнсний ногооны зах зээлийн нийт ам.долларын үнэлгээ багассан байгааг Хүснэгт 2-т үзүүлэв. Энэ үнэлгээ нь 2012 онд 325 сая ам.доллар байснаас 2017 онд 125 сая ам.доллар болж буурсан байна. 2012 оноос 2017 оны хоорондох ЖНӨЗ нь -17% байна. Энэ хугацаанд сонгино, сармис болон тарвасны зах зээлийн үнэлгээ бага зэрэг ихэссэн боловч бусад түгээмэл хэрэглэгддэг хүнсний ногоонуудын хувьд багассан байна.

Төмсний зах зээлийн үнэлгээ нь ЖНӨЗ нь -25%-тайгаар хамгийн ихээр буурсан бол лууван, манжингийн ЖНӨЗ нь -19% байж дараа нь эрэмбэлэгдсэн байна. Төгрөгөөр тооцоолсон хүнсний ногооны зах зээлийн үнэлгээнд ЖНӨЗ нь -7% байгаа нь ам.долларт тулгуурласан үнэлгээний ЖНӨЗ-тэй (-17%) харьцуулбал илүү тогтвортой байна. Гэвч зах зээлийн үнэлгээ ерөнхийдөө буурч байна.

Хүснэгт 2-т үзүүлсэн тооцооллын талаар дараах зүйлсийг анхаарах хэрэгтэй:

Нэгдүгээрт, эдгээр тооцооллыг хийхдээ сонгон авсан хүнсний ногооны талбайд хураан авсан нийт үйлдвэрлэлийн хэмжээг жижиглэн худалдааны түвшний төрөл бүрийн үнээр үржүүлж тооцоолов. Ингэснээр хүнсний ногооны хэмжээг тариалангийн талбай, борлуулалтын зах зээлийн хооронд муудах, буцаах болон борлогдоогүй бүтээгдэхүүнийг устгаснаас болж багасахгүй гэж таамаглаж байгаа юм. Эдгээр шалтгаанаас болж талбай дээрх үйлдвэрлэлийн зарим хувь нь багасах магадлалтай.

Хоёрдугаарт, зах зээлийн тооцоолол хийхдээ үйлдвэрлэл, худалдаа болон үнийн талаарх мэдээллүүд нь тогтмол олдох боломжтой хүнсний ногоонууд сонгон авав. Бусад үйлдвэрлэгддэг хүнсний ногоонуудын талаарх мэдээлэл тогтмол олддоггүй болно. Жишээлбэл, ялангуяа Улаанбаатар хотод өндөр үнийн навчит ногооны томоохон, хурдацтай өсч байгаа зах зээл байгаа юм. Навчит ногоог оролцуулсан “бусад” импорт гэсэн үндсэн ангилалд импортын талаар мэдээлэл бэлэн байгаа бөгөөд энэ ангиллын импортын хэмжээ 2012 онд 7.0 килотонн (кт) (1.578 сая ам.доллар) байснаас 2017 онд 15.2 кт (3.261 сая ам.доллар) болж нэмэгдсэн байна. Зөвлөхүүдийн олж авсан дэлгэрэнгүй статистик мэдээллээс үзэхэд хятад байцаа, цэс, мөөг, чинжүү, бууцай гэх зэрэг бүтээгдэхүүний импортын хэмжээ нь бусад уламжлалт хүнсний ногооны хэмжээтэй харьцуулбал 60%-аас 885%-ын хооронд өсөлттэйгөөр хамаагүй ихээр нэмэгдсэн байв. Эдгээрийн нэгжийн үнэ нь уламжлалт хүнсний ногооны үнээс ерөнхийдөө их боловч сүүлийн жилүүдэд үнэлгээ нь буурч байгаа нь зах зээлийн эрэлт хурдан өсөж үнийн хувьд хүчтэй өрсөлдөөн байгааг илтгэж байна.

Хүснэгт 2: Хүнсний ногооны зах зээлийн тооцоолсон үнэлгээ, 2012–2017 (‘000 ам.доллар)

Нэр төрөл	2012	2013	2014	2015	2016	2017	ЖНӨЗ (%)
Төмс	189,345	116,541	88,271	115,978	81,652	44,063	(25)
Хүнсний ногоо, онцгойлсон	135,951	129,939	114,736	83,840	96,289	80,911	(10)
Байцаа	44,396	36,953	28,259	28,922	28,002	29,759	(8)
Лууван, манжин	65,429	54,875	49,090	29,318	44,968	22,905	(19)
Сонгино, сармис	12,091	22,166	19,484	9,599	13,353	16,525	6
Өргөст хэмх	4,392	5,781	6,385	5,013	3,985	3,221	(6)
Улаан лооль	4,029	4,907	5,205	4,203	2,905	2,179	(12)
Тарвас	5,613	5,258	6,313	6,784	3,077	6,321	2
Нийт зах зээл	325,296	246,480	203,007	199,818	177,941	124,974	(17)
1 ам.долларыг ₮-тэй харьцуулсан ханш	1,359	1,522	1,818	1,970	2,146	2,440	12
Нийт зах зээл (сая ₮)	442,156	375,207	369,054	393,703	381,778	304,906	(7)

() = сөрөг утга, ЖНӨЗ = жилийн нийлмэл өсөлтийн зэрэг, ₮ = Монгол төгрөг.

Эх сурвалж: Монгол Улсын УСХ, Монголын Гааль болон Монгол Банкнаас авсан мэдээлэлд хийсэн багийн шинжилгээ.

Навчит болон уламжлалт бус, эсвэл онцлог хүнсний ногооны талаар мэдээлэл оруулахын тулд хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийн статистик мэдээллийн цар хүрээг тэлэх шаардлага байгаа юм.

Хүснэгт 2-г тариалангийн талбай дээрх бүх хүнсний ногоог жижиглэн худалдааны үнээр зарагдаж байгаа гэсэн таамаглал дэвшүүлж боловсруулав. Зарим хүнсний ногоог боловсруулсан бүтээгдэхүүн болгох зорилгоор боловсруулагч нарт зардаг билээ. Тиймээс энэ талаар 3.1 хэсэгт өртгийн сүлжээний зураглалын шинжилгээнд оруулсан. Гэхдээ, боловсруулагч нарт зарсан хэмжээ нь нийт борлуулалтын ердөө 3%-аас 5%-ийг нь л эзэлж байгаа юм.

2.2.1.2 Эрэлт ихтэй байдаг ил талбайн болон хүлэмжийн хүнсний ногоо

Монгол Улсад 30 орчим төрлийн хүнсний ногоог тариалдаг байна.⁶ Хүснэгт 3-т ирэх 5–6 жилд үйлдвэрлэл нь ихсэх төлөвтэй байгаа ил талбайн болон хүлэмжийн таримлуудыг эмхэтгэн харуулав. Үүнд эдгээр таримлыг тариалдаг газарзүйн бүсүүд, өнөөгийн зах зээлийн нөхцөл, хадгалалтын талаар тусгав.

⁶ Акшон фор Интерпрайс. 2014. *Монгол Улсын Хүнсний Ногооны Өртгийн Сүлжээн дэх Өртгийн Сүлжээний Хөтөлбөрийн Загвар*. Арлингтон, ВА. хуудас 3 ба 11.

Хүснэгт 3: Ил талбайн болон хүлэмжийн тариалан, зах зээл, хадгалалт

Хүнсний ногоо	Аймаг, тариалах арга	Зах зээл, хадгалалт
Навчит ногоо Цоохор майлз Үсүү Шанцай Бууцай	Ихэнх навчит ногоог Дархан, Эрдэнэт, Улаанбаатар хотын ойр байрлах хүлэмжүүдэд тариалдаг.	Улаанбаатар хотын задгай зах, мухлаг эсвэл бөөний худалдаачид зэрэг ердийн зах зээлд зардаг. Зарим хоршоо, ногоочид нь хүнсний дэлгүүрүүд, зоогийн газруудад шууд зардаг байна. Эдгээр ногоо нь хурдан мууддаг бөгөөд 9 сарын эцэст хангамж дуусдаг байна. Цөөн тооны өвлийн хүлэмжтэй аж ахуйнууд өвөл, хаврын үеэр тариалж ердийн байдлаар задгай зах дээр эсвэл албан ёсны зөвшөөрөлтэй хүнсний дэлгүүрүүдэд зардаг.
Шош Өргөст хэмх Хулуу Амтат чинжүү Улаан лооль Цуккини	Эдгээр төрлийн хүнсний ногоог хүлэмжид тариалдаг. Ногоочид голдуу зуны улиралд эдгээр хүнсний ногоог хүлэмжид тариалдаг. Атрын шим, Дэвшил, Ногоон хот, Ногоон сор болон бусад том хэмжээний аж ахуйн нэгжүүд 3 сараас 9-р сарын эцэс хүртэл өргөст хэмх, улаан лоолийг тариалдаг.	Улаанбаатар хотын задгай зах, задгай мухлаг эсвэл бөөний худалдаачин гэх зэрэг ердийн зах зээлд зардаг. Зарим хоршоо, ногоочид хүнсний дэлгүүр, зоогийн газарт шууд зардаг байна.
Төмс	Төмс тариалдаг гол аймгууд нь Ховд, Сэлэнгэ, Төв аймаг юм. Усалгааг хийхдээ ихэнхдээ дизель усны шахуурга, хуванцар зөөврийн хоолой ашиглан задгай усны эх үүсвэрээс эсвэл худгаас хийж байна.	Сэлэнгэ, Төв аймгуудын зарим том хэмжээний газар тариаланчид бөөний худалдаачдад зардаг бөгөөд үлдэгдлээ түрээсийн агуулахад хадгалдаг. Нүхэн зоорьтой ногоочид үлдэгдэл төмсөө хавар болтол хадгалж өндөр үнээр (ойролцоогоор 50%-аар илүү) зарж чаддаг.
Үндэс үрт ногоо Хүрэн манжин Лууван Улаан лууван Шар манжин	Улаан лууван, шар манжин болон бусад үндэс үрт ногоог бүх аймгуудад тариалдаг. Сэлэнгэ аймгийн Зүүнхараа сумын ногоочид байцаа, луувангийн үйлдвэрлэлд чиглэх хандлагатай байна (тоонолжин цэцэгтэн таримлын талаар доороос харна уу). Шар манжинг зөвхөн зуны улиралд жижиг хэмжээний ногоочид тариалдаг.	Хувиараа ногоо тариалагчид үндэс үрт ногоогоо нүхэн зооринд хадгалдаг. Хөрсний хөлдөх гүнд (4-5 метрээс илүү) зоорио барьдаг. Ногоочид намрын улиралд зарим хүнсний бүтээгдэхүүнээ зарж үлдсэнийг нь хаврын эхэн үед зарах зорилгоор хадгалдаг.
Тоонолжин цэцэгтэн Байцаа Брокколи Цэцэгт байцаа	Байцааг ихэнхдээ Сэлэнгэ аймгийн Зүүнхараа суманд задгай усалгаатай талбайд тариалдаг боловч зарим туршлагатай ногоочид зуны эхээр зарахын тулд хүлэмжид тариалдаг. Брокколи, цэцэгт байцааг хүлэмжид тариалдаг боловч лууван эсвэл өргөст хэмх шиг их хэмжээгээр тариалдаггүй.	Хувиараа ногоо тариалагчид бүтээгдэхүүнээ 11-р сарын эцэс хүртэл зардаг бөгөөд байцаагаа бараг хадгалдаггүй. Нэг томоохон хүнсний дэлгүүр өөрийн том хэмжээний зоориндоо 2016 оноос эхлэн 3-р сар хүртэл байцаа хадгалж байна.

дараагийн хуудсанд үргэлжилнэ

Хүснэгт 3-ын үргэлжлэл

Хүнсний ногоо	Аймаг, тариалах арга	Зах зээл, хадгалалт
Сонгины төрөл Хятад сармис Саримс Сонгино Ногоон сонгино	Эдгээр төрлийн хүнсний ногоо маш түгээмэл бөгөөд ил талбайд тариалдаг. Саримсыг Увс, Завхан болон Сэлэнгэ аймгийн Зүүнхараа сумд голдуу тариалдаг. Ногоочид сармис, ялангуяа ногоон сонгино тариалах туршлагатай. Хятад сармисыг их хэмжээгээр тариалдаггүй бөгөөд зөвхөн Улаанбаатар хотын ойр байрших жижиг өрхийн тариалангийн талбайд тариалж байна.	Сонгино, саримсыг нүхэн зооринд хялбархан аргаар хадгалдаг. Саримс жил бүрийн 11-р сарын эхэнд зарагдаж дуусдаг бол сонгино жилийн турш зарагддаг байна.
Жимсгэнэ Үхрийн нүд Чацаргана Гүзээлзгэнэ	Чацарганыг ил талбайд тариалдаг бөгөөд Ховд, Увс, Завхан аймгийн тариаланчид дотоод худалдаа болон экспортод зориулж их хэмжээгээр тариалдаг. Зарим том хэмжээний хувийн аж ахуйнууд Улаанбаатар хотын ойролцоо Туул голын дагуу тариалдаг. Үхрийн нүдийг ихэнхдээ Сэлэнгэ, Төв аймгийн тариаланчид тариалдаг боловч чацаргана шиг их хэмжээгээр үйлдвэрлэдэггүй. Гүзээлзгэнийг Улаанбаатар хотын ойр нутагт байрших өөрийн гэсэн тохиромжтой хүлэмж, усалгааны төхөөрөмжтэй аж ахуйн нэгжүүд тариалдаг.	Хөлдүү чацарганыг бүтэн жилийн турш хүнсний дэлгүүр, задгай зах дээр зардаг бол шинэ жимсгэнийг зөвхөн 9, 10-р сард л зардаг. Увс аймгийн зарим том хэмжээний чацаргана үйлдвэрлэгчид (2-5 га газар) чацарганы тос гаргадаг төхөөрөмжтэй. Үхрийн нүдийг шинээр нь 7-р сарын эцсээс 8-р сарын эцэс хүртэл задгай зах дээр зардаг. Монголд ургуулсан ихэнх гүзээлзгэнийг хүнсний дэлгүүрүүдээр албан ёсоор худалдаалдаг. Мөн 7-р сарын эцсээс 9-р сар хүртэл задгай зах дээр зардаг.
Жимс Гуа Тарвас	Тарвас, гуаг ихэвчлэн Ховд, Сэлэнгэ аймагт ил талбайд тариалдаг байна. Зарим туршлагажсан аж ахуйнууд тарвас, гуаг хүлэмжид тариалж 7-р сараас 9-р сарын эцэс хүртэл захуудад нийлүүлдэг юм.	Тарвасыг Улаанбаатар хот руу их хэмжээгээр тээвэрлэдэг бөгөөд ихэвчлэн бөөний худалдаачдад эсвэл том замууд дээр албан бусаар зардаг.

аймаг = Монгол Улсын мужийн захиргааны нэгж, сум = Монгол Улсын дэд мужийн захиргааны нэгж, дүүрэгтэй ижил.

Эх сурвалж: Судалгааны мэдээллийг ашиглан хийсэн багийн шинжилгээ.

2.2.1.3 Дотоодын үйлдвэрлэлийн өөрийн хэрэгцээг хангах түвшин (дотоодын хангамж)

Дотоодын тариалангийн үйлдвэрлэлийн өөрийн хэрэгцээг хангах хувийг нэмэгдүүлэх нь импортоор оруулж ирсэн хүнсний бүтээгдэхүүнд хамааралтай байдлыг багасгах нэг арга юм. Албан ёсны статистик мэдээллээс үзэхэд Монгол Улсын хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийн өөрийн хэрэгцээг хангах хувь нь байцааг эс тооцвол 2012 оноос 2017 оны хооронд сайжирсан байгааг Хүснэгт 4-т үзүүлэв. 2000 оноос хойш амжилттай хийгдсэн хэд хэдэн төсөл хөтөлбөрийн улмаас төмсний дотоодын үйлдвэрлэл нь өөрийн хэрэгцээг 100% хангасан байна. Улаан лооль (ЖНӨЗ нь 14%) болон тарвас (ЖНӨЗ нь 11%)-ны үйлдвэрлэл 2012 оноос 2017 оны хооронд хамгийн их өсөлттэй байв.

Хүснэгт 4: Хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийн өөрийн хэрэгцээг хангах хувь, 2012–2017 (%)

Нэр төрөл	2012	2013	2014	2015	2016	2017	ЖНӨЗ (%)
Төмс	98.7	101.3	99.4	90.5	99.6	100.1	0
Хүнсний ногоо, онцгойлсон	51.8	52.5	52.4	53.3	54.1	66.9	5
Байцаа	36.9	47.1	43.9	38.6	40.4	33.6	(2)
Лууван, манжин	75.4	84.5	86.5	95.8	84.9	78.2	1
Сонгино, саримс	34.4	36.5	33.0	43.8	44.4	41.1	4
Өргөст хэмх	74.0	58.9	61.2	53.5	67.3	84.3	3
Улаан лооль	37.5	42.4	38.1	32.8	56.4	73.6	14
Тарвас	52.9	45.8	51.6	55.1	31.0	91.0	11

() = сөрөг утга, ЖНӨЗ = жилийн нийлмэл өсөлтийн зэрэг.

Эх сурвалж: Монгол Улсын ҮСХ-оос авсан мэдээллийн багийн хийсэн шинжилгээ.

2.2.1.4 Улаанбаатар болон бусад хотуудын хүнсний ногооны зах зээлийн багтаамжийн үнэлгээ

Хүнсний ногооны хэрэглээ нь Монгол Улсын хэмжээнд жигд биш байна. Хотын оршин суугчид хөдөө орон нутгийн иргэдтэй харьцуулахад жилд дунджаар 27%-аар илүү төмс, 70%-аар илүү хүнсний ногоо хэрэглэж байгаа бөгөөд хотын оршин суугчдын төмс, хүнсний ногооны нийт хэрэглээ нь хөдөө орон нутгийн иргэдээс дунджаар 42% илүү байна. Малчин иргэд амьдралынхаа турш маш бага хэмжээний ногоон ургамал, хүнсний ногоог хэрэглэдэг. Мөн хүнсний ногоог худалдан авдаг ихэнх том хэмжээний байгууллагууд болон бусад хэрэглэгчид хот суурин газар төвлөрсөн болно.

Улаанбаатар болон бусад хотуудын төмс болон ногооны хэрэглээний боломжит зах зээлийн хэмжээг тооцоолохдоо уламжлалт арга болох тухайн хүн амын нэг хүн тутамд ногдох болон нийт хүн амын хэрэглээн дээр үндэслэв. 2012 оноос 2017 оны хүн ам зүйн мэдээллийг Хүснэгт 5-д үзүүлэв.

Хүснэгт 5: Монгол Улсын хот болон хөдөө орон нутгийн хүн ам, 2012–2017

Хүн ам	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Хот суурин газар (бүх хотууд, УБ-ыг оруулаад)	1,926,625	1,995,712	1,990,321	2,096,180	2,131,823	2,146,716
Хөдөө орон нутаг	941,119	934,565	1,005,628	961,598	988,112	1,031,183
Улаанбаатар хот	1,318,130	1,372,042	1,362,974	1,396,288	1,440,447	1,462,973
Нийт хүн ам	2,867,744	2,930,277	2,995,949	3,057,778	3,119,935	3,177,899

УБ = Улаанбаатар.

Эх сурвалж: Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн хороо.

2012–2016 оны хооронд хот болон хөдөө орон нутгийн нэг хүнд ногдох жилийн дундаж хүнсний ногооны хэрэглээг Хүснэгт 6-д эмхэтгэж үзүүлэв. Хүснэгт 6 болон Хүснэгт 7-д хот суурин газар болон хөдөө орон нутгийн иргэдийн хүнсний ногооны хэрэглээний ялгааг үзүүлэв.

Хүснэгт 6: Хот болон хөдөө орон нутгийн жилийн нэг хүнд ногдох хүнсний ногооны дундаж хэрэглээ, 2012–2016
(килограм)

Бүс нутаг	Нэр төрөл	2012	2013	2014	2015	2016
Хот суурин газар	Төмс	40.8	43.2	39.6	37.2	36.0
	Хүнсний ногоо	28.8	31.2	30.0	28.8	25.2
Хөдөө орон нутаг	Төмс	36.0	31.2	31.2	27.6	30.0
	Хүнсний ногоо	16.8	15.6	18.0	16.8	18.0
Улаанбаатар хот	Төмс	44.9	44.7	42.0	39.8	36.6
	Хүнсний ногоо	33.3	34.6	32.6	30.3	26.6

Эх сурвалж: Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн хороо.

Хүснэгт 7: Хот, хөдөө орон нутгийн хүн амын хүнсний ногооны жилийн дундаж хэрэглээний ялгаа, 2012–2016
(%)

Нэр төрөл	2012	2013	2014	2015	2016	Дундаж
Төмс	13	38	27	35	20	27
Хүнсний ногоо	71	100	67	71	40	70
Нийт	32	59	41	49	28	42

Эх сурвалж: Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн хороо.

ҮСХ-ны мэдээнээс харахад улсын хэмжээнд 2013 оны байдлаар төмсний дундаж хэрэгцээ 9.1 кт, хүнсний ногооны дундаж хэрэгцээ 12.9 кт байсан бол энэ хэмжээ 2017 онд өсөж төмсөнд 129.0 кт, хүнсний ногоонд 184.2 кт болжээ. Мөн 2017 онд дотоодын ургац, импортын нийлүүлсэн төмс, хүнсний ногооны хангамж 123.0 кт, 157.3 кт тус тус болжээ (Хүснэгт 8).⁷ Энэ нь эдгээр таримлын үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх шаардлага байгааг илэрхийлж байна.

Энэ мэдээллээс үзэхэд нэг хүнд ногдох төмсний хэрэглээ жилд 40.6 кг (өдөрт 111.3 г), хүнсний ногооны хэрэглээ жилд 52.0 кг (өдөрт 142.4 г) байгаа нь Эрүүл мэндийн яамны зөвлөсөн нэг хүний өдөрт хэрэглэх төмс (120 г), хүнсний ногооны (260 г) хэмжээнээс бага байна. Иймээс хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийг 45%-аар ихэсгэх шаардлагатай байгаа бол харин одоогийн төмсний үйлдвэрлэл хэрэглээний шаардлагыг хангаж байна.

⁷ Монгол Улсын Засгийн Газар, Үндэсний Статистикийн Хороо. 2017. 2016 оны Хүнсний Аюулгүй Байдлын Статистик Мэдээллийн Үзүүлэлтүүд. Улаанбаатар.

Хүснэгт 8: Төмс, хүнсний ногооны улсын нийт хэрэглээ, 2017

	Нийт ургац (тонн)	Нийт импорт (тонн)	Нийт хангамж (тонн)	Импортын нийт хангамжид эзлэх хувь (%)	Нийт хүн ам	Нэг хүний жилийн хэрэглээ (кг)	Нэг хүний өдрийн хэрэглээ (г)
Төмс	121,808.5	1,144.7	122,953.2	0.9	3,026,905	40.6	111.3
Хүнсний ногоо	82,102.0	75,234.0	157,336.0	47.8		52.0	142.4

г = грам, кг = килограм.

Эх сурвалж: Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн Хороо.

Төмс болон хүнсний ногооны боломжит зах зээлийн дундаж хэмжээг гаргахдаа Хүснэгт 1-т үзүүлсэн 2012–2017 оны хоорондох бодит хэрэглээний үр дүнгийн тооцоон дээр үндэслэн Хүснэгт 9-д кт-оор илэрхийлж үзүүлэв.

Хүснэгт 9: Хүнсний ногооны зах зээлийн дундаж боломжит хэмжээ, ('000 тонн)

Нэр төрөл	2012	2013	2014	2015	2016	2017	жнөз (%)	Дундаж
Төмс	249.1	189.1	162.4	180.9	166.0	121.6	(13)	178.2
Хүнсний ногоо, онцгойлсон	168.5	161.5	165.0	117.6	151.3	134.7	(4)	149.8
Байцаа	54.7	43.7	42.6	39.9	41.3	45.2	(4)	44.6
Лууван, манжин	75.1	67.3	67.7	37.7	57.0	43.7	(10)	58.1
Сонгино, сармис	16.0	25.5	28.5	15.3	22.3	29.5	13	22.8
Өргөст хэмх	5.0	7.3	7.7	7.1	5.5	4.6	(2)	6.2
Улаан лооль	5.6	5.9	6.3	5.8	3.9	2.7	(13)	5.0
Тарвас	12.1	11.8	12.2	11.8	21.3	8.9	(6)	13.0
Нийт	417.6	350.6	327.4	298.5	317.3	256.3	(9)	328.0

() = сөрөг утга, ЖНӨЗ = жилийн нийлмэл өсөлтийн зэрэг.

Тайлбар: Утгуудыг ойролцоогоор тооцоолсон тул нийлбэр нь нарийвчлал багтай гарсан болно.

Эх сурвалж: Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн Хорооноос авсан мэдээлэлд хийсэн багийн шинжилгээ.

Хүнсний ногооны (сонгино, саримсыг эс тооцвол) бодит хэрэглээ нь 2017 онд өмнөх 5 жилийн хэрэглээнээс харьцангуй бага байв. Энэ зах зээлийн судалгаанд 2020 оны бодит хэрэглээ Хүснэгт 10-т үзүүлсэн дундаж хэмжээнд хүрнэ гэсэн таамаглал дэвшүүлэв.

Энэ үзүүлэлт нь хэдийгээр их мэт санагдавч төмсний үйлдвэрлэлийн хэмжээ 2012 оноос хойш талаас илүү хэмжээгээр буурсан явдал нь хэрэглээ багасахад нөлөөлсөн болно. Навчит ногоо гэх зэрэг импортын хэмжээ маш ихээр өсөж буй өндөр үнэ цэнтэй зарим хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийн талаар мэдээлэл байхгүй байна. Эдгээрийг нэгтгэж үзвэл хүнсний ногооны нийт хэрэглээ нь өнгөрсөн жилүүдийн дундаж түвшинд буцаж хүрэх боломжтой юм.

Хүснэгт 10: Хүнсний ногооны боломжит хэрэглээний тооцоолол, 2018–2020 (‘000 тонн)

Нэр төрөл	2017	2018	2019	2020	Тооцоолсон ЖНӨЗ (%)
Төмс	121.6	138.1	156.9	178.2	14
Хүнсний ногоо, онцгойлсон	134.7	144.9	156.5	169.4	8
Байцаа	45.2	45.0	44.8	44.6	0
Лууван, манжин	43.7	48.1	52.8	58.1	10
Сонгино, саримс	29.5	33.3	37.6	42.5	13
Өргөст хэмх	4.6	5.1	5.6	6.2	10
Улаан лооль	2.7	3.3	4.1	5.0	23
Тарвас	8.9	10.1	11.5	13.0	14
Нийт	256.3	283.1	313.4	347.6	11

ЖНӨЗ=жилийн нийлмэл өсөлтийн зэрэг.

Тайлбар:

- Дараах таамаглалтай: (i) 2020 он гэхэд сонгино, саримснаас бусад хүнсний ногооны зах зээлийн хэмжээ 2015–2020 оны хооронд ажиглагдсан бодит хэрэглээний дундаж хэмжээнд хүрнэ; (ii) сонгино, саримсны зах зээлийн хэмжээ 2018–2020 оны хугацаанд жилд 11%-аар нэмэгдэх болно;
- Утгуудыг ойролцоогоор тооцоолсон тул нийлбэр нь нарийвчлал багатай болно.

Эх сурвалж: Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн Хорооноос авсан мэдээлэлд хийсэн багийн шинжилгээ.

Хот суурин газрын оршин суугчдын 68% нь төмсний 27%-ийг, хүнсний ногооны 70%-ийг хэрэглэдэг гэсэн таамаглалд тулгуурлан хүн амын тооцооллыг нэг хүнд оногдох байдлаар хот болон хөдөө орон нутгийн нийт бодит зах зээлийн багтаамжийг тооцоолсныг Хүснэгт 11-т үзүүлэв.

Хүснэгт 11: Хот болон орон нутгийн төмс, хүнсний ногооны зах зээлийн багтаамжийн тооцоо, 2018–2020 (‘000 тонн)

Нэр төрөл	2018	2019	2020
Хот суурин газар			
Төмс	100.2	113.8	129.2
Сонгон авсан хүнсний ногоо	113.0	122.0	132.1
Нийт хот суурин газар	213.2	235.7	261.3
Хөдөө орон нутаг			
Төмс	38.0	43.1	49.0
Сонгон авсан хүнсний ногоо	31.9	34.5	37.3
Нийт хөдөө орон нутаг	69.9	77.6	86.3

Тайлбар: Утгуудыг ойролцоогоор тооцоолсон тул нийлбэр нь нарийн биш байна.

Эх сурвалж: Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн Хороо

2.2.2 Хүнсний аюулгүйн байдлын баталгаа, чанарын стандартын шүтэлцээ

Монгол Улсад хүнсний ногооны үйлдвэрлэл болон хүнсний аюулгүй байдлыг зохицуулах хэд хэдэн хууль, тогтоомж байдаг. Эдгээрээс хамгийн чухал ач холбогдолтой нь Монгол Улсын Үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлал (хүний болон хүнсний аюулгүй байдлын талаар), Хүнс, Хөдөө аж ахуйн бодлого, Монгол Улсын Хүнсний тухай хууль, Хүнсний бүтээгдэхүүний аюулгүй байдлыг хангах тухай хууль тогтоомжууд юм. Үүнээс гадна Ариун цэврийн тухай хууль, Стандартчилал, хэмжил зүйн үнэлгээний тухай хууль, Тариалангийн тухай хууль зэрэг нь бас ач холбогдолтой болно. АХБ нь хүнсний аюулгүй байдлын асуудлыг хэд хэдэн арга зүйн туслалцаа болон зээлийн төслүүдээр дэмжсэн юм.⁸ Мөн дээрх хууль, дүрэмтэй холбоотой хэд хэдэн хүнсний стандартууд Монгол Улсад байдаг.

2015 онд Дэлхийн банк Монгол Улсын хүнсний бүтээгдэхүүний ариун цэврийн стандарт муу байгаагийн улмаас чанар муу, үнэ цэнэ бага байгаа талаар мэдэгдэж хүнсний аюулгүйн байдлын тогтолцоо, бүтээгдэхүүний чанарыг сайжруулбал зах зээлийг тэлж борлуулалт, үнийн түвшнийг нэмэгдүүлж болохыг дурдсан байв (3 дахь ишлэлийн тайлбар). Энэ бичиг баримтад Монгол Улсад дараах зөвлөмжүүдийг өгсөн байна:

- Нэгдсэн Үндэсний Байгууллагын Хүнс хөдөө аж ахуйн байгууллагын (ХХААБ) гарын авлагад тусгасан дараах дөрвөн түвшинтэй тогтолцоог хэрэгжүүлэх: (i) хүнсний аюулгүйн байдлын тухай дүрэм, журам гаргах; (ii) хүнсний бүтээгдэхүүний сүлжээний эрсдэл зохицуулалтын асуудлуудыг тодорхойлох; (iii) шалгалт хийх, арга хэмжээ авах; (iv) сургалт, судалгаа болон бусад дэмжлэг үзүүлэх ажлыг гүйцэтгэх;
- Олон улсын зах зээлд нэвтрэх боломжид тулгуурласан хүнсний аюулгүйн байдлын зохицуулалт, стандартын дэлхий нийтийн тогтолцоо болох Хүнсний стандарт кодтой нийцсэн хүнсний аюулгүй байдлын тухай хууль, бодлого, зохицуулалтын хэрэгжүүлэлтийг баттай хийх;
- Шалгалтын тогтолцоонд төрийн хөрөнгө оруулалт хийх;
- Хувийн хэвшлийн хүнсний аж ахуйнууд Хорт Бодисын Шинжилгээ Хяналтын Цэгүүд (ХБШХЦ), Үйлдвэрлэлийн Зохистой Дадал (ҮЗД), Эрүүл Ахуйн Зохистой Дадал (ЭАЗД) болон гарал үүслийн баримт олох тогтолцоог хүлээн зөвшөөрч ашиглах зорилгоор технологи, үйл явцыг сайжруулах талаар арга зүйн туслалцаа, зээл олгох;
- Түүхий эдийн чанар, аюулгүй байдлыг хангахын тулд тариалангийн талбайд хүнсний аюулгүй байдлын тогтолцоог нэвтрүүлэх;

⁸ АХБ. 2015. Төлөөлөн Удирдах Зөвлөлийн Даргад Бэлдсэн Тайлан, Зөвлөмж: Монгол Улсад Хөдөө Орон Нутгийн Худалдааны Төслийн Ариун Цэвэр Болон Ургамлын Эрүүл Мэндийн Арга Зүйг Сайжруулахад Зориулж Санал Болгосон Зээл. Манилла; ба АХБ. 2016. Төв Азийн Бүсийн Эдийн Засгийн Холбооны Гишүүн Улсуудын Хөдөө Аж Ахуйн Өртгийн Сүлжээнд Олон Улсын Хүнсний Аюулгүй Байдлын Стандартыг Бэхжүүлэхэд зориулсан Арга Зүйн Туслалцаа. Манила

- Хүнсний хангамжийн систем дэх бүх оролцогчдыг дараах асуудлаар ойлголтоотой болгохын тулд сургалт, техникийн туслалцаа үзүүлэх: (i) Хүнсний аюулгүй байдлын тухай хууль, тогтоомжид заасан шаардлагууд; (ii) өөрийн байгууллага, тариалангийн талбайд эдгээр шаардлагуудыг хэрэгжүүлэх.

Хүнсний аюулгүй байдал, шим тэжээлийн ашиг тусыг үнэлэх нь хүнсний чанарын баталгааг хангах хөтөлбөрүүдийн чухал хэсгийн нэг юм. Аюул багатай, шим тэжээл ихтэй хүнсний хангамжийн гол үр ашиг нь хэрэглэгчдийн эрүүл мэнд сайжрах хэлбэрээр илэрдэг. Илүү өндөр чанартай хүнс нийлүүлэх нь хэрэглэгчдэд өөрсдийн эрүүл мэндийг амархан сахих, эрүүл мэндэд хортой гадаад хүчин зүйлээс өөрсдийгөө хамгаалах, гэмтсэн тохиолдолд биеэ эдгэрүүлэх боломжийг олгож байдаг. Энэ нь улмаар эрүүл мэндийн тогтолцооны зардлыг багасгаж өгнө. Хүнсний үйлдвэрүүдийн чанар өндөр түвшинд хүрснээр хэрэглэгч нарын дунд нэр хүнд нь сайжрах, бүтээгдэхүүнийхээ хадгалах хугацааг уртасгах, гадаадын зах зээлд нэвтрэх боломж нь сайжрах гэх мэт ашиг хүртэнэ.

Хүнсний аюулгүй байдлын ашиг тусыг үнэлэх хамгийн тохиромжтой арга нь энэ гэж тодорхойлох боломжгүй ч нийтээр хүлээн зөвшөөрсөн хэд хэдэн боломжит аргууд байдаг.

Нэг арга нь өвчлөлд гарсан зардал (өвчин, үхэл, өвдөж зовох гэх мэт зүйлээс болж гарсан зайлшгүй зардал)-ыг хэмжих арга юм. Энэ нь үр ашгийг хэмжих хамгийн найдвартай, уламжлалт аргад тооцогддог. Үүнээс гадна хэрэглэгчдийн зүгээс өөрийн аюулгүй байдлыг хамгаалах зорилгоор төлөх зардлыг тооцдог нөхцөлт үнэлгээ, туршилтын зах зээлийн аргачлал гэж байдаг. Харин конжойнт шинжилгээний аргаар хэрэглэгчдийн аюулгүй байдлыг нь сайжруулсан болон шим тэжээллэг чанарыг нь харгалзан бүтээгдэхүүнээ сонгох байдлыг судалдаг. Үнэлгээ өгөх хамгийн шууд арга нь аюулгүй байдал, шим тэжээллэг байдал гэсэн өөр өөр шинж чанар бүхий бүтээгдэхүүний зах зээлд зарагдаж байгаа үнийн ялгааг харьцуулан тогтоох явдал юм. Хариуцлагын зардлын арга нь гаргахгүй эсвэл гаргахгүй байж болох зардлуудыг тооцоолдог байна. Сүүлчийн арга нь чанарын сайжруулалт хийх эсвэл үнийг бууруулах замаар гадаад зах зээлд нэвтрэх боломжоо сайжруулж ашиг хүртэж байгаа явдлыг хэмжих арга болно.

Судалгаагаар хэрэглэгчид нь эрүүл мэндэд нь бага эрсдэл учруулах бүтээгдэхүүнд илүү төлбөр төлөх хүсэлтэй байдаг нь ажиглагддаг.⁹ Харин Монгол Улсын хэрэглэгчдийн хувьд хэрэглэж буй хүнсний бүтээгдэхүүнийхээ чанар, аюулгүй байдлыг үнэлэх арга байдаггүй. АНУ-д чанарыг илрүүлэх дохио (шошго) ашиглан тэжээллэг чанар өндөртэй бүтээгдэхүүний зах зээлд борлогдох явдлыг сайжруулж эхлээд байна. Ингэснээр хэрэглэгч нарт бүтээгдэхүүний чанарын үнэлгээний талаар мэдэгдэж тус болохоос гадна зах зээл дэх тэгш бус мэдээллийг багасгаж, бүтээгдэхүүний үнэд өртөг нэмэх боломж бүрдүүлнэ. Эдийн засгийн онолын дагуу тэгш бус мэдээлэл гэдэг нь хэт нэг талыг барьсан тэгш бус, тэнцвэргүй мэдээлэл (үрийн чанар, хүнсний ногоо нь органик эсэх гэх мэт) тарахыг хэлнэ. Мэдээллийг өгч, тэгш бус мэдээллийг багасгаснаар эцсийн хэрэглэгчдэд ногоочноос бүтээгдэхүүнийг шууд худалдан авах итгэлийг төрүүлнэ. Хэрэв тухайн бүтээгдэхүүн стандартад нийцэж байвал бөөнөөр нь худалдан авагчид, тухайлбал жижиглэн худалдаачид, албан байгууллагууд нь жижиг тариалан эрхлэгч, хувиараа ногоо тариалагчидтай шууд хамтран

⁹ Ж.А. Касвелл. 1998. Хүнсний Аюулгүй Байдал, Шим Тэжээлийг Сайжруулахын Үр Ашиг, Зардлыг Үнэлэх. Австрали улсын Хөдөө Аж Ахуй, Нөөц Баялгийн Эдийн Засгийн Сэтгүүл. 42 (4). ху. 409–424.

ажиллах болно. Мэдээлэл, харилцааны технологийг ашиглах нь дээгүүр зиндааны хэрэглэгч нарт бүтээгдэхүүнээ борлуулах, хүнсний аюулгүй байдлын эрсдэлийг бууруулах өндөр боломжтой юм. Ногоочид нь бөөний худалдааны үнийн мэдээллийг авах боломж багатай бөгөөд өртөг шингээх боломж болон борлуулалтын талаар ойлголт муутай байдаг. Үйлдвэрлэлээс эхлээд борлуулалт хүртэлх бүх өртгийн сүлжээний дагуу хэлхээнд мэдээлэл, харилцааны технологийг холбон ашиглавал үйлдвэрлэгч, хэрэглэгчийн хооронд хоёр талын автоматжуулсан мэдээлэл солилцох систем бүрдүүлэх боломжийг бий болгоно. Энэ нь хэрэглэгч нарт хүнсний аюулгүй байдалтай холбогдолтой бүтээгдэхүүний мэдээллийг өгөхийн хажуугаар үйлдвэрлэгчдэд зах зээлийн мэдээллийг олгох юм.

Орон нутагт хийсэн зах зээлийн судалгааны үед өртгийн сүлжээнд оролцогч хэд хэдэн талуудын төлөөллийн зүгээс хүнсний аюулгүй байдлын баталгаа, чанарын стандартын талаарх асуудлыг хөндөж байв. Энэ талаар зарим оролцогч талуудын зүгээс тавьсан санал хэмээн үзэж Хүснэгт 12-т эмхэтгэж үзүүлэв.

Ерөнхийд нь авч үзвэл Монгол Улсын хүнсний дэлгүүрийн сүлжээнүүд нь жижиг тариаланчдыг өөрсдийн шууд нийлүүлэгч гэж үздэггүй байна. Үүний нэг шалтгаан нь хэрэглэгч талын эрэлт хэрэгцээ их бөгөөд тариаланчид чанарын шаардлагыг нь (хүнсний аюулгүй байдлыг оруулаад) хангаж чадахгүй гэж үздэгтэй холбоотой юм. Тийм учраас хүнсний дэлгүүрийн сүлжээнүүд ихэнх хүнсний хэрэгцээгээ том нийлүүлэгч, бөөний худалдаачид эсвэл импортлогчдоос худалдан авдаг байна.

Хүснэгт 12: Өртгийн Сүлжээний Дагуу Хүнсний Аюулгүй Байдлын Дадлын Жишээ

Байгууллагын төрөл	Хүнсний аюулгүй байдлын баталгаа, чанарын стандартын талаар тайлбар
Жижиглэн худалдагч	<p>Хүнсний аюулгүй байдал. Байгууллага нь 2017 оны 3-р сард Олон Улсын Стандартчиллын байгууллага [ISO]-ын стандарт 9001, 14001, 18001 гэрчилгээ авсан. Тэд нийлүүлэгчдийг бүртгэх хуудас ашигладаг бөгөөд хяналт шинжилгээний системтэй. Үүнд, зоорь, агуулах, талбайд жилийн аудит хийх гэх мэт.</p> <p>Онцлог байдал. Ерөнхийдөө боломжтой. Төмс жин 120-220 грамм байх бөгөөд бяцарсан эсвэл хорхой шавжид идүүлээгүй байх. Өнгөний хувьд ямар нэгэн шаардлага тавьдаггүй боловч Хятад улсаас гаралтай төмсний өнгө цайвар шаргал байдаг бол Монгол үрийн төмс нь гүн шар өнгөтэй байдаг.</p>
Боловсруулагч	<p>Хүнсний аюулгүй байдал, чанар. Мэргэжлийн Хяналтын Ерөнхий Газрын орон нутгийн салбарт хөрсний үзлэг, пестицидын үлдэгдлийн хяналтыг төлбөртэйгөөр хийдэг.</p>
Том худалдааны төвийн сүлжээ	<p>Хадгалалт болон чанарын стандарт. Хүнсний ногоог агуулахад хадгалах болон агуулахын талаар стандартууд байдаг. Чанарт тавих шаардлагуудад хэмжээ, төрөл, цэвэр байдал болон шинэ эсэх гэх мэт үзүүлэлтүүд орно.</p> <p>Онцлог байдал. Ногоочдын бүтээгдэхүүнийг нийлүүлэх зөвшөөрөл өгөхөөс өмнө бүтээгдэхүүний онцлог байдлыг гэрээнд тусгадаг (хамгийн бага эсвэл их хэмжээ г.м).</p>
Зочид буудал	<p>Онцлог байдал. Ерөнхийдөө боломжтой.</p> <p>Хүнсний аюулгүй байдал. Ариун цэврийн мэргэжилтэн нь гал тогооны өрөөний байдлыг нийлүүлсэн бүтээгдэхүүний чанартай холбон шалгадаг.</p> <p>Агуулахын үзлэг. Тогтолцоо байхгүй.</p>

Эх сурвалж: Талбайн судалгааны мэдээллийг ашиглаж багийн хийсэн шинжилгээ.

Монгол Улсад хэрэгжиж байгаа хүнсний ногооны тариаланг дэмжих ихэнх хөтөлбөр болон бодлогууд нь үйлдвэрлэлийн хэмжээ, гарц, технологи, мэдлэг шингээлт, нэр төрлийг нь олшруулах зэрэгт чиглэдэг. Гэтэл, ногоочид буюу ялангуяа жижиг тариалан эрхлэгчид нь бүтээгдэхүүнээ зах зээлд сурталчилж зарахад бэрхшээлтэй тулгарч байдаг. Энэ байдал нь манаач, зуучлагч нарт өртгийн сүлжээнээс илүү их ашиг хүртэх боломж олгодог. Ногоочид болон хэрэглэгчид нь хамгийн их ашиг хүртдэг болгохын тулд ногоочид болон бусад холбогдох байгууллагууд нь бүтээгдэхүүндээ аль болох их нэмүү өртөг шингээж бүтээгдэхүүнээ эцсийн хэрэглэгч нарт хүргэхэд гардаг бусад завсрын зардлуудыг устгах шаардлагатай юм.

2.3 Нийлүүлэлтийн шинжилгээ

2.3.1 Зах Зээлийн Багтаамж: Хүнсний ногоог Хаана, Яаж, Хэр Ихээр Тариалж байна вэ?

Булган, Хэнтий, Сэлэнгэ болон Төв аймгууд нь Монгол Улсын хүнсний ногоо үйлдвэрлэдэг гол бүсэд хамаарах бөгөөд эдгээр аймгуудын жижиг тариалан эрхлэгчид байцаа, лууван, өргөст хэмх, саримс, сонгино, төмс, улаан лооль, манжин, тарвас гэх мэт хүнсний ногоо голчлон тариалдаг. ҮСХ-ны мэдээнд 2016 оны байдлаар Монгол Улсад 17,415 жижиг хэмжээний болон улирлын чанартай ажилладаг жижиг тариалан эрхлэгч, ногоочид байсан байна.¹⁰ Дараах аймгууд болон хот нь хамгийн их ногоочидтой юм. Үүнд: Сэлэнгэ (4,022), Төв (1,850), Улаанбаатар хот (1,699), Дархан-Уул (957).

Хүнсний ногоо, төмсний хангамжийг дотоодын үйлдвэрлэл ба импортолсон бүтээгдэхүүнээр хэмжинэ. 2016 онд төмсний нийт тариалсан талбай ойролцоогоор 14,600 га байсан бөгөөд үүнээс 153.5 кт ургац хураан авчээ. Харин хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийн тариалсан газар 8,300 га байсан ба 93.4 кт ургац хураасан байна.¹¹

Зөвлөх багийн судалгаанаас үзэхэд дотоодын үйлдвэрлэгчид нь тэдний бүтээгдэхүүний эцсийн хэрэглэгч хэн болох, тухайн хэрэглэгчид нь тэдний бүтээгдэхүүнийг нэг жилд эсвэл улиралд хэр их хэмжээгээр ашигладаг, хэрэглэгчид чанарын ямар түвшин шаарддаг талаар мэдлэг бага, ойлголт муутай байна. Мөн тухайн ногоочид нь хамтарч ажиллах хувийн чадамж муутайгаас гадна борлуулалтын дэвшилтэт стратеги болон технологийн нэвтрүүлэлт хийхийн тулд байгууллагын зохион байгуулалтад орох чадваргүй байна.

¹⁰ Монгол Улсын Засгийн Газар, Үндэсний Статистикийн Хороо. 2017. *Монгол Улсын Статистикийн Товхимол 2016*. Улаанбаатар хот.

¹¹ Монгол Улсын Засгийн Газар, ХХААХҮЯ. 2016. *Жилийн Статистикийн Тайлан 2016*. Улаанбаатар хот.

2.3.2 Нийлүүлэлтийн шинжилгээ: Ямар Хүнсний Ногоог Хаанаас Авах вэ?

2.3.2.1 Ямар төрлийн хүнсний ногоонууд байна вэ?

2018 оны 3-р сард хийсэн туршилт судалгаагаар Улаанбаатар хотын жижиглэн худалдааны сувгуудаар зарагддаг хүнсний ногооны нэр төрөл, хангамж сүүлийн жилүүдэд ихэссэн болох нь тодорхойлогджээ. Энэ судалгаанд хүнсний дэлгүүр, бөөний худалдааны дэлгүүр, худалдааны захууд дахь ногооны мухлагуудыг хамруулав. Үүнд дараах жагсаалтаар хязгаарлагдахгүйгээр 50 гаруй төрлийн хүнсний ногоо, навчит ногоог бүртгэжээ. Үүнд: авокадо, залуу ногоон саримс, вандуйн соёо, бийч, хятад байцаа, лонх хулуу, брокколи, брюсселийн байцайны нахиа, байцаа, жижиг байцаа, лууван, цэцэгт байцаа, цоохор майлз, улаан чинжүү, эрдэнэ шиш, өргөст хэмх, цэс, саримс, цагаан гаа, ногоон навчит байцаа, Айсберг шанцай, буржгар байцаа, хаш, жууцай, бор мөөг, Эноки мөөг, цагаан мөөг, сонгино, ногоон сонгино, яншуй, чинжүү, төмс, чихэрлэг төмс, хулуу, улаан лууван, бууцай, улаан лооль, манжин зэрэг болно.

Монгол Улсын зах зээлийн эзэлхүүнийг тодорхойлж, хүнсний ногооны эрэлт, нийлүүлэлтийн шинжилгээ хийх зорилгоор хамгийн түгээмэл тариалагдаж хэрэглэгддэг хүнсний ногоог (байцаа, лууван, өргөст хэмх, саримс, сонгино, төмс, улаан лооль, манжин болон тарвас) судлав. Эдгээр хүнсний ногоог 2012-2017 оны хугацаанд бэлэн байгаа статистик мэдээлэл болон үйлдвэрлэл, импорт, хэрэглээний хэмжээнд тулгуурлаж тодорхойлсон болно.

2.3.2.2 Ямар хэмжээтэй байна вэ?

Монгол Улсад түгээмэл хэрэглэдэг хүнсний ногооны тариалангийн хэмжээг 2012-2017 оны ургацын мэдээгээр Хүснэгт 13-т үзүүлэв.¹² Төмс, хүнсний ногооны тариалангийн нэгдсэн мэдээллийн зэрэгцээ байцаа, лууван, өргөст хэмх, саримс, сонгино, улаан лооль, манжин, тарвасын мэдээллийг нийлбэр дүнд эзлэх хувиар илэрхийлэв. Албан ёсны статистик мэдээллээр эдгээр түгээмэл тариалдаг хүнсний ногоонууд нь Монгол Улсад 2012–2017 оны хооронд үйлдвэрлэсэн нийт хүнсний ногооны 92%-97%-ийг эзэлж байна.

2012–2017 оны хооронд дотоодын хүнсний ногооны тариалангийн үйлдвэрлэл 344.9 кт-оос 203.9 кт хүртэл буюу 41%-аар буурсан байна (ЖНӨЗ 10%-аар багассан). Төмс нь Монгол Улсад тариалдаг гол таримал бөгөөд дунджаар нийт хүнсний ногооны 65%-ийг эзэлдэг буюу жилд дунджаар 143.0 кт ургац өгдөг. 2012–2017 оны хооронд төмсний үйлдвэрлэл 245.9 кт-оос 121.8 кт бүртэл багассан (ЖНӨЗ нь –13%) бол хүнсний ногооны үйлдвэрлэл 99.0 кт-оос 82.1 кт болж (ЖНӨЗ нь –4%) буурсан байна. Шинжилгээ хийсэн жилүүдэд өргөст хэмх, саримс, сонгино ба тарвасын тариалангийн үйлдвэрлэл нэмэгдсэн байна. Саримс, сонгинын үйлдвэрлэл бусад ижил ангиллын ногоотой харьцуулахад харьцангуй нэмэгдсэн ба ЖНӨЗ нь 17% байв.

¹² Хүснэгт 13, 14-т үзүүлсэн бүх хүнсний ногооны мэдээллийн хооронд бага зэрэг зөрүү байгаа. Энэ нь ойролцоо утгаар тооцоолоход гарах ялгаанаас болж байна гэж ойлгож болно.

Хүснэгт 13: Хүнсний Ногооны Үйлдвэрлэлийн хэмжээ, 2012–2017 (‘000 тонн)

Нэр төрөл	2012	2013	2014	2015	2016	2017	ЖНӨЗ (%)
Төмс		191.6	161.5	163.8	165.3	121.8	(13)
Хүнсний ногоо, Бүгд	99.0	101.9	104.9	72.3	94.5	82.1	(4)
Байцаа	20.2	20.6	18.7	15.4	16.7	15.2	(6)
Лууван, манжин	56.6	56.9	58.6	36.1	48.4	34.2	(10)
Сонгино, саримс	5.5	9.3	9.4	6.7	9.9	12.1	17
Өргөст хэмх	3.7	4.3	4.7	3.8	3.7	3.9	1
Улаан лооль	2.1	2.5	2.4	1.9	2.2	2.0	(1)
Тарвас	6.4	5.4	6.3	6.5	6.6	8.1	5
Нийт хүнсний ногоо, онцгойлсон	94.5	99.0	100.1	70.4	87.5	75.5	(4)
Нийт дүнд эзлэх онцгойлсон ногооны %	95%	97%	95%	97%	93%	92%	(1)
Нийт	344.9	293.5	266.4	236.1	259.8	203.9	(10)

() = сөрөг утга, ЖНӨЗ = жилийн нийлмэл өсөлтийн зэрэг.

Эх сурвалж: Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн Хороо.

Хүснэгт 14-т төмс, хүнсний ногооны ургацыг үр тариа, малын тэжээлийн ургацтай харьцуулан үзүүлэв.

Хүснэгт 14: Төмс, Үр Тариа, Малын Тэжээлийн Ургамлын Үйлдвэрлэл, Ургацын Хэмжээгээр, 2012–2017 (‘000 тонн)

Нийт хураасан ургац	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Төмс	245.9	191.6	161.5	163.8	165.3	121.8
Хүнсний ногоо	98.9	101.8	104.8	72.3	94.4	82.1
Үр тариа	479.3	387.0	518.8	216.3	483.5	238.1
Малын тэжээлийн ногоо	46.2	42.6	44.3	49.2	53.4	47.9

Эх сурвалж: Хүнс, Хөдөө Аж Ахуй, Хөнгөн Үйлдвэрийн Яам.

АХБ-ны төсөлд сонгогдсон дөрвөн аймгийн (Дархан-Уул, Сэлэнгэ, Төв, Увс) бүх ногоочид (жижиг тариалан эрхлэгч нарыг оролцуулаад) 2017 онд 82.1 кт төмс (67%), 50.8 кт хүнсний ногоо (62%) хураан авсан байдал нь улсын хэмжээнд төмс, хүнсний ногооны үйлдвэрлэлээр хамгийн их байв. Төсөл хэрэгжүүлж буй аймгуудын дунд Төв аймаг нь төмсний тариалан (41.7 кт, 34%) хамгийн их эрхэлсэн бол Сэлэнгэ аймаг хүнсний ногооны тариаланг хамгийн их (30.8 кт, 37.5%) эрхэлсэн байгааг Хүснэгт 15-аас харж болно.

Төсөл хэрэгжүүлж буй сумдууд (Төв аймгийн Борнуур сум, Дархан-Уул аймгийн Орхон сум, Увс аймгийн Улаангом сум, Сэлэнгэ аймгийн Ерөө сум) нийлээд 2014–2016 оны хугацаанд дотоодын нийт төмсний үйлдвэрлэлийн 6%–10%, хүнсний ногооны 11%–18%-ийг эзэлсэн байгааг Хүснэгт 16,17-д үзүүлэв. 2016 онд нийт 330 сумын 318-д нь төмс, хүнсний ногооны

үйлдвэрлэл эрхэлсэн (хэдийгээр ихэнх тохиолдолд бага хэмжээтэй байсан ч) байдлаас харахад энэ дөрвөн сумын үзүүлэлт тус салбарт ихээхэн хувь нэмэр оруулсан нь тодорхой юм.

Орхон сум хамгийн ихдээ 2014 онд 15.7 кт төмс, хүнсний ногоо хураан авсан бол Борнуур аймгийн тариалангийн үйлдвэрлэлийн тус үзүүлэлт 2015 онд 14.6 кт хүрсэн байна. 2014 оноос 2016 оны хооронд дээрх дөрвөн сумын төмсний үйлдвэрлэлийн ЖНӨЗ нь –23%, хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийн ЖНӨЗ нь –5% байж аль аль нь буурсан байгаа явдал нь нийт үйлдвэрлэлийн ЖНӨЗ-ийн -13%-ийн бууралтад нөлөөлсөн байна.

Хүснэгт 18, 19-д хүнсний ногооны тариалангийн талбай, ургацын хэмжээг үзүүлэв. Борнуур сум 2015 онд төмсний үйлдвэрлэлээс хамгийн их ургац, 16.6 тонн/га хураасан бол Ерөө сум 2014 онд 14.8 тонн/га ургацыг хүнсний ногооноос хураан авч тэргүүлсэн байна.

Хүснэгт 15: Төмс, Хүнсний Ногооны Нийт Ургац, Аймгаар, 2017

Нэр төрөл	Төмс		Хүнсний ногоо	
	Ургац (тонн)	Нийт үйлдвэрлэл (%)	Ургац (тонн)	Нийт үйлдвэрлэл (%)
Улс даяар	121,808.5	100.00	82,102.0	100.00
<i>Аймгууд</i>				
Архангай	2,507.7	2.06	754.0	0.92
Баянхонгор	1,547.9	1.27	794.3	0.97
Баян-Өлгий	3,254.7	2.67	1,612.3	1.96
Булган	3,623.0	2.97	993.5	1.21
Дархан-Уул	8,605.2	7.06	13,665.8	16.64
Дорнод	1,323.8	1.09	649.0	0.79
Дорноговь	100.3	0.08	346.5	0.42
Дундговь	169.1	0.14	77.2	0.09
Говь-Алтай	831.4	0.68	371.1	0.45
Говьсүмбэр	100.6	0.08	140.7	0.17
Хэнтий	2,966.4	2.44	2,054.8	2.50
Ховд	9,462.2	7.77	10,806.0	13.16
Хөвсгөл	2,793.5	2.29	1,846.9	2.25
Орхон	2,493.2	2.05	2,647.2	3.22
Сэлэнгэ	28,557.9	23.44	30,803.0	37.52
Сүхбаатар	572.4	0.47	255.9	0.31
Төв	41,727.8	34.26	3,227.5	3.93
Улаанбаатар	1,361.6	1.12	4,081.5	4.97
Өмнөговь	544.3	0.45	719.7	0.88
Увс	3,220.5	2.64	3,114.9	3.79
Өвөрхангай	3,917.6	3.22	2,020.0	2.46
Завхан	2,127.5	1.75	1,120.2	1.36

Тайлбар:

1. *Аймаг* гэдэг нь Монгол Улсын засаг захиргааны нэгж юм.
 2. Утгуудыг ойролцоогоор тооцоолсон тул нийлбэр нарийн биш бөгөөд хувиудын нийлбэр 100% хүрэхгүй
- Эх сурвалж: Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн Хороо.

Хүснэгт 16: Төсөл Хэрэгжиж Байгаа Сумдын Хүнсний Ногооны Ургацын Хэмжээ, 2014–2016 (ТОНН)

Нэр төрөл	Ерөө			Орхон			Борнуур			Улаангом			Дөрвөн сумын нийлбэр		
	2014	2015	2016	2014	2015	2016	2014	2015	2016	2014	2015	2016	2014	2015	2016
Төмс	1,726	711	868	2,983	885	3,731	10,798	12,416	3,207	1,278	1,968	2,120	16,785	15,979	9,925
Хүнсний ногоо, бүгд	1,713	763	1,016	12,806	2,983	10,890	3,366	2,171	3,207	1,381	1,900	2,146	19,265	7,817	17,259
Байцаа	173	84	92	504	47	82	857	697	731	335	473	514	1,870	1,301	1,420
Лууван	759	266	451	6,123	814	6,462	1,788	665	1,607	292	438	533	8,962	2,183	9,052
Манжин	164	170	156	1,064	451	1,605	329	692	392	382	539	569	1,939	1,852	2,722
Сонгино	189	64	112	2,294	784	1,577	36	14	188	46	55	60	2,564	917	1,937
Саримс				33						2	2	3	35	2	3
Өргөст хэмх	182	44	87	743	770	690		8		100	92	91	1,025	914	868
Улаан лооль	110	20	27	104	1	4		1		28	34	35	242	57	65
Тарвас	22	20	36	81		13				1			104	20	49
Нийт хүнсний ногоо, онцгойлсон	1,599	669	961	10,947	2,866	10,433	3,010	2,077	2,918	1,184	1,634	1,804	16,741	7,246	16,115
Нийт	3,439	1,474	1,884	15,788	3,868	14,621	14,164	14,586	6,414	2,659	3,868	4,265	36,050	23,796	27,184

Тайлбар:

1. Сум гэдэг нь Монгол Улсын засаг захиргааны нэгж бөгөөд дүүрэгтэй ижил юм.

2. Утгуудыг ойролцоогоор тооцолсон тул нийлбэр нарийн биш байна.

Эх сурвалж: Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн Хороо.

Хүснэгт 17: Төсөл Хэрэгжиж Байгаа Сумдын Төмс, Хүнсний Ногооны Ургацын Хэмжээ, Улсын Нийт Хэмжээнд Эзлэх Хувиар, 2014–2016 (ТОНН)

Нэр төрөл	2014	2015	2016	CAGR (%)	
Үндэсний тариалангийн үйлдвэрлэл	Төмс	161,500	163,800	165,300	1
	Хүнсний ногоо	104,900	72,300	94,500	(5)
	Нийт	266,400	236,100	259,800	(1)
Дөрвөн сумын тариалангийн үйлдвэрлэл	Төмс	16,785	15,979	9,925	(23)
	Хүнсний ногоо	19,265	7,817	17,259	(5)
	Нийт	36,050	23,796	27,184	(13)
Дөрвөн сумын үйлдвэрлэлийн үндэсний тариалангийн үйлдвэрлэлд эзлэх хувь	Төмс	10.4%	9.8%	6.0%	(24)
	Хүнсний ногоо	18.4%	10.8%	18.3%	0
	Нийт	13.5%	10.1%	10.5%	(12)

() = сөрөг утга, ЖНӨЗ = жилийн нийлмэл өсөлтийн зэрэг.

Тайлбар: Сум гэдэг нь Монгол Улсын засаг захиргааны нэгж бөгөөд дүүрэгтэй ижил юм.

Эх сурвалж: Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн Хороо.

Хүснэгт 18: Төсөл Хэрэгжиж Байгаа Сумдын Хүнсний Ногооны Тариалангийн Талбай, 2014–2016 (гектар)

Нэр төрөл	Ерөө			Орхон			Борнуур			Улаангом			Дөрвөн сумын нийлбэр		
	2014	2015	2016	2014	2015	2016	2014	2015	2016	2014	2015	2016	2014	2015	2016
Төмс	150	71	74	201	110	297	750	750	800	78	131	141	1,178	1,062	1,312
Хүнсний ногоо, бүгд	116	168	70	1,067	759	1,389	268	209	252	102	144	151	1,553	1,280	1,862
Байцаа	13	11	7	23	1	4	30	30	34	22	30	32	88	72	77
Лууван	37	27	25	510	420	644	166	72	131	24	35	36	737	554	836
Манжин	18	20	13	204	155	496	30	41	40	25	34	34	277	250	582
Сонгино	13	88	9	152	97	119	12	12	20	7	10	10	184	207	158
Саримс				2		1				3	5	5	5	5	6
Өргөст хэмх	13	5	7	35	42	68	1	1		6	6	6	54	54	81
Улаан лооль	11	3	2	5	1	1	1	1		2	2	3	18	6	6
Тарвас	2	3	2	1		3							3	3	5
Нийт хүнсний ногоо, онцгойлсон	107	155	65	934	716	1,335	238	157	225	87	120	125	1,365	1,148	1,750
Нийт	266	239	144	1,268	869	1,686	1,018	959	1,052	179	275	292	2,731	2,342	3,174

Тайлбар:

1. Сум гэдэг нь Монгол Улсын засаг захиргааны нэгж бөгөөд дүүрэгтэй ижил.
2. Утгуудыг ойролцоогоор тооцолсон тул нийлбэр нарийн биш байна.

Эх сурвалж: Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн Хороо.

Хүснэгт 19: Төсөл Хэрэгжиж Байгаа Сумдын Хүнсний Ногооны Ургац, 2014–2016 (гектар)

Нэр төрөл	Ерөө			Орхон			Борнуур			Улаангом			Дөрвөн сумын нийлбэр		
	2014	2015	2016	2014	2015	2016	2014	2015	2016	2014	2015	2016	2014	2015	2016
Төмс	11.5	10.0	11.8	14.9	8.0	12.6	14.4	16.6	4.0	16.4	15.0	15.0	14.2	15.0	7.6
Хүнсний ногоо, бүгд	14.8	4.5	14.5	12.0	3.9	7.8	12.6	10.4	12.7	13.6	13.2	14.2	12.4	6.1	9.3
Байцаа	13.3	8.0	14.2	21.5	46.5	20.1	28.6	22.9	21.4	15.4	16.0	16.0	21.2	18.2	18.5
Лууван	20.5	10.0	18.0	12.0	1.9	10.0	10.8	9.2	12.2	12.3	12.4	15.0	12.2	3.9	10.8
Манжин	9.1	8.5	12.0	5.2	2.9	3.2	11.0	16.9	9.9	15.4	15.9	17.0	7.0	7.4	4.7
Сонгино	14.5	0.7	11.9	15.1	8.1	13.3	3.0	1.2	9.4	6.7	5.7	6.1	14.0	4.4	12.3
Саримс				16.4						0.6	0.5	0.5	7.4	0.5	0.5
Өргөст хэмх	14.0	9.0	12.1	21.0	18.3	10.2		8.0		18.0	15.9	14.8	19.0	17.0	10.7
Улаан лооль	10.0	8.2	11.7	19.6	1.1	2.7		2.0		17.6	22.6	13.3	13.5	10.2	10.5
Тарвас	11.2	8.0	18.0	59.1	4.8								31.0	8.0	10.5
Нийт хүнсний ногоо, онцгойлсон	14.9	4.3	14.7	11.7	4.0	7.8	12.6	13.2	13.0	13.6	13.6	14.5	12.3	6.3	9.2
Нийт	12.9	6.2	13.1	12.5	4.5	8.7	13.9	15.2	6.1	14.8	14.0	14.6	13.2	10.2	8.6

Тайлбар:

1. Сум гэдэг нь Монгол Улсын засаг захиргааны нэгж бөгөөд дүүрэгтэй ижил.
2. Утгуудыг ойролцоогоор тооцолсон тул нийлбэр нарийн биш байна.

Эх сурвалж: Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн Хороо.

Төсөл хэрэгжиж байгаа дөрвөн суманд хамгийн ихээр тариалдаг хүнсний ногоонуудад хүрэн манжин, шар лууван, өргөст хэмх, сонгино, чинжүү, төмс, улаан лооль, шар манжин орно. Эдгээр бүс нутгуудад бага хэмжээгээр тариалагддаг түгээмэл бус хүнсний ногоонууд (болон жимс) нь снап шош, брокколи, шанцай, вандуй, гүзээлзгэнэ зэрэг юм. Улаангом сум уур амьсгал нь хүнсний ногооны үр үржүүлэхэд тохиромжтой тул УГТЭШХ-ийн Улаангом сумын салбар нь социалист нийгмийн үеэс эхлэн хүрэн манжин, шар лууван, сонгино, манжин гэх мэт зарим үндэс үрт ногоонуудын үр үйлдвэрлэлийг хариуцаж иржээ. Монголын Хөдөөг Хөгжүүлэх Фермерүүдийн Холбоо (МХХФХ)-нд харьяалагддаг ногоочид Улаангом сум дахь үр үйлдвэрлэлийн ажлыг УГТЭШХ болон Швейцарын Хөгжлийн Агентлагийн (ШХА) хамтарсан, тогтвортой хүнсний ногооны үйлдвэрлэл, борлуулалтын төслийн дэмжлэгээр эрхэлж байна. Тэд жилд 3.5 тонн лууван, 3 тонн манжин, 1.5 тонн хүрэн манжин, 0.08 тонн байцайны үр үйлдвэрлэдэг. Улаангом сум дахь бусад тариалангийн аж ахуйгаас гарч байгаа бүтээгдэхүүнтэй нийлүүлэн тооцвол үндэс үрт ногооны нийт үрийн үйлдвэрлэлийн хэмжээ 10 тонн орчим байгаа бөгөөд энэ нь үндэсний нийт эрэлтийн 95%-ийг эзэлж байна.

ХАА-н үйлдвэрлэлийн хувьчлал явагдсан он жилүүдэд эдгээр дөрвөн сумдыг удирдан хөгжүүлэх бодлого дутмаг, механикжуулалт муу, санхүүгийн орчин нь хангалтгүй болсон зэрэг шалтгаануудын улмаас газар тариалангийн салбар нь уналтад хүрч зах зээлийн хэрэгцээг хангах үйлдвэрлэлийн чадамж нь буурсан юм. Үүнээс гадна, тус сумдад тариалалтыг эрчимжүүлэх, ус ба хөрсний ашиглалтыг сайжруулах, ургацын үлдэгдлийг ашиглах зэрэг ажлууд мартагдсан байна. Мөн ургамал ургах дулаантай өдөр болон үрслэг тариалах өдрүүдийг тооцоолж эрчимжсэн тариалан эрхлэх арга олон жилийн турш орхигджээ. Хүнсний ногооны ургамал ургах дулаантай өдрийг тодорхойлох нь үйлдвэрлэлийн чадамжийг сайжруулахад чухал үр дүнтэй юм.

Хүнсний ногооны тариалан эрхлэх чадамжийг тодорхойлохын тулд түгээмэл болон түгээмэл бус тариалдаг хүнсний ногоо (болон жимс) болон эдгээр төсөл хэрэгжүүлэх дөрвөн сумдад нэвтрүүлэх боломжтой шинэ ногооны ургамал ургах дулаантай өдөр (УУДӨ)-ийг хүнсний ногоонуудын ургамал ургах доод температур (УУДТ)-т тулгуурлан судалсныг Хүснэгт 20-д үзүүлэв. УУДТ нь цельс (°C)-ээр илэрхийлэгдэх бөгөөд ургамлын ургалтыг бууруулахгүй хамгийн бага температур юм. УУДӨ-ийг Монгол Улсын Цаг уур, орчны газраас (ЦУОШГ) авсан сүүлийн 10 жилийн (2008–2017) өдрийн температурын мэдээллийг ашиглан тооцоолов. Төсөл хэрэгжүүлж буй дөрвөн сумдаас Улаангом сумд тариалах бүх хүнсний ногооны УУДӨ-үүдийн тоо нь хамгийн их байв.

Мөн УУДӨ, УУДТ-ын мэдээлэл нь өргөст хэмх, цэс, чинжүү, ногоон шош, улаан лооль, тарвас зэрэг зарим хүнсний ногоо, жимсний ургамлыг тариалахад тусгаарлагдсан орчин (хүлэмж г.м) шаардлагатай болохыг илтгэж байна.

Төсөл хэрэгжүүлж буй дөрвөн сумын ихэнх хүнсний ногооны тариаланч, жижиг тариалан эрхлэгч нар үйлдвэрлэл эрхлэхдээ шинжлэх ухааны мэдлэгээс илүүтэйгээр өөрийн туршлагад найддаг байна. Хүнсний ногооны УУДТ-т тулгуурлаж тариалалт эхлэх өдөр болон ургамал ургах хоногийн нийлбэрийг тодорхойлох нь үйлдвэрлэлийн чадамж болон зах зээлд өрсөлдөх чадварыг сайжруулах юм.

Хүснэгт 21-д төсөл хэрэгжүүлэгч дөрвөн сумдад ил талбайд тариалах түгээмэл болон шинэ хүнсний ногооны ургамал тарих өдөр ба ургамал ургах хугацааг (хоногоор) үзүүлэв. Энэ мэдээлэл нь ургамал ургах одоогийн бололцоотой хугацааг 2–3 долоо хоногоор уртасгах боломж байгааг илэрхийлж байна. Тухайн орон нутгийн уур амьсгалын нөхцөл байдлын дагуу хүнсний ногоо бүрийн тарих өдрийг мэдэх нь ногоочин, жижиг тариалан эрхлэгч нарт өөрсдийн бизнесээ тодорхойлж зах зээлд, нэвтрэх хугацаагаа зөв тогтоож төлөвлөлтөө загварчлахад туслах юм.

Хүснэгт 20: Төсөл Хэрэгжих 4 сумдад Тариалах Тарималд Зориулсан Ургамал Ургах Дулаантай Өдрийн Тоо

Нэр төрөл		уудт (°C)	Ургамал Ургах Дулаантай Өдөр			
			Ерөө	Улаангом	Борнуур	Орхон
Түгээмэл хүнсний ногоо	Сонгино	1.7	2,190.01	2,312.03	2,253.61	2,280.24
	Лууван	3.3	1,878.18	1,999.64	1,938.78	1,979.40
	Төмс	4.4	1,682.72	1,799.96	1,740.59	1,790.31
	Хүрэн ман-жин	4.4	1,682.72	1,799.96	1,740.59	1,790.31
	Улаан лооль	10.0	857.42	924.98	891.28	984.13
	Чинжүү	10.0	857.42	924.98	891.28	984.13
	Өргөст хэмх	12.8	536.82	594.48	553.69	668.52
Түгээмэл бус хүнсний ногоо	Гүзээлзгэнэ	3.9	1,778.62	1,898.73	1,838.90	1,883.57
	Брокколи	4.4	1,682.72	1,799.96	1,740.59	1,790.31
	Шанцай	4.4	1,682.72	1,799.96	1,740.59	1,790.31
	Вандуй	4.4	1,682.72	1,799.96	1,740.59	1,790.31
	Снап шош	10.0	857.42	924.98	891.28	984.13
Шинэ хүнсний ногоо	Тарвас	12.8	536.82	594.48	553.69	668.52
	Цэс	15.6	269.79	316.54	277.86	389.83
	Хэрээ нүд	4.4	1,682.72	1,799.96	1,740.59	1,790.31
	Коллард	4.4	1,682.72	1,799.96	1,740.59	1,790.31
	Хулуу	7.2	1,244.52	1,327.11	1,287.23	1,364.03
	Амтат гуа	10.0	857.42	924.98	891.28	984.13
	Амтат эрдэнэ шиш	10.0	857.42	924.98	891.28	984.13
	Окра	15.6	269.79	316.54	277.86	389.83
	Чихэрлэг төмс	15.6	269.79	316.54	277.86	389.83

УУДТ = ургамал ургах дулаантай өдөр.

Тайлбар:

1. Сум гэдэг нь Монгол Улсын засаг захиргааны нэгж бөгөөд энэ нь дүүрэгтэй ижил юм.

2. УУДТ нь цельс (°C)-ээр илэрхийлэгдэх бөгөөд ургамлын ургалт нөлөөгүй болох температур юм.

Эх сурвалж: Монгол Улсын Цаг Уур, Орчны Шинжилгээний Газар.

Хүснэгт 21: Төсөл Хэрэгжүүлэгч Сумдад Тариалсан Хүнсний Ногооны Тариалж Эхлэх Өдөр болон Ургах урт

Нэр төрөл		Ерөө		Улаангом		Борнуур		Орхон	
		Тариалж эхлэх өдөр	Ургах урт	Тариалж эхлэх өдөр	Ургах урт	Тариалж эхлэх өдөр	Ургах урт	Тариалж эхлэх өдөр	Ургах урт
Түгээмэл хүнсний ногоо	Сонгино	4-р сарын 06–11	192	4-р сарын 11–12	187	4-р сарын 11–12	188	4-р сарын 11–12	179
	Лууван	4-р сарын 11–12	183	4-р сарын 12–13	182	4-р сарын 11–12	180	4-р сарын 11–12	175
	Төмс	4-р сарын 12–25	177	4-р сарын 13–14	177	4-р сарын 12–13	179	4-р сарын 12–16	165
	Хүрэн манжин	4-р сарын 12–25	177	4-р сарын 13–14	177	4-р сарын 12–13	179	4-р сарын 12–16	165
Түгээмэл бус хүнсний ногоо	Гүзээлзгэнэ	4-р сарын 12–21	179	4-р сарын 12–13	181	4-р сарын 12–20	179	4-р сарын 11–12	168
	Брокколи	4-р сарын 12–25	177	4-р сарын 13–14	177	4-р сарын 12–13	179	4-р сарын 12–16	165
	Шанцай	4-р сарын 12–25	177	4-р сарын 13–14	177	4-р сарын 12–16	179	4-р сарын 12–26	165
	Вандуй	4-р сарын 12–25	177	4-р сарын 13–14	177	4-р сарын 12–20	179	4-р сарын 12–26	165
	Снап шош	5-р сарын 15–17	128	5-р сарын 13–14	129	4-р сарын 28 – 5-р сарын 14	146	4-р сарын 28–5-р сарын 16	132
Шинэ хүнсний ногоо	Тарвас	5-р сарын 16–30	112	5-р сарын 16–29	115	5-р сарын 15–29	126	5-р сарын 15–29	111
	Коллард	4-р сарын 25–26	164	4-р сарын 13–14	177	4-р сарын 12–13	179	4-р сарын 12–26	165
	Хулуу	4-р сарын 27–28	152	4-р сарын 25–26	152	4-р сарын 27–28	151	4-р сарын 27–28	145
	Амтат гуа	5-р сарын 15–20	128	4-р сарын 26 – 5-р сарын 13	146	5-р сарын 12–14	134	4-р сарын 28 – 5-р сарын 09	132
	Амтат эрдэнэ шиш	5-р сарын 15–20	128	5-р сарын 13–14	129	5-р сарын 12–13	134	5-р сарын 01–14	129
	Окра	5-р сарын 25 – 6-р сарын 10	99	5-р сарын 30–31	94	5-р сарын 25–30	101	5-р сарын 25–29	98
	Чихэрлэг төмс	5-р сарын 25 – 6-р сарын 10	93	5-р сарын 30–31	94	5-р сарын 25–30	101	5-р сарын 25–29	98
	Чихэрлэг хүрэн манжин	5-р сарын 25 – 6-р сарын 10	128	5-р сарын 13–14	131	5-р сарын 14–29	132	5-р сарын 05–14	125

Тайлбар:

1. Сум гэдэг нь Монгол Улсын засаг захиргааны нэгж бөгөөд энэ нь дүүрэгтэй ижил юм.
2. Мэдээллийг Хүснэгт 20-д үзүүлсэн ургамал ургах доод температур болон уур амьсгалын 10 жилийн (2008–2017) мэдээлэлд тулгуурласан болно.
3. Ургах уртыг өдрийн тоогоор илэрхийлэв.

Эх Сурвалж: Монгол Улсын Цаг уур, орчны шинжилгээний газар.

2.3.2.3 Хэнээс авах вэ?

Монгол Улсын уур амьсгалын нөхцөл байдал, газар зүйн хүчин зүйлээс шалтгаалан хүнсний ногоо тариалах хугацаа богино байдаг. Тийм учраас Монголчууд жилийн турш импортын хүнсний ногоо, ялангуяа түгээмэл бус тариалдаг хүнсний ногооноос хамааралтай байна.

Түгээмэл тариалагддаг хүнсний ногооны зах зээлийн хангамжийг Хүснэгт 22-т эмхэтгэв. Бүх хүнсний ногоо зах зээлд гарах оргил үе нь шинэ ургацын дараа 8-р сарын эцсээс 12-р сарын эцэс хүртэл жилийн гуравны нэгийг л хамарч байдаг. Өвөл, хаврын улирал дуусахад зах дээр Монголд үйлдвэрлэсэн хүнсний ногооны нийлүүлэлт багасдаг байна. Брокколи, өргөст хэмх, шанцай, вандуй, чинжүү, снап шош, улаан лооль гэх мэт түргэн мууддаг эсвэл шинэхэн хүнсний ногооны нийлүүлэлт хомс байдаг бол сонгино, төмс гэх мэт үндэс үрт ногоо жилийн 8–10 сарын турш худалдаалагдаж байдаг.

Хүснэгт 22: Монгол Улсад үйлдвэрлэсэн түгээмэл болон түгээмэл биш Хүнсний ногооны зах зээлийн хангамж

Нэр төрөл		1-р сар	2-р сар	3-р сар	4-р сар	5-р сар	6-р сар	7-р сар	8-р сар	9-р сар	10-р сар	11-р сар	12-р сар
Сонгино	Хамгийн их												
	Дунд												
	Бага												
Шар лууван	Хамгийн их												
	Дунд												
	Бага												
Төмс	Хамгийн их												
	Дунд												
	Бага												
Хүрэн манжин ба манжин	Хамгийн их												
	Дунд												
	Бага												
Улаан лооль	Хамгийн их												
	Дунд												
	Бага												
Чинжүү	Хамгийн их												
	Дунд												
	Бага												
Өргөст хэмх	Хамгийн их												
	Дунд												
	Бага												
Гүзээлзгэнэ	Хамгийн их												
	Дунд												
	Бага												
Брокколи	Хамгийн их												
	Дунд												
	Бага												

дараагийн хуудсанд үргэлжилнэ

Хүснэгт 22-ын үргэлжлэл

Нэр төрөл	1-р сар	2-р сар	3-р сар	4-р сар	5-р сар	6-р сар	7-р сар	8-р сар	9-р сар	10-р сар	11-р сар	12-р сар
Шанцай	Хамгийн их											
	Дунд											
	Бага											
Вандуй	Хамгийн их											
	Дунд											
	Бага											
Шош, ногоон	Хамгийн их											
	Дунд											
	Бага											

■ = ихээр байгаа ■ = дунд хэмжээнд ■ = бага хэмжээгээр байгаа.

Эх сурвалж: Талбайн судалгааны мэдээллийг ашигласан шинжилгээ.

Энэ байдал нь улс даяар хүнсний ногооны тариалангийн механикжуулалт, дэд бүтэц тааруухан хөгжсөн байгааг илтгэж байна. Борлуулалтад зориулсан сайн чанарын зоорь, агуулах, тээвэрлэлтийн систем дутмаг байгаагийн улмаас нийлүүлэлтийг эрэлттэй харьцуулахад харьцангуй бага байгаа юм. Гаалийн статистик мэдээлэл нь Монгол Улсад 2015–2017 оны хооронд хүнсний ногоог гадаадын олон орноос импортолж оруулж ирсэн байгаа байдлыг Хүснэгт 23-т харуулав.

Хүснэгт 23: Хүнсний Ногооны Импортын Талаарх Гаалийн Мэдээллийн Хураангуй, 2015–2017

Жил	Төмс	Сонгино, сармис	Байцаа	Лууван, манжин	Тарвас
2015	Данийн Вант Улс, Франц, Герман, Казакстан, Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс, Оросын Холбооны Улс	Канад, Израил, Казакстан, Бүгд Найрамдах Киргиз Улс, Умард Македон, Нидерланд, Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс, Оросын Холбооны Улс	Казакстан, Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс, Бүгд Найрамдах Солонгос Улс, Оросын Холбооны Улс	Казакстан, Марокко, Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс, Оросын Холбооны Улс	Аргентин, Азербайжан, Беларусь, Бельги, Ботсвана, Бразил, Чили, Колумби, Бүгд Найрамдах Чех Улс, Эквадор, Египт, Герман, Израил, Итали, Япон, Казакстан, Бүгд Найрамдах Киргиз Улс, Бүгд Найрамдах Умард Македон Улс, Мексик, Молдова, Марокко, Нидерланд, Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс, Польш, Бүгд Найрамдах Солонгос Улс, Оросын Холбооны Улс, Серб, Өмнөд Африк, Турк улс

дараагийн хуудсанд үргэлжилнэ

Хүснэгт 23-ын үргэлжлэл

Жил	Төмс	Сонгино, сармис	Байцаа	Лууван, манжин	Тарвас
2016	Франц, Герман, Нидерланд, Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс, Бүгд Найрамдах Солонгос Улс, Оросын Холбооны Улс, Америкийн Нэгдсэн Улс	Энэтхэг, Итали, Казакстан, Бүгд Найрамдах Киргиз Улс, Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс, Бүгд Найрамдах Солонгос Улс, Оросын Холбооны Улс, Испани, Узбекистан Улс	Франц, Энэтхэг, Казакстан, Бүгд Найрамдах Киргиз улс, Нидерланд, Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс, Польш, Бүгд Найрамдах Солонгос Улс, Оросын Холбооны Улс, Өмнөд Африк, Испани улс	Беларусь, Казакстан, Бүгд Найрамдах Киргиз Улс, Марокко, Нидерланд, Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс, Бүгд Найрамдах Солонгос Улс, Оросын Холбооны Улс	Бразил, Коста-Рика, Хондурас, Энэтхэг, Иран, Казакстан, Бүгд Найрамдах Киргиз Улс, Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс, Бүгд Найрамдах Солонгос Улс, Оросын Холбооны Улс, Испани, Узбекистан улс
2017	Франц, Герман, Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс	Франц, Энэтхэг, Итали, Казакстан, Умард Македон, Нидерланд, Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс, Бүгд Найрамдах Солонгос Улс, Оросын Холбооны Улс, Испани улс	Франц, Энэтхэг, Итали, Казакстан, Умард Македон, Нидерланд, Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс, Бүгд Найрамдах Солонгос Улс, Оросын Холбооны Улс, Испани улс	Казакстан, Бүгд Найрамдах Киргиз Улс, Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс, Бүгд Найрамдах Солонгос Улс, Оросын Холбооны Улс	Бразил, Чили, Коста-Рика, Эквадор, Казакстан, Панам, Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс, Бүгд Найрамдах Солонгос Улс, Оросын Холбооны Улс, Испани, Вьетнам, Йемен улс

Эх сурвалж: Монгол Улсын Гаалийн Ерөнхий Газар.

2012 оноос 2017 оны хооронд хүнсний ногооны импортын мэдээг Хүснэгт 24, Хүснэгт 25-д үзүүлэв. Хүснэгт 26-д тухайн үед Монгол Улсад оруулж ирсэн хүнсний ногооны нэгжийн үнийг харуулав. Дотоодын үнийг Монгол Улсын төв банк болох Монгол банкнаас холбогдох жилүүдийн сарын дундаж валютын ханшны талаар албан ёсны мэдээлэлд тулгуурлан тооцоолсон болно.

Хүснэгт 24: Хүнсний Ногооны Импортын Хэмжээ, 2012–2017 (‘000 тонн)

Нэр төрөл	2012	2013	2014	2015	2016	2017	ЖНӨЗ (%)
Төмс	3.2	–	5.4	17.1	0.7	0.4	(34)
Улаан лооль	3.5	3.4	4.1	3.9	1.7	0.7	(28)
Сонгино, саримс	10.5	16.2	19.1	8.6	12.4	17.4	11
Байцаа	34.5	23.1	23.9	24.5	24.6	30.0	(3)
Лууван, манжин	18.5	10.4	9.1	2.3	8.6	9.9	(12)
Өргөст хэмх	1.3	3.0	3.0	3.3	1.8	0.7	(12)
Тарвас	5.7	6.4	5.9	5.3	14.7	0.8	(32)
Нийт, төмсийг оруулаад	77.2	62.5	70.5	65.0	64.5	59.9	(5)

– = тэг утга, () = сөрөг утга, ЖНӨЗ = жилийн нийлмэл өсөлтийн зэрэг.

Эх сурвалж: Монгол Улсын Гаалийн Ерөнхий Газрын гаалийн статистик мэдээлэл.

2012–2017 оны Монгол Улсын гаалийн статистик мэдээнээс харахад хүнсний ногооны импорт 77.2 кт-оос 59.9 кт болж буурсан байна (ЖНӨЗ нь –5%). Төмс, улаан лооль, тарвасын импортын хэмжээ хамгийн ихээр багассан байна. Тухайлбал, төмсний импорт 2012 онд 3.2 кт байснаас 2017 онд 0.4 кт хүртэл буурсан байв (ЖНӨЗ нь –34%). Харин сонгино, саримсны импортын хэмжээ тухайн үед 11%-ийн ЖНӨЗ-тэйгээр нэмэгдсэн байна.

Хүнсний ногооны 2012–2017 оны нийт импортын үнэлгээг дээрх хүснэгттэй ижил байдлаар Хүснэгт 25-д үзүүлэв. Хүснэгт 26-д үзүүлсэн хүнсний ногооны нэгжийн үнэ нэмэгдэж байгаа нь импортолсон нийт хүнсний ногооны үнэ цэнэ буурахад бага зэрэг нөлөөлсөн бөгөөд тухайн үед ЖНӨЗ нь дунджаар 2%-аар буурсан байна.

Хүснэгт 25: Импортлогдсон Хүнсний Ногооны Үнэ Цэнэ, 2012–2017 (‘000 ам.доллар)

Нэр төрөл	2012	2013	2014	2015	2016	2017	ЖНӨЗ (%)
Төмс	886.1	10.5	1,008.3	3,468.2	215.2	109.9	(34)
Улаан лооль	839.2	942.5	1,137.5	942.1	422.1	192.0	(26)
Сонгино, саримс	1,861.1	2,781.1	3,584.9	2,227.3	2,714.2	3,694.1	15
Байцаа	5,156.6	3,617.0	4,424.6	4,603.3	4,885.3	5,536.4	1
Лууван, манжин	2,648.6	1,516.2	1,483.5	518.4	1,595.5	1,810.8	(7)
Өргөст хэмх	380.6	791.9	825.9	776.6	434.7	169.0	(15)
Тарвас	881.3	950.6	1,017.6	1,015.7	2,123.7	189.4	(26)
Нийт, төмсийг оруулаад	12,653.5	10,609.8	13,482.3	13,551.6	12,390.7	11,701.6	(2)

() = сөрөг утга, ЖНӨЗ = жилийн нийлмэл өсөлтийн зэрэг.

Эх сурвалж: Монгол Улсын Гаалийн Ерөнхий Газрын гаалийн статистик мэдээлэл.

Хүснэгт 26: Импортолсон Хүнсний Ногооны Нэгж Үнэ, 2012–2017 (килограм тутамд ₮)

Нэр төрөл	2012	2013	2014	2015	2016	2017	ЖНӨЗ (%)
Төмс	376.4		339.5	399.6	659.7	670.4	12
Улаан лооль	325.9	421.9	504.4	475.9	532.8	669.3	15
Сонгино, саримс	240.9	261.3	341.2	510.2	469.7	518.0	17
Байцаа	203.2	238.3	336.6	370.1	426.2	450.3	17
Лууван, манжин	194.6	221.9	296.4	444.0	398.1	446.3	18
Өргөст хэмх	397.9	401.8	500.5	463.6	518.3	589.1	8
Тарвас	210.2	226.1	313.6	377.5	310.0	577.7	22

ЖНӨЗ = жилийн нийлмэл өсөлтийн зэрэг, ₮ = Монгол төгрөг.

Эх сурвалж: Монгол Улсын Гаалийн статистик, Монголбанкны валютын ханшны мэдээллийг ашиглан хийсэн багийн шинжилгээ.

2.3.2.4 Хэр их зардал гарах вэ?

Энэ судалгаанд хамрагдсан хүнсний ногооны нэгжийн үнэ 2012–2017 оны хооронд нэмэгдэж ЖНӨЗ нь дунджаар 15%-ийн өсөлттэй байна. Импортлогдсон хүнсний ногооны ерөнхий дундаж үнэ нь ЖНӨЗ-ийн 12%-ийн өсөлттэй байгаа нь энэ хугацаанд доллар–төгрөгийн ханшийн хөдөлгөөнийг дагаж байгааг Зураг 1-ээс харж болно.

Монгол Улсад импортолсон бүтээгдэхүүнд 5%-ийн импортын татвар оноодог бөгөөд зарим бүтээгдэхүүнд нэмэлт улирлын татвар төлөх магадлалтайг дурдах нь чухал юм. Байцаа, сонгино, төмс, шар лууван, шар манжингийн хувьд 8-р сарын 1-нээс 4-р сарын 1-ний хооронд 15% татвар төлөх шаардлагатай байна. Харин жилийн үлдсэн хугацаанд 5%-ийн татвар төлнө.

Зураг 1: Импортолсон Хүнсний Ногооны Нэгжийн Дундаж Үнийг Ханштай Харьцуулсан Үзүүлэлт, 2012–2017

kg = килограмм, MNT = Монгол төгрөг.

Эх сурвалж: Монгол Улсын Гаалийн статистик, Монголбанкны валютын ханшны мэдээллийг ашиглан хийсэн багийн шинжилгээ.

2.4 Нийлүүлэлтийн гүйцэтгэлийн гол шалтгаанууд

Монгол Улсын хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийг бууруулахад нөлөөлсөн зарим үндсэн шалтгаанууд:

- *Өрх, хувийн тариалан эрхлэгч нарт тохиромжтой хадгалах байгууламжууд хязгаарлагдмал.* Хүнсний ногоонууд хадгалалтын харилцан адилгүй нөхцөлийг шаарддаг тул ногоочдын бизнес нь ногоогоо хадгалах хүчин чадлаар дутагдаж байна.
- *Одоогийн ил талбайн үйлдвэрлэл нь цаг агаарын байдал, хадгалах байгууламжаас хамааралтай байна.* Хүнсний ногоо хадгалах төхөөрөмжийн хүрэлцээгүй байдал болон ургацын хэмжээнээс шалтгаалан ихэнх ногоогоо 500₮/кг эсвэл 600₮/кг өртгөөр

бөөний худалдаачид эсвэл жижиглэн худалдаачдад зарж байна. Мөн өнөөгийн олж байгаа цэвэр ашиг нь хүлэмжийн дэд бүтэц нэмэлтээр байгуулахад зориулан хөрөнгө оруулалт хийхэд хүрэлцэхгүй байгаа юм. Ногоочдын мэдлэг чадвар сул байгаа тул шинэ чадварлаг ажилчдыг бэлтгэх шаардлагатай.

- *Үр, үрсэлгээ суулгах, хөрс боловсруулах, химийн бодис цацах, услах болон ургац хураахад зориулсан бүтээмж өндөртэй тоног төхөөрөмжийн дутагдал.* ХХААХҮЯ-наас авсан статистик мэдээнээс харахад хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийн зөвхөн 10% нь л механикжсан байдаг байна. Энэ нь тоног төхөөрөмж, технологийн чадамж хангалтгүй байгааг илтгэж байна. Мөн тоног төхөөрөмжид тогтмол засвар үйлчилгээ хийх шаардлагатай байдаг бөгөөд шаардагдах эд ангиуд, материалууд зах зээлд зарагддаггүй юм.
- *Тариалангийн талбайг тэлэх боломж хязгаарлагдмал.* Усны хангамж муу, тохиромжтой усалгааны тоног төхөөрөмж байхгүй зэрэг шалтгаан нь тариалангийн талбайг тэлэх боломжийг хязгаарлаж байгаа голлох шалтгаануудын нэг юм.
- *Эрчимжүүлсэн хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийн үр ашиг хангалтгүй.* Хүнсний ногооны зах зээлийн өнөөгийн үнэ, хүлэмжийн зардал тооцоолж үзэхэд ногоочдод шинэ өвлийн хүлэмж байгуулахад зориулан хөрөнгө оруулалт хийх, цаашид ашиглан үйлдвэрлэлээ нэмэгдүүлээд олох ашиг нь хангалтгүй байдаг байна. Энэ талаар тус судалгаагаар хийгдсэн арга зүйн шинжилгээнд цаашид дэлгэрэнгүй хэлэлцэв.

3

ӨРТГИЙН СҮЛЖЭЭНИЙ ШИНЖИЛГЭЭ

3.1 Өртгийн сүлжээний зураглал: Борлуулалтын суваг, Орлого, Зардал, Зөрүү, Чиг хандлага

3.1.1 Монгол Улсын хүнсний ногооны өртгийн сүлжээний дэлгэрэнгүй тайлбар

Хүнсний ногооны өртгийн сүлжээний ерөнхий хэсгүүд буюу үе шатуудыг Зураг 2-т эмхэтгэж үзүүлэв.

Зураг 3-т өртгийн сүлжээний хэсгүүдийн хоорондын хөдөлгөөн, харилцан холбоо, хэлхээ сүлжээг компаниуд, байгууллагуудын төлөөллийн хамт үзүүлэв.

Зураг 3: Монгол Улсын Хүнсний Ногооны Өртгийн Сүлжээний Хөдөлгөөн

ХХК – Хязгаарлагдмал Хариуцлагатай Компани, МХХФХ – Монголын Хөдөө Хөгжүүлэх Фермерүүдийн Холбоо
Эх сурвалж: Зөвлөх багийн шинжилгээ.

Өртгийн сүлжээний холбоос бүрийн хөдөлгөөний талаар 3.1.1.1–3.1.1.5-ын хэсгүүдэд хэлэлцэв.

3.1.1.1 Орцын хангамж

Орцын хангамж хэсэгт хүнсний ногооны тариалангийн үйлдвэрлэл явуулахад шаардлагатай түүхий эд (химийн бодис, тариалангийн тоног төхөөрөмж, үр гэх мэт), үйлчилгээний (банк, хөдөлмөрлөх хүч, түрээслэгч компаниуд гэх мэт) талаар дурдсан болно. Энэ хэсэгт МХХФХ, УГТЭШХ гэх мэт үйлдвэртэй холбогдох холбоод болон Гацуурт ХХК гэх мэт хувийн аж ахуйн нэгжүүдийг бас оруулсан болно.

МХХФХ нь үрийн гол хангагч бөгөөд энэ бизнес нь ШХА-ийн Тогтвортой хүнсний ногооны үйлдвэрлэл, борлуулалт төсөл болон УГТЭШХ-ийн дэмжлэгтэйгээр хэрэгжиж байна. МХХФХ нь хүнсний ногооны үрийн санг хариуцан алслагдсан газар нутгуудын ногоочдыг голлох хүнсний ногооны чанар сайтай үрээр бөөний үнэ дээр түшиглэн хангадаг бөгөөд эдгээр үрийн чанар, гарал үүсэлд үндэсний хэмжээний хяналт тавьж ажилладаг. УГТЭШХ нь баталгаат үрийг нийлүүлэхдээ үйлдвэрлэлд гарсан зардал дээр 20%-ийн ашиг нэмдэг.

МХХФХ, УГТЭШХ хамтраад ихэнх тариаланчдыг шаардлагатай байгаа төмс болон бусад голлох хүнсний ногооны үрээр хангадаг. Харин саримс, навчит ногоо, сонгино гэх мэт бараг бүх хүнсний ногоонуудын үрийг нь импортолдог юм. Тариаланчид нь МХОНХТХ-ны салбарууд, УГТЭШХ болон бусад худалдаачид, үр борлуулагч нараас үрээ худалдан авдаг. МХХФХ-ны аймгийн салбарууд нь жижиг тариалан эрхлэгч болон холбооны гишүүдэд үр борлуулагч, түгээгчийн үүргийг гүйцэтгэдэг юм. Мөн МХХФХ, УГТЭШХ нь үрийн гэрчилгээ олгодог. Зарим худалдаа эрхэлдэг аж ахуйнууд МХХФХ, УГТЭШХ-д үр нийлүүлдэг гэж үздэг боловч энэ нь батлагдаагүй болно.

Увс аймгийн МХХФХ-ны салбарын харьяа зөвшөөрөлтэй хүнсний ногооны үр үйлдвэрлэгчид нь хүрэн манжин, шар лууван, шар манжин гэх мэт үндсэн хүнсний ногооны улсын хэмжээний үрийн хэрэгцээний 50%–60%-ийг 2015 онд, 80%-ийг 2016 онд хангасан байна. МХХФХ-ны хүнсний ногооны үрийн сан нь 2016 оны тариалангийн хугацаанд нийт 17 аймгийн МХХФХ-ны салбарт болон хоёр үр борлуулагчид 4,500 кг хүнсний ногооны үр түгээжээ. Тухайн жил үрийн захиалга нийтдээ 53-ийг хүлээн авсан бөгөөд үрийг боломжийнхоо хэрээр тэнцвэртэйгээр түгээсэн байна.

Үйлдвэрлэл. Монгол Улсын хүнсний ногооны салбар дараах гурван гол үйлдвэрлэлийн салбар, хангамжийн эх үүсвэрээс бүрдэж байна. Үүнд: (i) жижиг тариалан эрхлэгч, хүлэмжийн тариаланч, хоршоод; (ii) том болон дунд хэмжээний үйлдвэрлэгчид; (iii) импортлогчид.

ХХААХҮЯ-ны албан ёсны мэдээгээр Монгол Улсын хэмжээнд 35,000 орчим өрх, 480 орчим хоршоо, компаниуд жимс, хүнсний ногоо тариалан эрхэлж байгаа боловч дээрх тоон дээр нэмэгдээд 3.0 га-аас бага хэмжээний талбай бүхий 16,000 орчим жижиг тариалан эрхлэгч, 0.1 га-аас бага хэмжээний талбай бүхий 43,200 өрх төмс, хүнсний ногооны тариалж байгаа юм. Эдгээр жижиг тариалан эрхлэгчид болон өрхийн тариаланчид нь 2016 оны байдлаар төмс, хүнсний ногооны нийт тариалангийн талбайн 50% (14,800 га)-ийг эзэлж улсын хэмжээний нийт төмсний 72%, хүнсний ногооны 64%-ийг гаргасан байна. ХХААХҮЯ, Монгол Улсын ҮСХ-ны мэдээллээс үзэхэд төсөл хэрэгжүүлэгч дөрвөн

сумын төмс, хүнсний ногооны үйлдвэрлэлд оруулж байгаа хувь нэмэр нь дараах байдалтай байна. Үүнд: Борнуур суманд 16 компани, 430 өрхийн тариаланчид, Орхон суманд 29 компани, 374 өрхийн тариаланчид, Улаангом суманд 13 компани, 163 өрхийн тариаланчид, Ерөө суманд 2 компани, 237 өрхийн тариаланчид тус тус байна.

Монгол Улсын тариаланчид голдуу поливинил хучлага бүхий хүйтнээс хамгаалсан зуны хүлэмж ашигладаг. Ийм төрлийн хүлэмж нь ургалтын хугацааг наад тал нь 2 сараар уртасгаж ногоочдод ургацаа 2 сараар эрт хураах боломжийг олгодог. Туршлага сайтай ногоочид ийм хүлэмжид хөрөнгө оруулалт хийн урт өргөст хэмх, навчит ногоо, амтат чинжүү, улаан лооль, цэс зэрэг зах зээлд өндөр үнэд хүрэх, эрэлт ихтэй ногоо тарих хандлагатай байна. ХААЭХ-ноос мэдээлснээр хүлэмжид тариалдаг шинэ хүнсний ногооны эрэлт жил бүр ихсэж байна. Хүнсний ногооны зах зээлийн үнэлгээ хавар болон зуны эхэн сард илүү их өрсөлдөөнтэй болдог (8 болон 9-р сарын үнээс бараг 3–4 дахин их). Тийм учраас тариаланчид эдгээр ногоог аль болох эрт хүлэмжид тариалах сонирхолтой байдаг. Ийм зуны хүлэмжийн дундаж хэмжээ 120 м²-аа. с 240 м² байдаг. Зөвлөх баг үйл ажиллагааны явцдаа дундаж хэмжээний өрхийн тариаланчид ийм хэмжээтэй нэг ширхэг хүлэмж эзэмшдэг болохыг ажигласан болно. Өвлийн буюу жилийн турш ашигладаг хүлэмжийг Улаанбаатар хотын ойр орчимд цөөн тооны тариаланчид ашиглаж байна. Өвлийн хүлэмжүүд дулаан, агааржуулалт, усалгааны дэд бүтэц ихээр шаарддаг тул барилга угсралтын ажлын зардал нь хувиараа ногоо тариалагчдад бэрхшээл учруулдаг.

Төмс, хүнсний ногооны дотоодын үйлдвэрлэлийн үлдсэн хувийг нь 30 га-гаас том талбай бүхий 60 ширхэг том аж ахуйн нэгжүүд, 3–30 га хэмжээтэй талбай бүхий дунд хэмжээний аж ахуйн нэгжүүд хангадаг байна. Өөрийн гэсэн нийлүүлэлт болон өртгийн сүлжээтэй том хүнсний ногооны үйлдвэрлэгчийн нэг төлөөлөл нь Гацуурт ХХК юм. Гацуурт ХХК нь 454 га талбайд 25 сортын төмс, 150 төрлийн хүнсний ногоо тариалдаг. Тус компани нь бүтээгдэхүүнээ Улаанбаатар хот дахь өөрийнхөө долоон нэрийн дэлгүүрт болон улсын хэмжээнд таран байрласан 3,000 гэрээт том ба жижиг худалдааны цэгүүдэд борлуулдаг.

Зах зээлийн зураглалын шинжилгээгээр 2017 онд Монголын тариаланчид дотоодын нийт төмс, хүнсний ногооны хэрэгцээний 70%-ийн хангах чадвартай болохыг тогтоов. Энэ байдал нь төмс, хүнсний ногооны нийт хэрэгцээний 30%-ийг гаднын зах зээлээс оруулж ирж байгааг баталж байгаа юм.

3.1.1.2 Завсрын борлуулагч (ченжүүд) ба дамжуулан борлуулагч

Ихэнх жижиг тариалан эрхлэгч болон импортлогчид бүтээгдэхүүнээ ургац хураалтын дараа болон импортолсныхоо дараа муудаж хаягдахаас нь өмнө ченжүүдэд хурдан хугацаанд борлуулахыг хүсдэг.¹³ Ченжүүд нь ихэнх тохиолдолд хүнсний ногооны тээвэрлэлт, хадгалалтыг хариуцдаг. Харин том болон дунд хэмжээний тариаланчид нь үйлдвэрлэл явуулах өөрийн байгууламжтай байдаг. Тариаланчидтай хийсэн зөвлөгөөний үеэр нэгэн чухал оролцогчдын мэдээлснээр ченжүүд нь нягт хамтран ажилладаг бөгөөд хэд хэдэн жижиг хэмжээний ченжүүд болон дамжуулан борлуулагчид нь 10 орчим том хэмжээний ченжүүдтэй сайн зохион байгуулалттайгаар хамтран ажилладаг байна.

¹³ Швейцарын Хөгжлийн Агентлаг (ШХА). 2018. 2017 оны жилийн тайлан. Улаанбаатар хот.

3.1.1.3 Боловсруулалт

Боловсруулалтын технологид том хэмжээний үйлдвэрлэгч, хүнсний ногооны мухлаг, захуудад хийгддэг энгийн цэвэрлэгээ, савлагааны ажлаас эхлээд зориулалтын үйлдвэрүүдэд хийгддэг шилэн саванд даршилсан бүтээгдэхүүн, боловсруулсан холимог салатыг хүртэл хамруулсан болно. Талбайн судалгааны үеэр хувийн хэвшлийн нэг төлөөллийн зүгээс дотоодын хүнсний ногооны зах зээл өнгөрсөн 5 жилд 5%-аар тэлсэн бөгөөд энэ чиг хандлага цаашид үргэлжлэх боломжтойг илэрхийлэв. Одоогийн байдлаар дотоодын хүнсний ногоо боловсруулах салбар дараах дөрвөн үндсэн оролцогчдоос бүрдэж байна. Үүнд: Газар Шим, Багро, Видан, Шимт Газар орно. Энэ салбарт импортолсон боловсруулсан (шилэнд даршилж савласан) бүтээгдэхүүний өрсөлдөөн их байдаг.

3.1.1.4 Бөөний худалдаа

Бөөний худалдаачдын бүлэгт бөөний худалдааны цэгт ажилладаг ченжүүд эсвэл ченжүүдээс хүнсний ногоог бөөнөөр нь худалдан авч жижиглэнгийн худалдаачид, байгууллагын худалдан авагчдад болон эцсийн хэрэглэгч нарт шууд зардаг том ханган нийлүүлэгчид, түрээслэгчид, бөөний худалдаачид хамаардаг. Барс зах нь хүнсний ногоог бөөнөөр худалдах үндсэн цэг бөгөөд төв салбар нь томоохон замуудын ойр, Улаанбаатар хотын төвд байрласан байдаг. Мөн Амгалан, Баянзүрх, Хархорин ба Хүчит Шонхор гэх мэт дүүргийн захууд хүнсний ногоо бөөнөөр худалдаалах төвийн үүрэг гүйцэтгэдэг юм.

3.1.1.5 Жижиглэн худалдаачид, байгууллагын худалдан авагч

Жижиглэн худалдаачид, худалдааны төвүүд, захууд болон байгууллагын худалдан авагч нар нь өөрсдийн хэрэгцээгээ бөөний цэгүүдэд байрлах бөөний худалдагчид, том хэмжээний нийлүүлэгчид болон түрээслэгчид нараас хангадаг. Томоохон байгууллагын худалдан авагч болон жижиглэн худалдааны сүлжээний худалдан авагч нар нь жилийн турш чанартай бүтээгдэхүүний тогтмол хангамжтай байхын тулд хүнсний ногооны томоохон нийлүүлэгч нартай хамтарч ажилладаг. Сүүлийн үед Гацуурт ХХК гэх мэт том болон дунд хэмжээний үйлдвэрлэгчид бүтээгдэхүүнээ жижиглэн худалдаачид, байгууллагын худалдан авагч болон эцсийн хэрэглэгч нарт борлуулахдаа ченжүүдийг алгасаж өөрийн нэрийн дэлгүүрүүдээ ашиглах анхдагч төслүүдийг нэвтрүүлсэн байна. Үүнээс гадна зарим хүлэмжийн тариаланчид хагас бие даасан нийлүүлэлт болон өртгийн сүлжээг хөгжүүлж байна. Тухайлбал, тэдэнд өөрийн гэсэн зоорь, агуулахын байгууламж байдаг тул бүтээгдэхүүнээ ченжүүд эсвэл бөөний худалдаачдын оролцоогүйгээр өөрсдийн дэлгүүр эсвэл зах дээр түрээсэлсэн мухлагаараа хэрэглэгч нарт шууд борлуулдаг.

3.2 Зах Зээлийн Өрсөлдөөн: Дотоодын Нийлүүлэгчдийн Эзлэх Хувь, Импорт, Өрсөлдөөний Мөн Чанар, Чиг Хандлага

3.2.1 Хүнсний ногооны гол нийлүүлэгчид хэн бэ?

Хүнсний ногооны нийлүүлэлтэд томоохон тариалангийн аж ахуй эрхэлдэг компаниуд, сургууль, ресторан, худалдааны төв гэх мэт байгууллагууд, болон жижиг аж ахуйн нэгжүүд, жижиг тариалан эрхлэгч нар бүгд хувь нэмэр оруулж байна. Төмс, хүнсний

ногооны тариаланд жижиг тариалан эрхлэгч нар томоохон үүрэг гүйцэтгэдэг. Тэд 2016 онд улсын хэмжээнд нийт 119.1 кт төмс (нийт үйлдвэрлэлийн 72%), 76.8 кт хүнсний ногоо (нийт үйлдвэрлэлийн 64%) ханган нийлүүлжээ. Хүнсний ногоо тариалдаг том аж ахуйн нэгжүүд, хөдөө аж ахуйн компаниуд болон сургууль, ресторан, худалдааны төв гэх мэт бусад байгууллагууд, аж ахуйн нэгжүүд төмсний 28%-ийг, хүнсний ногооны 15%-ийг нь хангасан байна. Тухайн жил төмсний нийт ханган нийлүүлэлтийн зөвхөн 0.03%-ийг, хүнсний ногооны 21%-ийг нь импортоор хангасан байна.

Хүснэгт 27: Төмс, хүнсний ногооны нийлүүлэгчдийн үйлдвэрлэл, 2016 (ТОНН)

Нэр төрөл	Жижиг тариалан эрхлэгчдийн хураасан ургац	Хөдөө аж ахуйн компаниудын хураасан ургац	Нийт импортлосон	Улсын хэрэглээ
Төмс	119,054.5	46,275.0	49.7	165,379.2
Хүнсний ногоо	76,840.4	17,606.8	25,744.2	120,191.4

Эх сурвалж: Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн Хороо.

Энэ мэдээллээс үзэхэд жижиг тариалан эрхлэгчид болон хөдөө аж ахуйн компаниуд Монгол Улсын төмсний гол нийлүүлэгчид байгаа юм. Харин хүнсний ногооны хувьд жижиг тариалан эрхлэгчид, хөдөө аж ахуйн компаниуд, зарим импортын үйл ажиллагаа явуулдаг аж ахуйн нэгжүүд гол нийлүүлэгчид байна.

Зураг 4: Төмс болон Хүнсний Ногооны Нийлүүлэлтийн Сүлжээний Бүтэц 2016

а. Төмсний нийлүүлэгчид б. Хүнсний ногооны нийлүүлэгчид

Эх сурвалж: Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн Хороо.

Улсын хэмжээнд нийт хураан авсан ургацын ихээхэн хэсгийг төсөл хэрэгжүүлэгч дөрвөн сумдын хүнсний ногооны жижиг тариалан эрхлэгчид хангадаг болохыг Хүснэгт 28-д үзүүлэв.

Хүснэгт 28: Хүнсний ногооны жижиг тариалан эрхлэгчдийн төмс болон хүнсний ногооны үйлдвэрлэлд оруулсан хувь нэмэр, 2016

Аймаг	Төмс			Хүнсний ногоо		
	Нийт ургац (тонн)	Жижиг тариалан эрхлэгчдийн ургац (тонн)	Нийт ургацын эзлэх %	Нийт ургац (тонн)	Жижиг тариалан эрхлэгчдийн ургац (тонн)	Нийт ургацын эзлэх %
Улсын хэмжээ	165,329.5	119,054.5	72.01	94,447.2	76,840.4	81.36
Увс	3,191.5	2,633.9	82.53	3,404.7	2,992.3	87.89
Дархан-Уул	7,420.5	5,399.5	72.76	14,358.8	12,669.6	88.24
Сэлэнгэ	42,487.6	23,004.0	54.14	32,715.6	24,808.6	75.83
Төв	64,696.6	49,905.0	77.14	8,074.4	6,252.2	77.43

Тайлбар: Аймаг гэдэг нь Монгол Улсын засаг захиргааны нэгж юм.

Эх сурвалж: Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн Хороо.

ҮСХ-ны мэдээллийн сангаас үзэхэд төмс болон хүнсний ногооны нийлүүлэлтийн сүлжээнд завсрын нийлүүлэгчид чухал үүрэг гүйцэтгэдэг байна. 2015 онд завсрын нийлүүлэгчдийн зүгээс газар тариалангийн салбарын дотоодын үйлдвэрлэлд 435.8 тэрбум төгрөг зарцуулжээ. Зураг 5-аас харахад эцсийн хэрэглэгч болох өрхүүд нь нийт хэрэглээний 40%-ийг (318.4 тэрбум төгрөг) эзэлснээр хамгийн том хэрэглэгч байсан бол МАА-н фермийн хэрэглэгчид 27%-ийг хүнс болон ундааны үйлдвэрлэгчид 16%-ийг тус тус эзэлсэн байна.

Хүнсний ногооны хамгийн чухал нийлүүлэгчид нь Дархан, Эрдэнэт, Улаанбаатар гэх мэт том хотуудын ойролцоо байрладаг жижиг тариалан эрхлэгчид юм. Үндэс үрт, тоонолжин цэцэгтэн, сонгино зэрэг төрлийн хүнсний ногоог голдуу ил талбайд тариалдаг (Хүснэгт 3). Харин багахан хэмжээний хүнсний ногоог зуны болон 3 улирлын эсвэл 4 улирлын хүлэмж зэрэг хамгаалалттай тариаланд тарьдаг. Өргөст хэмх, навчит ногоон ногоо, амтат чинжүү болон улаан лоолийг ихэнхдээ Улаанбаатар хотын ойр орчим байрлах хүлэмжийн байгууламж бүхий тариаланчид нийлүүлдэг. Өвлийн буюу 4 улирлын хүлэмжийн технологийг уур амьсгалын нөхцөл байдлаас шалтгаалан өргөн хэмжээнд хэрэглэдэггүй юм. Тийм учраас хүлэмжид тариалдаг ихэнх хүнсний ногоог импортлох шаардлагатай болдог байна.

Зураг 5: Газар тариалангийн бүтээгдэхүүний ашиглалт, 2015
(сая ₮)

₮ = Монгол Төгрөг.

Эх сурвалж: Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн Хороо.

2017 онд ойролцоогоор 150 компани төмс болон хүнсний ногоо импортолсны (Хүснэгт 29) 20 нь төмсийг, 130 нь хүнсний ногоо импортолжээ. Төмсний импортод зарцуулсан нийт өртгийн хэмжээ 0.21 сая ам.доллар байсан бол хүнсний ногооны импортод 15.60 сая ам.доллар зарцуулжээ.

Хүснэгт 29: Монгол Улсын төмс, хүнсний ногоо импортолдог компаниудын тоо, 2017 оны байдлаар

Нэр төрөл	Импортын тохиолдлууд							Импортын тоо	Хэмжээ (тонн)	Зардал (ам.доллар)
	<10	11–50	51–200	201–500	501–1,000	1,001–2,000	>2,001			
Төмс	17	3	0	0	0	0	0	123	1,145	211,866
Хүнсний ногоо	73	16	14	10	9	6	2	25,930	75,334	15,597,124

Эх сурвалж: Монгол Улсын Гаалийн Ерөнхий Газар.

3.2.2 Улаанбаатар хотын захуудад хийсэн үнийн шинжилгээ

Энэ шинжилгээний мэдээллийн эх үүсвэрт албан ёсны статистик мэдээлэл, захуудын худалдаанд хийсэн судалгаа, ногоочдыг хамруулсан судалгаа, салбарын бусад төлөөлөлтэй хийсэн уулзалт зэрэг орно. Тус шинжилгээний үр дүнд өртгийн сүлжээний дагуух ашгийн түвшинг тодорхойлов.

3.2.3 Өртгийн сүлжээний хэсгүүд дэх ашгийн тархалт

Төмс, хүнсний ногооны таван янзын өртгийн сүлжээг тодорхойлж Хүснэгт 30-д эмхэтгэн үзүүлэв.

Хүснэгт 30: Монгол Улсын төмс, хүнсний ногооны өртгийн сүлжээнүүд

Тодорхойлсон өртгийн сүлжээнүүд	
Өртгийн сүлжээ 1	Жижиг тариалан эрхлэгч ба хувиараа ногоо тариалагчид – ченжүүд / том хэмжээний нийлүүлэгч – бөөний худалдаачин – захууд / худалдааны төв (жижиглэн худалдаачид) – эцсийн хэрэглэгч
Өртгийн сүлжээ 2	Том / дунд хэмжээний тариаланчид – нэрийн дэлгүүр, хүнсний дэлгүүр эсвэл бусад борлуулалтын цэгүүд – эцсийн хэрэглэгч
Өртгийн сүлжээ 3	Импортлогч – худалдаачин / том нийлүүлэгчид – бөөний худалдаачин – захууд / худалдааны төв (жижиглэн худалдаалагч) – эцсийн хэрэглэгч
Өртгийн сүлжээ 4	Жижиг тариалан эрхлэгч / хувиараа ногоо тариалагч / импортлогч – боловсруулах үйлдвэр – захууд / худалдааны төв (жижиглэн худалдаалагч) – эцсийн хэрэглэгч
Өртгийн сүлжээ 5	Жижиг тариалан эрхлэгч ба хувиараа ногоо тариалагч / том болон дунд хэмжээний тариаланчид – том жижиглэн худалдаалагч "С" – хэрэглэгч (шууд худалдан авах загвар)

Тайлбар: Том борлуулагч "С" гэдэг нь стандарт болон шаардлагуудыг хангаж байгаа тариаланч нараас хүнсний ногоог шууд худалдан авч эхэлж байгаа шинээр байгуулагдсан худалдааны төвийг хэлнэ.

Эх сурвалж: Зөвлөх багийн шинжилгээ.

Өртгийн сүлжээнд оролцогчдын бүтээгдэхүүний үнэ болон ашгийн хэмжээг шинжихийн тулд мэдээлэл нь хангалттай бөгөөд алдаа багатай дараах таван төрлийн хүнсний ногоог сонгов. Үүнд: байцаа, лууван, сонгино, төмс, манжинг оруулав.

Зөвлөх багийн зүгээс талбайн үнийг тогтоохын тулд хэд хэдэн тариаланчидтай утсаар ярилцлага хийснээс гадна борлуулалтын болон томоохон нийлүүлэгчийн худалдааны үнийн мэдээллийг холбогдох хүмүүстэй нь утсаар болон биечлэн уулзаж авсан болно.

Бөөний худалдааны захын борлуулалтын үнийг бөөний захаас, харин жижиглэнгийн худалдаа бие даан эрхлэгчдийн (зах, худалдааны төвүүдэд ажилладаг) борлуулалтын үнийг Улаанбаатар хотын 2015–2017 оны статистик мэдээний сангаас олж авав. Жилийн дундаж борлуулалтын үнийг сар бүрийн бүртгэлд тулгуурлан тооцоолов.

3.2.3.1 Өртгийн сүлжээ 1: Жижиг тариалан эрхлэгч / хувиараа ногоо тариалагчид – ченжүүд эсвэл том хэмжээний нийлүүлэгч – Бөөний худалдаачин – зах эсвэл худалдааны төв (жижиглэн худалдаачид) – эцсийн хэрэглэгч

Өртгийн сүлжээ 1-д тодорхойлсон өртгийн сүлжээнд оролцогчдын бүтээгдэхүүний үнэ (₮/кг-аар илэрхийлж) болон ашгийн хэмжээг (өртгийн сүлжээний үе шат бүрт нэмэгдсэн болон нийт нэмэгдсэн хувь) хүснэгт 31-д үзүүлэв.

Энэ өртгийн сүлжээ нь Монгол Улсын жижиг тариалан эрхлэгчдийн дунд хамгийн түгээмэл байдаг. Ихэнх жижиг тариалан эрхлэгчид бүтээгдэхүүнээ худалдаачид эсвэл ченжүүдэд зарах сонголттой болохыг судалсан хэвлэл, материал, тариаланчидтай хийсэн уулзалтаас олж мэдэв. Ченжүүд өөрийн унаагаар тариалангийн талбай дээр ирж талбай дээрх үнээр хүнсний ногоог бэлэн мөнгөөр худалдан авдаг бөгөөд энэ нь жил бүрийн нийлүүлэлт болон бусад хүчин зүйлсээс хамаарч юм.

Энэ шинжилгээнд өртгийн сүлжээний дагуу хүнсний ногоо дамжин зарагдахад завсрын борлуулагчид болон бусад оролцогчдын нэмсэн үнийн хэмжээг ашгийн түвшин байдлаар харуулав. Сүлжээнд оролцогч бүрийн нэмсэн үнийн мэдээллийг өртгийн сүлжээний хүснэгтүүдийн дараах тайлбарт оруулсан болно.

Нийт ашгийн хэмжээг (орлогоос зардлыг хасаж тооцоолсон) тодорхойлоход өртгийн сүлжээний оролцогчдын гаргасан зардлын талаар мэдээлэлтэй байх хэрэгтэй юм. Гэвч энэ талаар мэдээлэл олдоогүй бөгөөд зөвхөн төсөл хэрэгжүүлэгч дөрвөн суманд хийсэн газар тариалангийн судалгааны мэдээлэл л бидэнд байгаа болно. Өртгийн сүлжээний загвар бүрт оролцогчдын тээвэрлэлтийн зардлыг өртгийн сүлжээнд гарсан өөрчлөлтүүдтэй (болон эдгээр өөрчлөлтүүдээс үүсэх орлого) холбон 3.2.3.1–3.2.3.5 дахь хэсгүүдэд тодорхойлов.

Өртгийн сүлжээ 1-ийн талаар:

- Борлуулагчид буюу ченжүүд нь ихэнх тохиолдолд том агуулах эсвэл контейнер эзэмших тул тэд бөөний худалдаачид, байгууллагын худалдан авагч нарт их хэмжээний ханган нийлүүлэлт чаддаг байна. Ченжүүд нь том нийлүүлэгчдэд байцаа, шар лууван, төмсийг зарахдаа худалдан авсан үнийн дүнг 32%–50%-аар өсгөдөг байна. Харин шар манжингийн талбай дээрх үнийг 192%-аар нэмэгдүүлсэн байдал ажиглагдав. Иймээс сонгон авсан дээрх хүнсний ногооны үнэ дунджаар 61%-ийн өсөлттэй байна.
- Монгол Улсын хувьд бөөний худалдаачид нь хүнсний ногоогоо борлуулагч буюу ченжүүдээс худалдан авдаг. Судалсан таван хүнсний ногооны хувьд бөөний худалдаачид нь эсвэл том нийлүүлэгчид нь худалдан авсан үнэн дээр дунджаар 82%-ийг нэмдэг байна. Энэ нь талбай дээрх үнээс 223%-ийн илүү байгаа юм.

**Хүснэгт 31: Өртгийн сүлжээ 1 – Талбай – Ченжүүд / Том Нийлүүлэгч – Бөөний Худалдаачид –
Зах / Худалдааны төв
(₮/кг)**

Талбай – Борлуулагч/Ченжүүд хүртэл ^a				Бөөний худалдаачин (Барс) ^b				Зах ^c				Худалдааны төв ^a			
Хүнсний ногоо	Хамгийн Хамгийн бага			Хамгийн Хамгийн бага			Хамгийн Хамгийн бага			Хамгийн Хамгийн бага			Хамгийн Хамгийн бага		
	их	Дундаж	их	их	Дундаж	их	их	Дундаж	их	их	Дундаж	их	их	Дундаж	их
Төмс	300	600	450	500	500	700	600	842	842	900	1,083	992	891	1,217	1,054
Нэмэгдсэн %			100%				133%					220%			234%
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %							33%					33%			14%
Лууван	500		500	500	1,000	1,000	750	1,117	1,117	1,200	1,450	1,325	1,136	1,532	1,334
Нэмэгдсэн %			100%				150%					265%			267%
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %							50%					42%			2%
Байцаа	550	700	625	800	850	850	825	1,508	1,508	1,408	1,758	1,583	1,725	2,075	1,900
Нэмэгдсэн %			100%				132%					253%			304%
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %							32%					44%			51%
Манжин	400	800	600	1,000	2,500	2,500	1,750	1,933	1,933	1,650	2,308	1,979	1,999	2,056	2,028
Нэмэгдсэн %			100%				292%					330%			338%
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %							192%					8%			8%
Сонгино	800	1,000	900	800	1,000	1,000	900	1,275	1,275	1,325	1,667	1,496	1,318	1,695	1,507
Нэмэгдсэн %			100%				100%					166%			167%
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %							0%					25%			1%
Нийт нэмэгдсэн дундаж %							161%					247%			262%
Үе шат бүрт нэмэгдсэн нийт дундаж %							61%					30%			15%

₮ = Монгол төгрөг.

^a Талбайн үнийг Сэлэнгэ аймгийн Тариаланчдын Холбооны гишүүнээс авсан болно (Нараа, 99490078).

^b Мөнх Ногоон Амьдрал түгээмэл болон ховор хүнсний ногоо тариалдаг. Үүнээс гадна энэ байгууллага Сэлэнгэ аймгийн тариаланчдаас хүнсний ногоо авч хэд хэдэн борлуулагч болон Номин, Гүүд Прайс гэх мэт том худалдааны төвүүдэд борлуулж зуучлах үүрэг гүйцэтгэдэг юм. Уг байгууллага энэ үйлчилгээнийхээ төлөө хүнсний ногооны нийт борлуулалтын 10%-ийг нь шаарддаг. Дээрх хүснэгтэд үзүүлсэн тоон үзүүлэлтүүд 2017 онд хамаарах мэдээлэл юм.

^c Барс (бөөний худалдаа), зах, жижиглэн худалдаачин болон худалдааны төвүүдийн үнийг Улаанбаатар хотын Статистикийн мэдээнээс авсан болно (хуудас d-дэх бүтээгдэхүүний үнийн шинжилгээнээс авав).

Эх сурвалж: Зөвлөх багийн хийсэн шинжилгээ.

- Захууд дахь жижиглэн худалдаачид, жижиг болон дунд хэмжээний дэлгүүрүүд нь боломжтой бол хүнсний ногоогоо том нийлүүлэгчдийн контейнероос, ихэнх тохиолдолд бөөний худалдаачдаас авдаг байна. Ийм байдлаар энэ үе шатанд хүнсний ногооны бөөний үнэ дээр ойролцоогоор 30%-ийг нэмэгддэг байна.
- Худалдааны төвүүдийн худалдан авалтын менежерүүдтэй хийсэн уулзалтаас харахад худалдааны төвийн хэд хэдэн сувгуудаар хүнсний ногооны худалдан авалт хийж байна. Зарим нь хүнсний ногоогоо том нийлүүлэгч эсвэл ченжүүд болон жижиг хувиараа тариалан эрхлэгч нараас авдаг бол зарим нь импортын хүнсний ногоо авдаг. Энэ үнийг захын үнэтэй харьцуулбал үнийн дундаж зөрүү 15% орчим байна. Харин худалдааны төвүүдийн үнэ нь талбай дээрх үнэтэй харьцуулахад дунджаар 262%-аар нэмэгдсэн байна. Үүний адил төмс болон шар луувангийн үнийн нийт нэмэгдэл нь 234%-аас 267%-ийн хооронд байна. Байцаа, манжингийн үнэ 304%-аас 338% хооронд ихэссэн байгаа нь үнэ хамгийн ихээр нэмэгдсэн болохыг харуулж байгаа юм. Харин сонгинын үнэ 167%-аар нэмэгдсэн нь хамгийн бага үнэ нэмсэн тохиолдол гэж үзэв.

3.2.3.2 Өртгийн сүлжээ 2: Том / Дунд хэмжээний Тариаланчид – Нэрийн дэлгүүр, Худалдааны төв / бусад жижиглэн худалдааны цэгүүд – эцсийн хэрэглэгчид

Хүснэгт 32 нь Өртгийн сүлжээ 2-ийг үзүүлнэ. Үүнд: Бараа бүтээгдэхүүнээ өөрийн нэрийн дэлгүүрүүд болон томоохон худалдааны төвүүд, супермаркетаар зардаг том болон дунд хэмжээний тариаланч, үйлдвэрлэгчид.

Өртгийн сүлжээ 2-ын талаар:

- Том үйлдвэрлэгч нар нь завсрын борлуулагчид буюу ченжийн үе шатыг алгасаж эцсийн хэрэглэгч нарт өртгийн сүлжээний эхний үе шатанд хүнсний ногоогоо зардаг тул энэ өртгийн сүлжээ онцгой юм.
- Ногоочдын ченжүүдэд зарах талбайн үнийг Хүснэгт 32-ын хоёр дахь баганад үзүүлэв. Харин ногоочдын ченжүүдэд өгөх үнийг гуравдугаар баганад үзүүлсэн нь том үйлдвэрлэгчдийн брэнд нэрийн дэлгүүрийн борлуулалтын үнэтэй харьцуулалт хийх боломж өгөх юм. Брэнд нэрийн дэлгүүр болон борлуулагч “А”-ийн үнэ талбайн үнээс дунджаар 35%-аар их байв. Борлуулагч “Б”, “В” дээрх худалдааны төвийн үнэ том үйлдвэрлэгчийн брэнд нэрийн дэлгүүр болон борлуулагч “А”-ийн үнэтэй харьцуулахад 85%–101%-ийн өсөлт үзүүлсэн байна.
- Үйлдвэрлэгч “А”-ийн бүтээгдэхүүнийг борлуулагч “Б”-ийн бөөний худалдааны дэлгүүрүүдээр (дөрөв дэх багана) зарвал зарим хүнсний ногооны үнэ маш ихээр нэмэгдэх юм. Тухайлбал, төмсийг өөрийн брэнд нэрийн дэлгүүрийн үнээр зарснаас 277%-аар илүү зарагдсан бол луувангийн үнэ 176%-аар ихсэж сонгинын үнэ 150%-аар нэмэгдсэн байна.

Хүснэгт 32: Өртгийн сүлжээ 2—Том / Дунд хэмжээний тариаланч – Нэрийн дэлгүүрүүд, Худалдааны төвүүд, Жижиглэн худалдааны цэгүүд – Эцсийн хэрэглэгчид (₮ / кг)

Хүнсний ногоо	Талбай дээрээс Борлуулагч/Ценжүүд хүртэл				Үйлдвэрлэгч/Борлуулагч “А”-ийн нэрийн дэлгүүрийн үнэ				Борлуулагч “Б”-ийн бөөний худалдааны төв дээрх үйлдвэрлэгч “А”-ийн бүтээгдэхүүн				Борлуулагч “В”-ийн худалдааны төв дээрх үйлдвэрлэгч “А”-ийн бүтээгдэхүүн			
	Хамгийн бага		Хамгийн их		Хамгийн бага		Хамгийн их		Хамгийн бага		Хамгийн их		Хамгийн бага		Хамгийн их	
	Дундаж	Дундаж	Дундаж	Дундаж	Дундаж	Дундаж	Дундаж	Дундаж	Дундаж	Дундаж	Дундаж	Дундаж	Дундаж	Дундаж	Дундаж	Дундаж
Төмс	300	600	450	650	650	1,799	1,799	1,799	1,799	1,799	1,799	1,799	1,100	1,100	1,100	1,100
Нэмэгдсэн %			69%		100%										169%	169%
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %			(31%)												69%	69%
Лууван	500		500	850	850	1,499	1,499	1,499	1,499	1,499	1,499	1,499	1,700	1,700	1,700	1,700
Нэмэгдсэн %			59%		100%										200%	200%
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %			(41%)												100%	100%
Байцаа	550	700	625	1250	1250	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Нэмэгдсэн %			50%		100%											
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %			(50%)													
Манжин	400	800	600	950	950	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Нэмэгдсэн %			63%		100%											
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %			(37%)													
Сонгино	800	1,000	900	1,100	1,100	1,649	1,649	1,649	1,649	1,649	1,649	1,649	–	–	–	–
Нэмэгдсэн %					100%								150%	150%	50%	50%
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %																
Нийт нэмэгдсэн дундаж %															201%	185%
Үе шат бүрт нэмэгдсэн нийт дундаж %															101%	85%

() = сөрөг утга, – = өгөгдөл байхгүй, ₮ = Монгол төгрөг.

Тайлбар:

1. Гацуурт ХХК ургац хураах, хадгалах, тээвэрлэх, цэвэрлэх, савлах, борлуулах, зарах гэх үйл ажиллагааг явуулдаг бөгөөд өртгийн сүлжээг бүхэлд нь хангадаг.
2. Гацууртын хүнсний ногооны үнийн талаарх мэдээллийг дэлгүүрээс утсаар залгаж асуув. Номин, Е-мартын үнийг төслийн зөвлөх багийн 2018 оны 3-р сард хийсэн туршилтын судалгаанаас авсан болно.

Эх сурвалж: Зөвлөх багийн хийсэн шинжилгээ.

3.2.3.3 Өртгийн сүлжээ 3: Импортлогч – Ченжүүд / Том нийлүүлэгчид – Бөөний худалдаачид – Захууд эсвэл Худалдааны төв (жижиглэн худалдаачид) – Эцсийн хэрэглэгч

Хүснэгт 33-т үзүүлсэн гуравдугаар өртгийн сүлжээ импортлогдсон хүнсний бүтээгдэхүүн хэрхэн хэрэглэгч нарт хүрдэг болохыг үзүүлнэ. Том нийлүүлэгч эсвэл ченжүүд том хэмжээний агуулах байгууламж, зоорь эзэмшдэг харьцангуй давуу талаа ашигласнаар энэ өртгийн сүлжээнд чухал үүрэг гүйцэтгэх юм.

Өртгийн сүлжээ 3-ын талаар:

- Импортоор орж ирсэн хүнсний ногоог ченжүүд болон том нийлүүлэгчид бөөнөөр нь худалдан авч импортын үнэ дээр дунджаар 85%-ийг нэмдэг байна. Нэмэгдэх хувь нь хүнсний ногооны нэр төрлөөс маш их шалтгаалдаг. Жишээлбэл, байцаа (83%), лууван (169%) болон сонгинын (69%) үнийг төмсний үнэтэй (19%) харьцуулахад хамаагүй их байв.
- Бөөний худалдааны үе шатанд дундаж үнийн өсөлт 21%-тай тэнцэж байгаа бол захуудад үнэ нь 104%-аар өссөн байна. Энэ үнийн өсөлт нь хүнсний ногооны нэр төрлөөс шалтгаалан өөр өөр байна.
- Байнга импортлогддог хүнсний ногоог томоохон худалдааны төвийн сүлжээгээр биш захуудаар худалдаалдаг. Том нийлүүлэгч нартай хийсэн уулзалтаас харахад хүнсний үйлчилгээний салбарын төлөөлөл болон зарим том байгууллагын худалдан авагч нар бага үнэтэй тул Хятадаас импортолсон хүнсний бүтээгдэхүүнийг худалдан авах хандлагатай байдаг байна.

3.2.3.4 Өртгийн сүлжээ 4: Жижиг тариалан эрхлэгч / Хувиараа ногоо таригчид / Импортлогчид – Боловсруулах үйлдвэрүүд – Захууд / Худалдааны төвүүд (Жижиглэн борлуулагчид) – Эцсийн хэрэглэгч

Боловсруулах үйлдвэртэй компаниудын хүнсний ногоо худалдан авалт нь дөрөвдүгээр өртгийн сүлжээнд хамаарч байгааг Хүснэгт 34-т үзүүлэв.

Өртгийн сүлжээ 4-ийн талаар:

- Бидний хийсэн судалгаанаас үзэхэд боловсруулалтын компаниуд зарим хүнсний ногоог талбайн үнээс бага үнээр худалдан авдаг. Тухайлбал, лууванг талбай дээрх үнээс 94%-аар бага, манжинг 49%-аар бага үнээр худалдан авсан бол сонгиныг илүү өндөр үнээр (222%) худалдан авсан байна.
- Хамгийн ихээр боловсруулдаг хүнсний ногоонд нь шар лууван, өргөст хэмх, шар манжин ордог бөгөөд эдгээрийг даршилж холиод голдуу шилэн саванд хадгалдаг. Боловсруулсан бүтээгдэхүүнүүдийн борлуулалтын үнийг Хүснэгт 34-т үзүүлэв (өөр өөр хэмжээ, савлагаа, боловсруулалтын арга зүй байгааг тооцох хэрэгтэй; тийм учраас тоон үзүүлэлтүүдийг шууд харьцуулах боломжгүй юм).

Хүснэгт 33: Өртгийн Сүлжээ 3 – Импортлогч – Худалдаачид / Том нийлүүлэгчид, Бөөний худалдаачид / Худалдааны төвүүд (жижиглэн худалдаачин) / хэрэглэгчид (₮/кг)

Хүнсний ногоо	Импортын нэгж үнэ (Монгол Улсын Гаалийн мэдээлэл)				Том нийлүүлэгч / Чөжүүд				Барс групп				Уламжлалт захууд / борлуулагч			
	Хамгийн бага		Хамгийн их		Хамгийн бага		Хамгийн их		Хамгийн бага		Хамгийн их		Хамгийн бага		Хамгийн их	
	бага	их	бага	их	бага	их	бага	их	бага	их	бага	их	бага	их	бага	их
Төмс	670		670		700	900	800	750	750							
Нэмэгдсэн %			100%				119%								94%	
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %							19%								(26%)	
Лууван	446		446		1,100	1,300	1,200	1,300	1,300	1,500	1,400					
Нэмэгдсэн %			100%				269%								314%	
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %							169%								45%	
Байцаа	450		450		800	850	825	1,000	1,000		1,000		1,500		1,500	
Нэмэгдсэн %			100%				183%								222%	333%
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %							83%								39%	111%
Манжин	446		446		—			—								
Нэмэгдсэн %			100%													
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %																
Сонгино	518		518		850	900	875	1,000	1,000		1,000		1,500		1,500	
Нэмэгдсэн %			100%				169%								193%	290%
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %							69%								24%	97%
Нийт нэмэгдсэн дундаж %							185%								206%	311%
Үе шат бүрт нэмэгдсэн нийт дундаж %							85%								21%	104%

() = сөрөг утга, — = мэдээлэл байхгүй, ₮ = Монгол төгрөг.

Тайлбар:

1. Том нийлүүлэгчдээс тогтмол худалдан авалт хийдэг борлуулагчаас (Урнаа, 88661656) БНХАУ-аас импортлолсон бөөний худалдааны үнийн талаарх мэдээллийг авав.
 2. Барс захын үнийг төслийн багийн 2018 оны 3-р сард хийсэн туршилтын судалгааны үр дүнгээс авсан.
- Эх сурвалж: Зөвлөх багийн хийсэн шинжилгээ.

Хүснэгт 34: Өртгийн сүлжээ 4 – Жижиг тариалан эрхлэгч / Хувийн ногоочид / Импортлогчид – Боловсруулах үйлдвэр – Захууд / Худалдааны төв (Жижиглэн худалдаачин) – Эцсийн хэрэглэгч (₮/кг)

Хэрэглэгч												
Талбай дээрээс Борлуулагч / Чөмжүүд хүртэл			Борлуулалтын компанийн худалдан авалтын зардал		Хүнсний дэлгүүрийн үнэ (500–550 мл хэмжээтэй сав)		Хүнсний дэлгүүрийн үнэ (720 мл хэмжээтэй сав)		Хүнсний дэлгүүрийн үнэ (2,550 мл хэмжээтэй сав)			
Vegetable	Хамгийн бага	Хамгийн их	Дундаж	Хамгийн бага	Хамгийн их	Дундаж	Хамгийн бага	Хамгийн их	Дундаж	Хамгийн бага	Хамгийн их	Дундаж
Төмс	300	600	450	–								
Нэмэгдсэн %	100%											
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %	100%											
Лууван	500		500	470	2,190	3,200	2,695					
Нэмэгдсэн %	100%			94%			539%					
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %							445%					
Байцаа	550	700	625	724	724							
Нэмэгдсэн %	100%					116%						
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %												
Манжин	400	800	600	294	2,280	3,250	2,280	3,250	3,250			
Нэмэгдсэн %	100%			49%			380%	542%				
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %						331%						
Сонгино	800	1,000	900	2,000	–	–	–	–	–			
Нэмэгдсэн %	100%					222%						
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %												
Өргөст хэмх				674			674	3,750	5,600	4,675	10,420	10,420
Нэмэгдсэн %				100%			100%			694%	1546%	1546%
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %										594%	1446%	1446%
Нийт нэмэгдсэн дундаж %						116%		460%		618%	1546%	1546%
Үе шат бүрт нийт нэмэгдсэн дундаж %						388%		594%		1446%	1446%	1446%

– = мэдээлэл байхгүй, мл = миллилитр ₮ = Монгол төгрөг.

Тайлбар:

1. ГБТ Трэйдинг ХХК-аас борлуулалтын үйлдвэрүүдийн худалдан авалтын зардлын талаар мэдээллийг авсан (2017 оны мэдээлэл).
 2. Шилэн савласан, бэлэн хүнсний ногооны бүтээгдэхүүнүүдийн (ихэвчлэн даршилсан ногоо ба салат) үнийн мэдээллийг 2018 оны 4-р сард Home Price, Гүүд Прайс хүнсний дэлгүүрүүдээс очиж авав.
 3. Луувангийн үнийг лууван их агуулсан холимог салатын үнэд тулгуурлав.
- Эх сурвалж: Зөвлөх багийн хийсэн шинжилгээ.

3.2.3.5 Өртгийн сүлжээ 5: Жижиг тариалан эрхлэгч / Хувиараа ногоо тариалагчид, Том болон Дунд хэмжээний тариаланчид – Том борлуулагч “С” – Эцсийн хэрэглэгч (шууд худалдан авалтын загвар)

Том худалдааны төвүүд саяхнаас хүнсний ногоо худалдан авах илүү дэвшилтэт аргууд хэрэгжүүлж эхлэв. Тухайлбал, том борлуулагч “С” нь хүнсний ногооны зах зээлд шинээр оролцогч бөгөөд тодорхой стандарт, шалгуурын шаардлагыг хангаж хүнсний ногоог ногоочдоос шууд худалдан авч эхэлсэн болно (Хүснэгт 35).

Хүснэгт 35: Өртгийн сүлжээ 5 – Жижиг тариалан эрхлэгч / Хувийн ногоочин / Том эсвэл дунд хэмжээний тариаланчид – Борлуулагч “С”-Эцсийн хэрэглэгчдэд (₮/кг)

Хүнсний ногоо	Талбайгаас Борлуулагч / ченжүүдэд			Тариаланчдын үнэ (тооцоолсон)			Том борлуулагч “С”-ийн үнэ (2018 оны 3 сарын судалгаанаас)		
	Хамгийн бага	Хамгийн их	Дундаж	Хамгийн бага	Хамгийн их	Дундаж	Хамгийн бага	Хамгийн их	Дундаж
Төмс	300	600	450	802	1,240	1,021	960	1,550	1,255
Нэмэгдсэн %						227%	120%	125%	122%
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %									
Лууван	500		500	1,044	1,360	1,202	1,250	1,700	1,475
Нэмэгдсэн %						240%	120%	125%	122%
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %									
Байцаа	550	700	625	2,071	1,984	2,027	2,480		2,480
Нэмэгдсэн %						324%	120%	125%	122%
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %									
Манжин	400	800	600	2,422	2,320	2,371	2,900		2,900
Нэмэгдсэн %						395%	120%	125%	122%
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %									
Сонгино	800	1000	900	1,319	1,264	1,292	1,580		1,580
Нэмэгдсэн %						144%	120%	125%	122%
Үе шат бүрт нэмэгдсэн %									
Нийт нэмэгдсэн дундаж %						266%	120%	125%	122%
Үе шат бүрт нэмэгдсэн дундаж %							20%	25%	22%

₮ = Монгол төгрөг.

Тайлбар: Е-Мартын үйл ажиллагаа хариуцсан захирал Машбаттай хийсэн ярилцлагын дагуу “Тариаланчдаас шууд худалдан авалт хийх Е-Мартын тогтолцоо борлуулалтын үнийг 20%–25%-аар бууруулсан болно.”

Эх сурвалж: Зөвлөх багийн хийсэн шинжилгээ.

Өртгийн сүлжээ 5-ын талаар:

- Энэ нь ченжүүдтэй холбоотой зардлуудыг үгүй хийснээр борлуулагч болон худалдан авагч нарт аль алинд нь ашигтай байх “хожил-хожил”-ын загвар юм. Худалдан авалтын зардлын мэдээлэл бэлэн биш байсан боловч зөвлөх баг борлуулагч С-ийн албан ёсны төлөөлөлтэй уулзаж хийсэн ярилцлагын үр дүнд дээрх үнийг тооцоолов.
- Дээрх тооцоолол зөв бол энэ загвар тариаланчдад хамгийн үр ашигтай болох нь харагдана. Энэ нь хүнсний ногооны төрлөөс хамааран талбайн үнэтэй харьцуулбал 144–395%-иар үнийг өсгөх боломжтой. Үнийн дундаж өсөлт нь 266%-тай тэнцэх юм.

3.3 Өртгийн сүлжээний зах зээлийн хэмжээ, үнэ, чанар гэсэн шаардлагыг хангахад тулгарах давуу болон сул талууд

3.3.1 Гол үр дүнгүүдийг тайлбарлах нь

Хүнсний ногоо өртгийн сүлжээний хамгийн түгээмэл зам нь тариаланчид, импортлогчид болон том нийлүүлэгчдээс ченжүүд рүү чиглэсэн байдаг. Ченжүүд хүнсний ногоог цаашид өндөр үнээр зардаг байна. Жижиглэн худалдаачид болон байгууллагын худалдан авагч нар нь бөөний худалдаачдаас хангамжаа худалдан авдаг. Төгсгөлд нь эцсийн хэрэглэгчид нь хүнсний ногоогоо жижиглэн худалдаачид, сүлжээ дэлгүүрүүд, байгууллагын худалдан авагчид болон нэрийн дэлгүүрүүдээс худалдан авдаг байна.

Жижиг тариалан эрхлэгчдийн хувьд хүнсний ногоогоо ченжүүдэд зарах эсвэл жижиглэн худалдаачид юм уу байгууллагын худалдан авагч нарт зарахын хоорондох өртгийн сүлжээний ашгийн ялгаа маш их байна. Жишээлбэл, талбай дээрх төмсний дундаж үнэ 450₮ байсан бол өртгийн сүлжээ 5 буюу шууд худалдан авалтын загварт тооцоолсон тариаланчдын дундаж үнэ 1,021₮ байв. Энэ байдал нь хүнсний ногооны үнэ 571₮-ийн ашгийн түвшинтэйгээр 127%-аар нэмэгдсэн болохыг илтгэж байна. Ногоочдын хувьд харин жижиглэн худалдаачдад ногоогоо зарах явдлаас татгалзах шалтгаанууд бий. Тухайлбал, жижиглэн худалдаачид эцсийн хэрэглэгч нартай ойрхон тул ногоочдыг болон бусад ченжүүдийг бодвол зах зээлийн эрэлтийн талаар илүү дэлгэрэнгүй мэдээлэлтэй байдаг. Үүний үр дүнд жижиглэн худалдаа эрхлэгчид хэрэглэгчдийн хэрэгцээг хангах зорилгоор чанарын шаардлага тавьдаг тул бүх ногоочид энэ нөхцөлийг хангаж чаддаггүй.

Ихэнх жижиглэн худалдаачид хүнсний ногоогоо бусдаар дамжуулан худалдан авдаг бөгөөд энэ байдал нь ногоочдыг хүнсний ногоо нь зарагдсаны дараа төлбөрөө авахад хүргэж байдаг бол харин борлуулагчид (ченжүүд) худалдан авалт хийх мөчдөө төлдөг байна. Мөн жижиглэн худалдаачид нь тээвэрлэлтийн явцад муудсан эсвэл зарагдах боломжгүй болсон бүтээгдэхүүнд тооцох “хорогдол”-ын шимтгэл төлбөртөө суутгадаг. Үүнээс гадна жижиглэн худалдаачид хүнсний ногооны үнэндээ “түрээс”-ийн зардал эсвэл хүнсний дэлгүүрийн лангуун дээр хүнсний ногоо “байрлуулсан зардал” зэргийг шингээх магадлалтай юм. Эцсийн үр дүнд зуучлалын зардалд хийсэн хэмнэлтийн улмаас жижиглэн худалдаачдад зарсан үнэ нь ченжүүдэд шууд зарсан үнээс их болж байгаа нь харагдаж байна.

Зарим байгууллагын худалдан авагч нар болон жижиглэн худалдаачид нь (худалдааны төвийн сүлжээн дэх) ногоочдоос шууд худалдан авах арга руу шилжиж байгаа боловч ченжүүд нь ногоочдын бүтээгдэхүүнээ борлуулах анхдагч суваг хэвээр байгаа юм. Зуучлалд оногдох зардал нь нийт үнийн дийлэнх хувийг нь эзлэх бөгөөд ногоочид нь хэрэглэгч нарт шууд борлуулалт хийснээр зарах эцсийн үнэд эзлэх ашгийн хувиа ихэсгэх боломжтой (Ишлэл 3-ын тайлбар). ШХА-ны Тогтвортой хүнсний ногооны үйлдвэрлэл, борлуулалтын төсөлд (2016) өрсөлдөөнийг сайжруулахын тулд хүнсний ногооны бөөний худалдааны үр ашигтай зах зээл байгуулах нь шаардлагатай болох талаар дурдсан байна (Ишлэл 13-ын тайлбар).

Ногоочид нь ченжүүдийг алгасч чадахгүй байгаагийн гол шалтгааны нэг нь тэдний агуулах байгууламж байхгүйн улмаас амархан муудах хүнсний бүтээгдэхүүнээ урт хугацаанд хадгалах чадваргүй байгаад оршино. Иймд тэд бүтээгдэхүүнээ үйлдвэрлэлийнхээ оргил үеп (энэ нь тариаланчдын хамгийн орлого багатай үе) хурдан, эрчимтэйгээр зарах хувилбарыг сонгодог (Ишлэл 13-ын тайлбар). Энэ нь цаашдаа хүнсний ногооны үнэ сул болоход хүргэнэ. Дэлхийн Банкны мэдээлснээр Монголын газар тариалангийн үйлдвэрлэгчдийг хамгийн их хязгаарлах зах зээлийн нөхцөлүүд нь эхлээд бага үнэ, удаах нь зах зээлийн өрсөлдөгчдийн тоо байв (Ишлэл 3-ын тайлбар). Жилийн энэ үед хувиараа жижиг тариалан эрхлэгчид хүнсний ногоогоо зах дээр авчирснаар өрсөлдөөнийг ихэсгэж үнийг эрс бууруулдаг болно.

Зоорь байхгүй байгаа нь тариаланчдын бусад төрөл, сортын хүнсний ногоог урт хугацаагаар тариалах боломжийг бас хязгаарлаж байна (Ишлэл 13-ын тайлбар). Үүний нэг шийдэл нь жижиг тариалан эрхлэгч нарын дунд өртөг өндөртэй агуулахын байгууламжийг хуваан эзэмшүүлэх явдал юм. Ингэснээр тэд намар ургац хураасны дараа бүх хүнсний ногоогоо зарахын оронд хадгалж, урт хугацааны турш ханган нийлүүлэлт хийх боломжтой. Харин зоорийг тариалангийн талбайн дэргэд байршуулах нь ногоочдоос хүнсний ногоог авах худалдан авагчдын тоог ихэсгэхгүй байх сул талтай юм. Ногоочид нь хүнсний ногоогоо зарахын тулд өөрийн харилцагчдын тоог бууруулахгүй байхыг хүсэх нь ойлгомжтой юм. Ногоочид зоорьтой болвол хүнсний ногооны төрөлд нь зориулж үнэд хүргэх боломжтой болно (навчит ногоонуудыг удаан хадгалахгүйгээр хурдан зарж дээд зэргийн үнэд хүргэнэ). Гэхдээ хүйтэн зоорь хадгалах хугацааг уртасгах боловч барихад хамаагүй өндөр зардалтай байдаг.

Захтай ойрхон, их хэмжээний ногоочдод үйлчилгээ үзүүлэх боломжтой төвлөрсөн байршилтай зоорьтой харьцуулахад жижиг зооринд хадгалсан ногооны нэгжийн зардал илүү байх магадлалтай. Ногоочдын бүлгүүд бүрдэж эхэлсэн нь олон чухал үр дагавартай юм. Тухайлбал, ийм бүлгүүд нь бие даасан ногоочдыг бодвол үйлдвэрлэлээ ихэсгэж, зардлаа бууруулж чадаж байгаа нь ажиглагдсан юм.¹⁴ Үүнээс гадна ногоочдын бүлгүүд байгуулагдсанаар ногоочид нь газар тариаланд шаардлагатай бүтээгдэхүүн, нэвтрүүлэх үйлчилгээ авах, бүтээгдэхүүнийхээ чанарыг илүү сайжруулах, үр ашигтай бизнесийн хэлэлцээр хийх зэрэг боломжтой болно. Жижиг тариалан эрхлэгчдийн хувьд хамтын хэрэглээний зоорийг хэрэглэх нь үр дүн сайтай боловч өөр төрлийн том хэмжээний бөөний худалдааны төвийн байгууламжууд ойролцоо байгаа тохиолдолд эдийн засгийн нөхцөл байдлыг нь бас шинжиж үзэх хэрэгтэй.

¹⁴ А. Шеферд. 2007. *Үйлдвэрлэгчдийг Зах Зээлтэй Холбох Аргууд*. 13-р боть. Ром хот: Нэгдсэн Үндсэн Байгууллагын Хүнс, Хөдөө Аж Ахуйн Байгууллага.

Жижиг тариалан эрхлэгч нарын эхний ба эцсийн борлуулалтын эх үүсвэр нь ченжүүд байдаг тул тэдэнд бүтээгдэхүүндээ үнэ цэнэ нэмэх болон борлуулахад шаардагдах борлуулалтын мэдлэг, чадвар байдаггүй байна. Борлуулалтын нэмэлт сувгуудыг нээж өгснөөр тэдэнд жижиглэн худалдаачид, том худалдан авагчид болон эцсийн хэрэглэгч нартай шууд харьцах шинэ боломжууд гарна. Энэ судалгааны явцад уулзсан том худалдааны төвийн төлөөллийн мэдээлснээр жижиг тариалан эрхлэгч нар нь том хүнсний дэлгүүрүүдээс бүтээгдэхүүнээ борлуулах, брэнджүүлэх гэх мэт аргуудыг сурч эзэмших чиглэлээр дэмжлэг авах боломжтой юм.

Хүнсний аюулгүй байдлын журам, стандартыг ногоочдод борлуулалтын үйл ажиллагаандаа ашиглахад нь амар болгох нь цаашид тэдний борлуулалтын хэмжээгээ нэмэгдүүлэхэд тус нэмэр болох юм. Хууль, журам, стандартууд байгаа боловч жижиг тариалан эрхлэгчид нь эдгээрийг бүтээгдэхүүнийхээ онцлог чанарыг (Ишлэл 13-ын тайлбар) сайжруулахад ашиглаж чаддаггүй. Хэрэглэгчдийн хүнсний чанар болон баталгаанд тавих шаардлага өндөрсөж байна (Ишлэл 14-ийн тайлбар). Ногоочдод тодорхой зөвлөмжүүд, эрсдэл зохицуулалтын сургалт эсвэл бусад шаардлагатай сургалт, техникийн дэмжлэг үзүүлснээр тэдэнд журмын шаардлага болон стандартад нийцсэн сайн чанарын, аюулгүй бүтээгдэхүүн гаргах боломж олгохоос гадна тэдний өрсөлдөх давуу талуудыг нэмэгдүүлэх болно. Ногоочид нь бүтээгдэхүүнээ тэмдэглэж, савлаж байвал жижиглэн худалдаачид, байгууллагын худалдан авагчид, боловсруулагчид болон хэрэглэгч нарт хүнсний ногоогоо шууд зарах боломжтой болох бөгөөд зардлаа хэмнэж, бүтээгдэхүүнээ ченжүүдээс илүү өндөр үнээр зарж чадах юм.

Дээрх шинжилгээ нь өртгийн сүлжээний гол оролцогчдын хоорондох үнийн хэмжээ эсвэл “тархац”-тай холбоотой. Харин өртгийн сүлжээний дагуу хүнсний ногоог хадгалах, өөрчлөх эсвэл зарах үйл ажиллагаа явуулах оролцогч бүрийн зардлуудыг тооцоогүй тул энэ тооцоог яг ашгийн түвшин гэж үзэж болохгүй юм. Өртгийн сүлжээнүүдийг загварлах зорилгоор цуглуулсан тариалангийн мэдээллийн үр дүнд ашиг нь (хүнсний ногооны орлогоос тариалангийн бэлэн мөнгөн зардлыг хасаж тооцоолно) тариалангийн талбайн хэмжээ болон байршлаас хамаарч өөр байгааг олж мэдэв. Хүнсний ногооны бэлэн мөнгөний ашиг, борлуулалтын харьцаа нь 1 га-аас бага хэмжээтэй жижиг тариалангийн талбайтай өрхийн ногоочдын хувьд ерөнхийдөө бага байдаг бол энэ харьцаа нь 20 га хүртэлх тариалангийн талбайтай дунд хэмжээний тариаланчдын хувьд 60% хүртэл нэмэгддэг болно. Зөвлөх багийн тооцоолсноор боловсруулалтын хувьд борлуулалтад эзлэх татварын өмнөх орлого нь 20% орчим байгаа нь олон газар тариалангийн түүхий эд боловсруулах салбаруудын хувьд хэвийн юм. Жижиглэн худалдааны хувьд хүнсний ногоо нь түүхий эдийн зардлаас ойролцоогоор 20%-ийн нэмэлт ашгийн түвшнийг бий болгож байна. Харин ангилах, савлах, үйлдвэрлэх болон нэмэгдсэн өртгийн албан татварын төлбөрийг (энийг ногоочид төлдөггүй бөгөөд үүний улмаас жижиглэн худалдаачид үнийн дүндээ шингээх боломжгүй юм) нэмбэл ашиг багасах юм. Монгол Улсын жижиглэн худалдаачид хүнсний ногоогоо бага үнээр зарж хэрэглэгчдийн худалдан авалтыг дэмжих боломжтой юм.

3.3.2 Худалдан авалтын эх үүсвэр, Үйлдвэрлэгчид болон Түүхий эдийн эх үүсвэрүүд

Энэ төслийн явцад төслийн багийн цуглуулсан мэдлэг, мэдээлэлд тулгуурлан өртгийн сүлжээ бүрийн жижиглэн худалдааны борлуулалтад тооцоолсон нийт эрэлтийн хувийг хэмжээгээр нь Хүснэгт 36-д үзүүлэв.

Хүснэгт 36: Монгол Улсын Жижиглэн Худалдааны Борлуулалтын Нийт Эрэлтэд Гол Өртгийн Сүлжээнүүдийн Эзлэх Хувь

Гол Өртгийн Сүлжээ		Нийт тооцоолсон эрэлтэд эзлэх хувь (%)
Өртгийн сүлжээ 1	Жижиг тариалан эрхлэгч эсвэл хувиараа ногоо таригчид – ченжүүд эсвэл том нийлүүлэгч – Бөөний худалдаачин – зах эсвэл худалдааны төвүүд (жижиглэн худалдаачид) – эцсийн хэрэглэгчид	50
Өртгийн сүлжээ 2	Том эсвэл Дунд хэмжээний Тариаланчид – Нэрийн дэлгүүр, худалдааны төвүүд эсвэл бусад борлуулалтын цэгүүд – эцсийн хэрэглэгчид	10
Өртгийн сүлжээ 3	Импортлогч – ченжүүд эсвэл том нийлүүлэгчид – Бөөний худалдаачид – Захууд эсвэл Худалдааны төвүүд (жижиглэн худалдаачид) – эцсийн хэрэглэгч	25
Өртгийн сүлжээ 4	Жижиг тариалан эрхлэгч болон хувиараа ногоо таригчид эсвэл импортлогч – Боловсруулах үйлдвэрүүд – Захууд эсвэл Худалдааны төвүүд (жижиглэн худалдаачид) – хэрэглэгч	10
Өртгийн сүлжээ 5	Жижиг тариалан эрхлэгч эсвэл хувиараа ногоо таригчид, том болон дунд хэмжээний тариаланчид – том борлуулагч “С” – хэрэглэгч (шууд худалдан авалтын загвар)	5

Тайлбар: Том борлуулагч “С” гэдэг нь стандарт, журмуудыг дагаж хүнсний ногоогоо тариаланчдаас шууд худалдан авдаг шинэхэн хүнсний дэлгүүрийн оролцогч юм.

Эх сурвалж: Зөвлөх багийн хийсэн шинжилгээ.

3.3.3 Импортлолсон ногоо болон түүхий эдийн үнэлгээ, өрсөлдөөний төлөв байдал болон импортыг орлуулалтын байдал

Монгол Улсын хүнсний ногооны ерөнхий хэрэглээ нь уур амьсгалын хүчин зүйлийн нөлөө болон дэвшилтэт тариалангийн арга зүй байхгүйгээс шалтгаалан маш хязгаарлагдмал байна. Монгол Улсын газар тариалангийн төвийн бүсэд ургамлын ургах хугацаа 90 хоног орчим байдаг бол ургамал ургахад шаардагдах хөрсний нөхцөл, чийгшил зэрэг хүчин зүйлс нь газар тариалан эрхлэхэд тааламжгүй байдаг өмнөд зүгийн нутагт 110 хоног орчим юм. Таримал ургамлын ургах хугацааны энэ тооцооллыг улаан буудайн ургалтын эхний үе шатны цочир хүйтрэлд мэдрэмтгий байдалд тулгуурлан тооцоолсон байдаг. Энэ мэдээллийг ихэнх газар тариалан эрхлэгчид тариалалтын төлөвлөгөөнд шууд хэрэглэж байгаа бөгөөд үүний улмаас ихэнх тариаланчид хүнсний ногооны тариалалт 5-р сарын дундуур эхлэх ёстой гэж итгэдэг. Төсөл хэрэгжүүлэгч сумдын зарим хүнсний ногооны УУДТ, уур амьсгалын урт хугацааны хэсэгчилсэн мэдээлэл дээр тулгуурлан тариалах, үрслэх өдрүүд болон ургах хугацааны нарийвчилсан тооцоог Хүснэгт 21-т үзүүлэв. Монгол Улсын таримал ургамлын ургалтыг богино тариалалтын хугацаанаас гадна уур амьсгалын хүчин зүйлс хязгаарлаж байна. Эдгээрээс ган, цочир хүйтрэл, салхи болон хөрсний үржил шим зэрэг хамгийн чухал хүчин зүйлд тооцогддог. Хүнсний ногооны тариалангийн бизнест

хамгийн идэвхтэй үүрэг гүйцэтгэдэг жижиг тариалан эрхлэгч нар нь бүтээмжээ нэмэгдүүлж, уур амьсгалын хязгаарлах нөхцөлүүдийг даван туулах эдийн засгийн боломж багатай байдаг. Иймд импортлогдсон хүнсний ногоо нийт хүнсний ногооны хэрэглээнд чухал үүрэг гүйцэтгэж байна.

Монгол Улсын Гаалийн Ерөнхий Газрын мэдээнд 2017 онд төмсийг оролцуулаад нийт 16 төрлийн хүнсний ногоог импортлогдсон гэж бүртгэснийг Хүснэгт 37-д үзүүлэв. Төмсний нийт импортлогдсон хэмжээ 1.1 кт байсан бол хүнсний ногооны импортлогдсон нийт хэмжээ 75.2 кт байв. Байцаа, шар лууван, сонгино нь хамгийн их хэмжээгээр импортлогддог хүнсний ногоо болно. Эдгээр хүнсний ногоонууд нь Монгол Улсад хамгийн түгээмэл хэрэглэгддэг, дотооддоо тариалагддаг хүнсний ногоонууд гэж үздэг юм. Харин эдгээр хүнсний ногоонуудын үйлдвэрлэл дэвшилтэт тариалангийн арга зүй байхгүй, агуулах зоорины хүрэлцээ хомс, газар тариалангийн тээвэрлэлтийн болон өртгийн сүлжээ муутайн улмаас нийлүүлэлт нь хязгаарлагдмал байдаг. Дотоодын зах зээлийн эрэлт, нийлүүлэлтийн хоорондох ялгааг одоогийн байдлаар импортлогдсон хүнсний ногоо хангаж байна.

Зах зээлийн эрэлт хэрэгцээ их боловч амархан мууддаг өргөст хэмх, мөөг, улаан лооль гэх мэт шинээр нь хэрэглэх шаардлагатай хүнсний ногоонууд нь хамгийн бага импортлогдож байна. Энэ байдалд ачаа тээврийн замуудын дагуу тохиромжтой агуулах байгууламжууд хомс байгаа явдал нь бас нөлөөлж байна.

Импортын компаниуд 2017 онд төмс болон хүнсний ногоо импортлоход 15.8 сая ам.доллар зарцуулсан нь дотоодод үйлдвэрлэгдсэн бүтээгдэхүүнүүдээр нөхөж болох зах зээлийн ялгаа байгааг илтгэж байна. Уур амьсгалын мэдээллийн зарим урьдчилсан үр дүн болон шинэ таримал тариалах судалгааны үр дүнгээр хүлэмж, услалтын систем, механикжуулалт гэх мэт уур амьсгалд дасан зохицох технологийг нэвтрүүлэх нь хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийг ихээр нэмэгдүүлэх боломжтой болох нь тогтоогдож байна. Монгол Улсад одоогоор тариалагдаагүй эсвэл зөвхөн бага хэмжээгээр тариалагддаг ногоог тариаланд нэвтрүүлэх нь хэдийгээр урт хугацаа шаардах ч импортыг орлох боломжтой юм. Импортыг одоогийн байгаа болон өөр төрлийн ногооны үйлдвэрлэлийг тэлэх замаар орлох бололцоотой талаар энэ тайлангийн арга зүйн хэсэгт тусгасан болно.

Хүснэгт 37: Монгол Улсад импортлосон ногооны хураангуй, 2017

Нэр төрөл	Хэмжээ (тонн)	Хүнсний ногооны хэмжээнд эзлэх %	Үнэ цэнэ (’000 ам.доллар)	Хүнсний ногооны хэмжээнд эзлэх %
1 Төмс	1,144.65		219.43	
2 Байцаа	17,541.76	23.32	3,108.45	19.94
3 Мөөг	37.17	0.05	100.32	0.64
4 Сонгино	17,071.90	22.69	3,620.02	23.22
5 Шанцай, салат	6,410.46	8.52	1,356.28	8.70
6 Сармис	326.20	0.43	196.83	1.26
7 Лууван	10,146.60	13.49	1,829.24	11.73
8 Манжин	32.29	0.04	5.13	0.03

дараагийн хуудсанд үргэлжилнэ

Хүснэгт 37-ын үргэлжлэл

Нэр төрөл		Хэмжээ (тонн)	Хүнсний ногооны хэмжээнд эзлэх %	Үнэ цэнэ (’000 ам.доллар)	Хүнсний ногооны хэмжээнд эзлэх %
9	Улаан лооль	718.59	0.96	192.30	1.23
10	Чинжүү	5,249.80	6.98	1,586.74	10.18
11	Өргөст хэмх	728.66	0.97	169.21	1.09
12	Бусад	339.40	0.45	189.43	1.21
13	Хятад байцаа	6,121.06	8.14	1,110.89	7.13
14	Бууцай	2,847.49	3.78	591.39	3.79
15	Гуа	6,640.57	8.83	1,328.07	8.52
16	Цэс	1,022.01	1.36	207.01	1.33
Нийт		76,378.62		15,810.74	

Тайлбар:

1. Энэ хүснэгтэд хүнсний ногооны хамгийн их хэмжээ болон үнэ цэнийг тодоор, хамгийн бага хэмжээ болон үнэ цэнийг доогуур нь зурж тэмдэглэв.
2. Ойролцоо утгаар тооцоолсон тул тоон утгуудын нийлбэр тодорхой биш бөгөөд хувиудын нийлбэр 100% биш байж магадгүй.

Эх сурвалж: Талбайн судалгааны мэдээллийг ашиглан хийсэн багийн шинжилгээ.

3.3.4 Тариалангийн үйлдвэрлэлийн орц болон технологийн эх үүсвэр

2016 онд ҮСХ ба Эрүүл Мэндийн Яамны явуулсан судалгаанд харуулснаар хотжилт болон нийт хүн амын дунд эрүүл хоолны дэглэмийн шаардлагын талаарх мэдлэг дээшилснээс болж Монголын хүн амын хүнсний ногооны хэрэглээ нэмэгдэж байна. Хүнсний хэрэглээний судалгаагаар хотын оршин суугчид хөдөө орон нутгийн оршин суугчдаас өдөрт 30.3 г илүү хүнсний ногоо хэрэглэж байгааг Хүснэгт 38-д үзүүлэв. Үүнээс гадна хүнсний ногооны хэрэглээ нь 2013 онд 171.3 кт байснаа 2016 онд 184.2 кт болсон байгааг Хүснэгт 39-д үзүүлэв.

Хүснэгт 38: Хот болон Хөдөө орон нутгийн жишсэн хүн амын төмс, хүнсний ногооны өдрийн хэрэглээ (грам)

Төрөл	Хот суурин газрын хүн ам	Хөдөө орон нутгийн хүн ам
Төмс	85.9	84.1
Хүнсний ногоо	82.1	51.8

Эх сурвалж: Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн Хороо.

Хүснэгт 39: Жишсэн хүн амын жилийн хүнсний эрэлт, 2013–2016 (килотонн/жил)

Хүнсний ангилал	Хүнсний жилийн хэрэглээ			
	2013	2014	2015	2016
Мах, махан бүтээгдэхүүн	171.3	174.7	180.8	184.2
Сүү	128.6	131.1	135.7	138.3
Сүүн бүтээгдэхүүн	171.3	174.7	180.8	184.2
Гурил	85.7	87.3	90.4	92.1
Бүх төрлийн будаа	188.5	192.1	198.9	202.6
Гурилан бүтээгдэхүүн	66.9	68.2	70.6	71.9
Сахар, чихэрлэг амт оруулагч	19.7	20.1	20.8	21.2
Төмс	119.9	122.3	126.6	129.0
Ногоо	171.3	174.7	180.8	184.2
Жимс, жимсгэнэ	154.2	157.2	162.7	165.8
Пульс	77.2	78.7	81.5	83.0
Өндөг	16.2	16.5	17.1	17.4
Хүнсний тос	21.4	21.8	22.5	23.0

Эх сурвалж: Эрүүл Мэндийн Яам.

Хүнсний ногооны нэмэгдсэн хэрэгцээг хангахын тулд шинэ төрөл, сортын хүнсний ногооноос гадна дэвшилтэт хөдөө аж ахуйн технологийг өртгийн сүлжээг хөгжүүлэх замаар нэвтрүүлэх шаардлагатай юм. Хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийг Монголын жижиг тариалан эрхлэгч нар бизнес гэж үздэг. Дэвшилтэт хүнсний ногооны тариалангийн арга зүй, нэмүү өртөг шингэсэн бүтээгдэхүүний хөгжүүлэлтийг дэмжихийн тулд янз бүрийн техник, тоног төхөөрөмж шаардлагатай болно. Үүнд:

- Услалтын систем (худаг, суваг, гол байгууламж, дуслын усалгаа, талбайд зориулсан зардал багатай цацруулагч; хүлэмжид зориулсан шүршигч);
- Газар тариалангийн тоног төхөөрөмж (хөрс хагалагч, боловсруулагч, борной, анжис, элдэншүүлэгч, хураагч, үр үрслүүлэгч, бордоо ба химийн бодис шүршигч, дамжуулагч, ачааны машин, хадуур, трактор);
- Хамгаалалттай тариалалтын арга (төрөл бүрийн хүлэмж ба хуванцар бүрхүүлтэй, хүлэмж: зун, 3 – улирал, өвлийн болон шилэн хүлэмж);
- Уур амьсгалын хяналт бүхий агуулахын байгууламжууд;
- Хүнсний ногоо боловсруулах тоног төхөөрөмж.

Хүснэгт 40-д үзүүлсэн импортын хүнсний ногооны жагсаалтад олон төрлийн хүнсний ногоо, нэмүү өртөг шингэсэн бүтээгдэхүүнүүд, ялангуяа, хатаасан болон хөлдүү хүнсний ногоо, амтлагч ногоо орсон байгаа нь эдгээр бүтээгдэхүүний зах зээлийн эрэлт их байгааг илтгэж байна. Хүнсний ногоо импортлогч компаниуд 2017 онд 67.5 тонн нэмүү өртөг шингэсэн бүтээгдэхүүн оруулж ирэхийн тулд 95,000 ам.доллар зарцуулсныг Хүснэгт 40-өөс харж болно. Хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийг сайжруулах нэг боломж нь хатаасан болон

хөлдөөсөн эцсийн бүтээгдэхүүн гаргах боловсруулах үйлдвэрүүдэд хөрөнгө оруулалт хийх явдал юм. Хатааж хэрчсэн хүнсний ногоо бэлтгэхэд өрхүүдэд 100–200 ам.долларын үнэтэй Нэско гэх зэрэг брэндийн төхөөрөмж, харин дунд хэмжээний тариалан эрхлэгчдэд 7,000–18,000 ам.долларын өртөг бүхий TCM эсвэл Harvest Saver гэх зэрэг хүнсний ногоо хатаагчийг ашиглаж болох юм. Хөлдүү хэрчсэн хүнсний ногооны хувьд -18°C -аас доош температурын түргэн хөлдөөгч ашиглахыг зөвлөж байна. Түргэн хөлдөөгчийн үнэ жижиг тариаланчдын хувьд 1,500–3,000 ам.долларын хооронд, дунд хэмжээний тариаланчдын хувьд 10,000–50,000 ам.долларын хооронд хэлбэлздэг байна.

Хүснэгт 40: Нэмүү өртөгтэй импортлогдсон хүнсний бүтээгдэхүүнүүд, 2017

Нэр төрөл	Хэмжээ (килограм)	Үнэ цэнэ (ам.доллар)
Вандуй, хатаасан	6,325.25	3,654.56
Вандуй, хөлдүү	5,350.00	4,398.43
Холимог хөлдүү ногоо	38,761.70	35,584.28
Хатаасан ногоо	1,711.99	23,803.71
Шош, хөлдүү	5,040.00	3,994.28
Шош, холимог	27.24	89.93
Эрдэнэ шиш, хөлдүү	3,246.00	2,753.47
Эрдэнэ шиш, хатаасан	8.80	30.37
Үсүү, хатаасан	2,517.50	4,773.80
Ногоон гоньд, хатаасан	1,067.70	7,553.99
Орегано, хатаасан	151.20	2,073.84
Амтлагч	1,666.12	4,349.04
Лаврын хатаасан навч	173.60	1,591.04
Цагаан гаа, хатаасан	1,500.00	656.64
Нийт	67,547.10	95,307.37

Эх сурвалж: Монгол Улсын Гаалийн Ерөнхий Газар.

3.4 Жижиг тариалан эрхлэгчдийн өртгийн сүлжээний шаардлагыг хангахад гүйцэтгэх үүрэг

Олон тооны хэрэглэгчид, хоолны газрууд ба сургуулиуд нь Хятадаас импортолсон хүнсний ногоог бодвол дотоодын тариаланчдын тариалсан сайн чанартай, шинэлэг байдалтай хүнсний ногоог худалдан авахыг хүсэж байдаг. Харин дотоодод тариалсан, шим тэжээл өндөртэй, нэмүү өртөг шингэсэн хүнсний ногооны хангамж зөвхөн 7-р сараас 9-р сарын хооронд л байдаг юм. Энэ хугацаанд худалдан авагч нар хүнсний ногоогоо Барс бөөний зах гэх мэт том бөөний худалдааны захын худалдаачдаас гол төлөв авдаг байна. Гэтэл зарим хэрэглэгчид хүнсний ногооныхоо бүтэн жилийн хэрэгцээг чанар, эх үүсвэрийг нь харгалзахгүйгээр хангаж байна. Хятад улсаас оруулж ирсэн хямдхан хүнсний ногоонууд жилийн турш хэрэглэгч нарт ойрхон байдаг тул дотоодын ногоочдын хүнсний ногооноос илүү өрсөлдөх чадвартай байна. Тиймээс, Монголын ногоочид, ялангуяа өрхийн хүнсний ногоо тариаланчид өөрсдийнхөө тариалангийн технологийг сайжруулахад болон хүлэмжид хөрөнгө оруулалт хийдэггүй байна.

Ногоочдын хувьд дараах боломжит худалдан авагчид болон зах зээлд бүтээгдэхүүнээ шууд нийлүүлэх боломжтой. Үүнд: сүлжээ ресторанууд, хүнсний дэлгүүрүүд, сургуулийн ханган нийлүүлэгчид, дотуур байр, орон нутгийн тариаланчдын захууд, замын дэргэдэх тариалангийн мухлагууд, жижиглэн худалдааны дэлгүүрүүд орох юм. Эдгээрийн ихэнхийг нь 4.2 дахь хэсгийн өртгийн сүлжээний загваруудын шинжилгээнд ашигласан болно. Харин жижиг тариалан эрхлэгчдийн сургууль, дотуур байр болон ижил төстэй сургалтын төвүүдийг хангах боломжийн талаар тусад нь судалгаа хийв. Борнуур сумын зарим ногоочид сургууль болон түүнтэй төстэй байгууллагуудад бүтээгдэхүүнээ нийлүүлэх боломж багатай бөгөөд тендерийн шалгаруулалтаа нээлттэй хийдэггүй байна. Глобал Коммунитис гэдэг олон улсын төрийн бус байгууллага нь (ТББ) өөрийн хоршоонуудын хамт орон нутгийн сургуулиудыг сүүн бүтээгдэхүүн болон хүнсний ногооны бүтээгдэхүүнээр хангах ажлыг амжилттай хэрэгжүүлж байна. Бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл нь одоогоор жилийн улирлаас шалтгаалдаг учир энэ хангамжийг улирлын чанартайгаар гүйцэтгэж байгаа юм.

АРГА ЗҮЙН ШИНЖИЛГЭЭ: ЖИЖИГ ТАРИАЛАН ЭРХЛЭГЧДИЙГ ЗАХУУДАЙ ХОЛБОХ НЬ

4.1 Танилцуулга

Эвлөх баг тайлангийн энэ хэсэгт зорилтот дөрвөн сум бүрийн болон Улаанбаатар хотын жижиг хэмжээний (3 га-аас бага) болон дунд хэмжээний (3–30 га) тариалангийн талбайтай ногоочдын орлого, зарлагын бүрэлдэхүүн хэсгүүдийг тодорхойлох загвар боловсруулав. Энэ загварын үндсийг боловсруулахдаа дээрх сумууд болон Улаанбаатар хотод хийсэн судалгаанууд, 2018 оны 5-р сарын сүүлчээс 2018 оны 6-р сарын эхэнд тухайн сумдад очиж ажилласан ажлын тайлан зэргийг үндэслэсэн болно.

Энэ загварыг аж ахуйн түвшинд шинэ төрлийн ногоо тариалахад зориулан ашиглав (шинэ таримлын загвар).

Өртгийн сүлжээний шинжилгээний үр дүнд тариаланчдын зардлыг хэмнэж орлогыг нэмэгдүүлэх замаар өртгийн сүлжээний хэд хэдэн загварыг сайжруулах (өртгийн сүлжээний загвар) боломжтой болохыг тодорхойлов. Эдгээр өртгийн сүлжээний зорилго нь хүнсний ногооны хангамжийн замыг өөрчлөн гүйлгээний зардлыг бууруулж, тариалангийн нэгж борлуулалтын орлогыг нэмэгдүүлэхэд чиглэгдсэн юм. Үүнд: (i) талбайгаас ногоочдын мухлагт, (ii) талбайгаас боловсруулах үйлдвэрт, (iii) талбайгаас жижиглэн худалдаанд, (iv) талбайгаас бөөний худалдааны төвд болон агуулахад.

Өртгийн сүлжээнүүдийг сайжруулсны үр дүнд боломжит үр ашгийг хүртэхийн тулд төр болон хувийн хэвшлийн оролцогчдоос шаардагдах үйл ажиллагаа, хөрөнгө оруулалтыг тодорхойлох зорилгоор нөлөөллийн шинжилгээг дэлгэрэнгүй байдлаар хийв.

4.2 Төслийн сумдын Хоршоолсон Ногоочдын Бүлгүүдийг зах зээлийн шаардлага хангадаг болгох зорилгоор сайжруулсан боломжит загварууд

Энэ төслийн загварчлал нь дараах гурван хэсгийг харгалзан үзсэн. Үүнд:

- (i) Одоогийн үйлдвэрлэл буюу суурь нөхцөл байдал;
- (ii) Гарцыг сайжруулах, өөр төрлийн таримал тариалах (шинэ таримлын загвар) зорилгоор тариалалтад технологийн өөрчлөлтүүд (хүлэмж ашиглах, усалгаа, механикжуулалт гэх мэт) хийх;
- (iii) Ногоочдын орлогыг нэмэгдүүлэхийн тулд өртгийн сүлжээнд хэд хэдэн өөрчлөлтүүдийг хийх (өртгийн сүлжээний загварууд).

Арга зүйн болон өртгийн сүлжээний өөрчлөлтүүдийн загваруудыг тусад нь боловсруулсан боловч эдгээр нь хоорондоо уялдаа холбоотой болно. Тариаланд технологийн өөрчлөлтүүд хийгдэхгүй бол ногоочдын өртгийн сүлжээг сайжруулах боломжгүй юм. Тухайлбал, жижиглэн худалдаачдын шаардлагыг жилийн турш хангахын тулд ногоочид зун ба (ялангуяа) өвлийн хүлэмжүүд байгуулахаас гадна усалгаа, механикжуулалтыг хийх шаардлагатай. Ингэхгүй бол ногоочид нь ченжүүд болон жижиглэн худалдаачдын үнэ хаялцах чадварын нөлөөнд автаж зардал ихтэй, орлого багатай хэвээрээ үлдэнэ. Ногоочид үнээ өсгөх замаар өртгийн сүлжээн дэх нэмэгдсэн зардлын нөлөөг арилгаж чадахгүй бол, ялангуяа орон нутгийн захуудад, бүтээгдэхүүнээ хямдхан зарсаар байх болно.

Загвар бүрд ногоочдын орлогыг тооцоолж үр дүнг бодит болон санхүүгийн нэр томъёогоор илэрхийлж эмхэтгэсэн бөгөөд мөн өртгийн сүлжээний бусад оролцогчдод үзүүлэх нөлөөний талаар загвар бүрийн дараа дурдсан болно.

4.2.1 Үндсэн суурь загвар

Үндсэн суурь загварын гол үзүүлэлтүүд болон таамаглалууд:

- Сумдын ногоочдын талбай харилцан адилгүй байв. Тухайлбал, Улаангом сумын өрхийн тариаланчдын талбай нь 0.8 га байсан бол Борнуур, Ерөө сумдын дунд хэмжээний тариаланчдын талбай 20 га байв.
- Тариалангийн үйлдвэрлэлийн систем нь ил талбай, зуны хүлэмж ба өвлийн хүлэмж зэргээс бүрдсэн болно.
- Гарц буюу бүтээгдэхүүний хэмжээ нэг жил 10,000 кг-аас 250,000 кг-ын хооронд хэлбэлзэж байв.
- Бүх ногоочид хүнсний ногооныхоо үйлдвэрлэлийн 25 хүртэлх хувийг хувийн хэрэгцээндээ ашигладаг.
- Хүнсний ногооны борлуулалтын дундаж үнэ нь 600₮/кг-аас 1,000 ₮/кг-ын хооронд хэлбэлзэж байв.
- Дөрвөн сумдын өрхийн тариаланчдын хувьд бага хэмжээний бүтээгдэхүүнээ өндөр үнэд хүргэж чаддаг.
- Ченжүүдийн хүнсний ногоогоо зарах үнэ ерөнхийдөө бөөний болон жижиглэн худалдагч нарын үнээс их байдаг боловч энэ нь ихэнхдээ бага хэмжээний борлуулалтад хамаатай бөгөөд их хэмжээний борлуулалттай үед бага үнээр зардаг.
- Ихэнх бүс нутгуудад борлуулалтын дийлэнх нь бөөний худалдаачдаар хийгддэг боловч Орхон суманд үйлдвэрлэгчдээр, Улаангом сумын өрхийн тариаланчдын хувьд худалдаачдаар хийгддэг болно.

- Улаанбаатар хотын тариалангийн аж ахуйнуудын хүлэмжийн үйлдвэрлэл эрхэлдэг тул борлуулалтаа өндөр үнэд хүргэж чадаж байв.
- Зарим сумдын хувьд хүнсний ногооны орлогод бусад бараа үйлчилгээ, түрээсийн орлого гэх мэт хүнсний ногооноос бусад замаар олсон орлогууд нэмэрлэдэг байна.
- Улаанбаатар хотын хувьд хүнсний ногооноос бусад замаар олсон орлогыг оролцуулаад өрхийн тариалангаас олох орлого 0.522₮ сая, дундаж хэмжээний тариалан эрхлэлтээс олох орлого 24.5₮ сая болж байна.
- Улаанбаатар хотыг тооцохгүй бол сумдын борлуулалтын сувгуудад олсон орлого нь 465₮/кг-аас 840₮/кг-ын хооронд, нэгж зардал нь 208₮/кг-аас 651₮/кг-ын хооронд хэлбэлзэж байв.
- Хүнсний ногооны борлуулалт нь 6 сая ₮ (Улаангом сумын өрхийн тариалан)-өөс 120 сая ₮ (Борнуур сумын дунд хэмжээний тариалангийн аж ахуй) орчмын хооронд хэлбэлзэж байна.
- Хүнсний ногооны орлого 6 сая ₮-өөс 119 сая ₮-ийн хооронд, зардал 4.6 сая ₮-өөс 51 сая ₮-ийн хооронд хэлбэлзэж байна.
- Хүнсний ногооны тариалангийн үйл ажиллагааны бэлэн мөнгөний илүүдэл орлого бүх өрхийн тариалангийн хувьд 13 сая ₮ орчим, харин Ерөө сумын дунд хэмжээний тариалангийн аж ахуйн хувьд 67 сая ₮ хүртэл хэлбэлзэж алдагдалгүй байв.
- Дунд хэмжээний тариалангийн аж ахуйн хүнсний ногооны бэлэн мөнгөний илүүдэл орлого борлуулалттай харьцуулахад ихэвчлэн 35%–60% орчим байна.

4.2.2 Шинэ таримлын загвар

Шинэ таримлын загварт дэвшүүлсэн гол төсөөллүүд нь зуны болон өвлийн хүлэмж барих; худаг, усалгааны суваг болон төрөл бүрийн услалтын систем (цацагч, дуслaar, шүршигч) байгуулах; иж бүрэн эд ангитай трактор авах; бордоо цацагч авах; уур амьсгалын хяналт бүхий зоорь байгуулах зэрэгт хөрөнгө оруулалт хийх зэрэг болно. Дээрх санал болгосон хөрөнгө оруулалтуудыг тариалангийн талбайн хэмжээнээс шалтгаалж хэрхэн хуваарилж болохыг Хүснэгт 41-т үзүүлэв. Жишээлбэл, төслийн зөвлөх баг нэг том хэмжээний өвлийн хүлэмжийг гурван жижиг тариалан эрхлэгчид хамтарч хэрэглэхийг санал болгосон бол дунд хэмжээний тариалангийн аж ахуйд жижиг өвлийн хүлэмж илүү тохирох юм. Зоорь агуулахын хувьд бол хоёр дунд хэмжээний тариаланчид эсвэл 10 жижиг тариалан эрхлэгчид дундаа 100 тонн багтаамжтай агуулахыг хуваалцах нь тохиромжтой. Хоёр ногоочны дунд нэг нэг трактор, бордоо цацагчийг талбайн хэмжээнээс үл хамааран хуваарилж болно. Энэ техник арга зүйн өөрчлөлтүүдийг хийвэл үндсэн суурь загвартай харьцуулбал төслийн дөрвөн сумын ногоочдын нийт орцыг 620%-аар, нийт үйл ажиллагааны зардлыг 300%-аар нэмэгдүүлэх болно.

Хүснэгт 41: Тариалангийн талбайн хэмжээнд тулгуурлан санал болгосон хөрөнгө оруулалтын тоо

Хөрөнгө оруулалтын төрөл	Дунд хэмжээтэй тариалан	Жижиг хэмжээтэй тариалан
Зуны хүлэмж, 120 м ²	4	1
Өвлийн хүлэмж, 200 м ²	1	—
Өвлийн хүлэмж, 600 м ²	—	0.3
Худаг байгуулалт	1	1
Усалгааны суваг	1	1
Бороожуулах усалгаа	1	1
Дуслын усалгаа	1	1
Шүршигч усалгаа	1	3
Иж бүрэн тоноглолтой трактор	0.5	0.5
Бордоо цацагч	0.5	0.5
Агуулах байр	0.5	0.1

— = шаардахгүй, м² = метр квадрат.

Тайлбар: Жижиг хэмжээтэй тариалан 3 га-аас бага талбайтай байдаг бол дунд хэмжээний тариалан 3–30 га талбайтай.

Эх сурвалж: Судалгааны мэдээллийг ашиглаж хийсэн багийн шинжилгээ.

Шинэ таримлын загварын гол үзүүлэлтүүд, дэвшүүлсэн таамгуудыг дурдвал:

- Хүнсний ногооны нийт орлого сумдад 44.1 сая ₮-өөс 867.1 сая ₮-ийн хооронд болно.
- Сумдын хүнсний ногооны бэлэн мөнгөний орлогын нэмэгдэл нь 25.5 сая ₮-өөс 659.5 сая ₮-ийн хооронд буюу бүх сумдын бэлэн мөнгөний орлогын нэмэгдэл эерэг гарч байна.
- Сумдын хүнсний ногооны тариалангийн орлогын илүүдэл борлуулалттай харьцуулахад 47%–78%-ийн хооронд хэлбэлзэж байна.
- Сум бүрийн дунд хэмжээний тариалангийн хөрөнгө оруулалтын зардал 301 сая ₮ бол жижиг хэмжээний тариалангийн хувьд 180 сая ₮ байв.
- Нөхөн төлөх хугацаа 0.5 жилээс 7.5 жилийн хооронд хэлбэлзэх бөгөөд өнөөгийн цэвэр үнэлэмж (ӨЦҮ) нь зөвхөн дунд хэмжээний тариалангийн хувьд 3–5 жилийн хугацаанд эерэг байна (зээлгүйгээр).
- Төсөлд хамрагдсан Хоршоолсон Ногоочдын Бүлгүүд (ХНБ)-ийн гишүүн болох сум бүрийн 45 аж ахуйнуудын нийт хөрөнгө оруулалтын зардал 43,236 сая ₮ (18.0 сая ам.доллар) болж байна. Улмаар 180 аж ахуйн хөрөнгө оруулалтын зардал 100,000 ам.доллартай тэнцэж байна (тус бүртээ 6 аж ахуй бүхий нийт 30 ХНБ).

Энэ загвараар хүнсний ногооны үйлдвэрлэл их хэмжээгээр нэмэгдэж байгаа тул төслийн дөрвөн сумын нийлсэн бүтээгдэхүүний хэмжээ буюу гарц нь 2016 оны тооцоолсон 27,000 тонн хэмжээнээс одоогийн улсын хэмжээнд гаргаж байгаа нийт бүтээгдэхүүнтэй тэнцэх хэмжээнд хүртэл нэмэгдэхээр харагдаж байгаа бөгөөд 2016 оны импортолсон бүтээгдэхүүнийг орлож чадахаар байна.

4.2.3 Өртгийн сүлжээний загварууд

Энэ тайлангийн судалгааны арга зүйн хэсэгт загварчилсан өртгийн сүлжээнүүдэд дараах зүйлсийг оруулав:

- **Ногоочдын мухлаг.** Ногоочдын мухлагийн загварыг төслийн бүх дөрвөн суманд хэрэгжүүлнэ гэж тооцоолов. Нийтдээ 30 ширхэг мухлаг (нэг суманд долоо юм уу наймыг)-ийг хөл хөдөлгөөн ихтэй орон нутгийн замууд, тээврийн төвүүдийн дагуу (галт тэрэг болон автобусны буудал, үйлчилгээний цэгүүд г.м) эсвэл гол хүнсний ногооны зах болох Улаанбаатар хотын зах дээр байршуулж болох юм. Ногоочдын мухлаг болон бөөний худалдааны төвд зарагдах хүнсний ногооны нэгж борлуулалтын үнэ нөгөө хоёр өртгийн сүлжээний загваруудтай харьцуулбал хамгийн их байна гэж таамаглаж байна.
- **Боловсруулагч.** Энэ нь Орхон сумын боловсруулах үйлдвэрлэл эрхлэгчдийг шууд чиглэсэн үйл ажиллагаа юм. Орхон сумд байрлаж зах зээлийн нэлээд хувийг хангадаг, туршлагатай, нийтэд хүлээн зөвшөөрөгдсөн бие даасан компанид зориулж нэг шинэ хүнсний ногооны боловсруулах үйлдвэрийг байгуулна гэж үзэв. Мөн төслийн бусад сумдын ногоочид нь боловсруулах үйлдвэрт (Улаанбаатар хотод голчлон байрласан) ченжүүдийн оролцоогүйгээр шууд ханган нийлүүлнэ гэж үзсэн юм. Ногоочид өөрсдөө тээвэрлэлтийг хариуцах тул энэ зардлыг нэмж тооцоолов.
- **Жижиглэн худалдаачид.** Төслийн бүх суманд жижиг болон дунд хэмжээний үйлдвэрлэгч нар жижиглэн худалдаачдад ханган нийлүүлэлтээ шууд хийнэ гэж үзсэн болно. Голлох жижиглэн худалдаачдыг Улаанбаатар хотод байршилтай гэж үзэв. Боловсруулалт хийх өртгийн сүлжээний загварын нэгэн адилаар ногоочид тээвэрлэлтийг хариуцах тул энэ зардлыг нэмж тооцоолов.
- **Бөөний худалдааны төв.** Борнуур, Орхон, Ерөө сумын тариаланчдад энэ загвар илүү хамаатай юм. Харин Улаангом суманд үүнтэй ижилхэн загвар хэрэгжих боломжтой гэж үзэв. Орчин үеийн, хүнсний аюулгүй байдлыг хангасан иж бүрэн хэмжээний логистик, агуулах зэрэг хангамжтай бөөний худалдааны төвийг стратегийн хувьд давуу талтай байршилд барих бөгөөд энэ нь Улаанбаатар хотын хүнсний ногооны нийлүүлэлтийн төв болох юм. Энэ үүргийг одоогоор Барс зэрэг захууд гүйцэтгэж байгаа боловч тэд эрүүл мэнд болон аюулгүй байдалтай холбоотой хэд хэдэн асуудлуудыг шийдэж чадаагүй байгаа юм. Ийм төв нь бүх

төрлийн хэмжээтэй тариаланчид хувь хүмүүс, жижиглэн худалдаа эрхлэгчид, төрийн хэвшил, байгууллагын хэрэглэгч нарыг холбох газар болох бөгөөд оролцогч бүх талуудад ашигтай байх “хожих-хожих” нөхцөл байдлыг бүрдүүлнэ гэж таамаглаж байна. Мөн борлуулалтын гүйлгээний мэдээллийг төвлөрүүлэн цуглуулж мэдээллийн ил тод баазтай байх болно. Дэвшилтэт блокчейн системийг гүйлгээ, ханган нийлүүлэлт, хадгалалт болон бусад мэдээллийг боловсруулахад ашиглах боломжийг бүрдүүлнэ.

Бүх дөрвөн өртгийн сүлжээнд тохирох дараах нөхцөлүүдийг дэвшүүлэв:

- Ашгийг хамгийн их байлгахын тулд талбайн хэрэглээг тэг хүртэл бууруулах.
- Улаангом сум Улаанбаатар хотоос алслагдсан тул тээвэрлэлтийн зардал өндөр гарах тул холбогдох өртгийн сүлжээний загваруудыг зөвхөн орон нутгийн зах зээлийн нөхцөлд тохируулан ашиглах боломжтой юм.
- ХНБ-үүдийн мөрдөх загвар нь ХААЭХ байх боломжтой юм. Энэ холбоо нь одоогийн байдлаар чадамж дээшлүүлэх, мэдлэг солилцоо болон бусад мэргэжлийн болон зөвлөх үйлчилгээ үзүүлдэг тул боломжтой бол энэ холбоонд эд хөрөнгө эзэмшүүлж, дэмжлэг үзүүлж болох юм.
- Үндсэн суурийн загварт дурдсан бүх үнийг зөвлөх багийн зүгээс зах зээлийн судалгаа болон өртгийн сүлжээний үнийн зөрүүнд тулгуурлаж тооцоолов. Үндсэн суурь загварт хүнсний ногоо бүрийн үнэ эсвэл тоо хэмжээ нь хоорондоо ялгаагүй байгаа тул өртгийн сүлжээний бусад загваруудын боломжит үнийг тооцоолоход бэрхшээлтэй байв. Гэхдээ зөвлөх багийн зүгээс тооцооллыг хийхдээ нийтэд зөвшөөрөгдсөн мэдлэг, орон нутгийн зах зээлийн мэдээ зэргийг ашигласан юм.
- ХААЭХ-ны нэг гишүүнд үзүүлэх үйлчилгээний өнөөгийн тооцоолсон зардал дээр тулгуурлаж ХНБ-ийн зардлыг 1.6 сая ₮ байна гэж тооцоолсон.
- Зөвлөх багийн тооцоолсноор тээвэрлэлтийн зардал нь 76₮/кг байна гэж үзэв (энэ зах зээлээс 300 километр дотор хүчин төгөлдөр юм).
- Эцсийн хэрэглэгчид зарах үнэ нь ₮/кг-аар илэрхийлэгдэх бөгөөд энэ нь зэх зээл болон өртгийн сүлжээний шинжилгээнд тулгуурлаж хийсэн зөвлөх багийн хийсэн хамгийн боломжит тооцоолол юм. Өртгийн сүлжээний загвар бүрд зуучлалын зардал буурсны үр дүнд нэмэгдсэн нэгж үнийг холбогдох өртгийн сүлжээний “борлуулалтын сувгаар хэмжсэн ₮/кг-аар илэрхийлэгдсэн үнэ”-ийн тоон үзүүлэлтүүдийг суурь нөхцөл байдлын үзүүлэлттэй харьцуулж тооцоолсон болно. Харин борлуулалтын суваг бүрд зарагдах хэмжээг тооцоолсны үдсэн дээр борлуулалтын орлогын өсөлтийг гаргасан тул харьцуулалт хийхэд илүү боломж олгох юм.

Өртгийн сүлжээний дөрвөн загварт дэвшүүлсэн гол санааг Хүснэгт 42-т үзүүлэв.

Хүснэгт 42: Өртгийн сүлжээний загваруудад тусгасан гол санаанууд

Өртгийн сүлжээний загвар	Гол санаанууд
Ногоочдын мухлаг	<p>Хөдөө орон нутгийн бүх тариалангийн аж ахуй нь хүнсний ногооныхоо 50%-ийг ногоочдын мухлагаар дамжуулан эцсийн хэрэглэгч нарт шууд зарна.</p> <p>Улаанбаатарт байршилтай дунд хэмжээний тариалан эрхлэгчид хүнсний ногооныхоо 60%-ийг нь зарах бол жижиг хэмжээний тариалан эрхлэгчид 90%-ийг нь зах зээлд ойрхон байгаа давуу талаа ашиглан ногоочдын мухлагаар зарах болно.</p> <p>Орон нутгийн болон Улаанбаатар хотын мухлагуудад зарагдах бүтээгдэхүүний хэмжээний задаргааг хийхээр төлөвлөөгүй болно.</p>
Боловсруулагч	<p>Ногоочид тариалангийн талбайн байршил, хэмжээнд тулгуурлан хураасан ургацынхаа 30%–100%-ийг нь боловсруулагч нарт зарна.</p> <p>Тариалангийн аж ахуй эрхлэгчдэд (ба ногоочид) хамгийн их ашигтай тохиолдлыг бүрдүүлэхийн тулд дээрх санааг боломжит борлуулалтын үнэтэй уялдуулав.</p> <p>Орхон сумаас бусад суманд улирлын чанартай хүнсний ногооны худалдан авалтын төв байгуулах бөгөөд бүтэн цагаар ажиллах хангамжийн ажилтан 4 сар тутам хүнсний ногоо худалдан авч байна.</p>
Жижиглэн худалдаачид	<p>Ногоочид ченжүүдийг алгасаж, жижиглэн худалдаачдад хүнсний ногооныхоо 50%-аас 90%-ийг шууд ханган нийлүүлнэ.</p> <p>Жижиглэн худалдаачдад зарсан ургацын хувийн хэлбэлзэл нь байршил болон ногоочид тодорхой борлуулалтын сувгуудад ханган нийлүүлснээс авах боломжит үнэ дээр тулгуурлах бөгөөд ногоочдын ашиг ямагт хамгийн их байна.</p> <p>Төслийн сумдын бүх ногоочдод бүтээгдэхүүнээ шууд ханган нийлүүлэлт хийхийн тулд савлагаа болон савлах тоног төхөөрөмж шаардлагатай. Гарч болох бусад боломжит зардлуудаас хамаарч брэнд бий болгох, ангилах, лангуу түрээслэх төлбөр орох бөгөөд энэ нь жижиглэн худалдааны үнийн 20% байна гэж таамагласан (Монгол Улсад энгийн зүйл гэж тооцогддог) бөгөөд үүнийг хөрөнгө оруулалтын зардал гэж тооцно.</p> <p>Лангууны түрээсийг нөхөн төлөхийн тулд брэндлэсэн бүтээгдэхүүний нэгж борлуулалтын үнийг 20%-аар өсөх шаардлагатай. Нэгжийн үнэ болон лангууны түрээс нь ногоочин, хоршоолсон ногоочдын бүлгүүд болон жижиглэн худалдаачдын хоорондын хэлэлцээрт нөлөөлөх тул тус тусын үнэ, хэлэлцэх чадвараар шийдэгдэнэ.</p>
Бөөний худалдааны төв	<p>Ногоочид хүнсний бүтээгдэхүүнийхээ 50%-аас 100%-ийг нь бөөний худалдааны төвөөр дамжуулан зарна.</p> <p>Шинэ бөөний худалдааны төвөөр тав тухтай үйлчлүүлэх хэрэглэгчдэд ногоочид борлуулалтаа шууд хийснээр, боловсруулагч болон жижиглэн худалдаачдын загвартай харьцуулвал илүү ашиг олох боломжтой болно.</p> <p>Борлуулалтын үнэ нь мухлагийн загвартай харьцуулахад 15%-аар бага байна.</p> <p>Ногоочид бөөний худалдааны төвөөр бүтээгдэхүүнээ зарахад түрээсийн зардал байхгүй. Гэхдээ засгийн газрын зардал нөхөх бодлогоос хамаарч ийм зардал гарах магадлалтай тул энэ нь ногоочдын хүнсний ногооны бэлэн мөнгөний орлогыг бууруулахад хүргэх юм.</p>

Тайлбар:

1. Жижиг хэмжээтэй тариалан 3 га-аас бага талбайтай бол дунд хэмжээний тариалан 3–30 га газрын талбайтай.
2. Сум гэдэг нь Монгол Улсын засаг захиргааны нэгж бөгөөд энэ нь дүүргийн ижил юм.

Эх сурвалж: Багийн судалгааны мэдээллийг ашиглаж хийсэн шинжилгээ.

Загваруудын гол үзүүлэлтүүдийг Хүснэгт 43-т үзүүлсэн бөгөөд доор эмхэтгэв:

- Бүх өртгийн сүлжээнүүд хүнсний ногооны орлого нь суурь нөхцөл байдалтай харьцуулахад нэмэгдэх болно; Ерөө сумын дунд хэмжээний тариалангуудын хувьд хамгийн их хувийн өсөлттэй гарсан бол суурь байдал нь дөнгөж алдагдалгүй хэмжээнд байв.
- Эдгээр тохиолдлуудад ченжүүдийг хассанаас үүсэх орлогын өсөлтийн хувь их байдаг тул ногоочдын мухлаг болон бөөний худалдааны төвийн загварт хүнсний ногооны орлогын хувиар илэрхийлэгдсэн өсөлт нь ерөнхийдөө их байна. Учир нь бусад хоёр загваруудтай харьцуулахад шууд борлуулалт хийснээр ногоочид илүү өндөр үнээр зарах бөгөөд энэ нь тодорхой борлуулалтын сувгаар ханган нийлүүлэх бүтээгдэхүүний хэмжээг бас илтгэж байгаа юм. Боловсруулагч болон жижиглэн худалдааны өртгийн сүлжээний загваруудын хувьд суурь загварын үнийн дээд хязгаар тодорхой байсан бол ногоочдын мухлаг болон бөөний худалдааны төвийн загваруудын өсөлтийн хувийг зөвлөх баг тооцоолсон болно.
- Хүнсний ногооны аж ахуйн илүүдэл орлого нь борлуулалттай харьцуулахад бүх өртгийн сүлжээнд эерэг байгаа бөгөөд эдгээр утгууд нь шинэ таримлын загварын утгуудтай төстэй байна.
- Ногоочны мухлаг болон бөөний худалдааны төвийн загваруудын бүх өртгийн сүлжээнүүдийн хүнсний ногооны орлогын өсөлт нь борлуулалттай харьцуулахад боловсруулагч болон жижиглэн худалдааны загваруудын өсөлтөөс бага зэрэг илүү байна (ерөнхийдөө энэ нь шинэ таримлын загварын өсөлттэй төстэй байна).
- Нийт хөрөнгө оруулалтын зардал (хувийн хэвшил) ногоочны мухлагийн загварын хувьд 60 сая ₮, боловсруулагчийн загварын хувьд 9.8 тэрбум ₮ ба жижиглэн худалдааны загварын хувьд 151.9 сая ₮ байсан бол бөөний худалдааны төвийн загварын хөрөнгө оруулалтын зардал нь (төрийн хэвшил) 147 тэрбум ₮ болсон байна.

4.2.3.1 Гол дүгнэлтүүд

Шинэ таримлын загвар нь суурь нөхцөл байдалтай харьцуулахад орцыг маш ихээр нэмэгдүүлж байна. Орлогын өсөлт нь үйл ажиллагааны зардлын өсөлтөөс их байгаа нь ногоочдын хүнсний ногооны бэлэн мөнгөний орлогыг нэмэгдүүлэхэд нөлөөлөх юм. Эдгээр орлогын өсөлтүүдийг техникийн өөрчлөлтүүдэд тулгуурласан ба үнэд ямар нэгэн нөлөө үзүүлэхгүй гэж тооцоолсон болно. Эдгээр хэрэгжүүлэх шаардлагатай арга хэмжээнүүд нь арга зүйн хувьд боломжтой бөгөөд Монгол Улсад одоогийн байдлаар ашиглагдаж байгаа юм. Зарим технологийн холбоотой арга хэмжээнүүдэд ХНБ-үүд үл хөдлөх хөрөнгөө өөрсдөө өмчилдөг гэж таамагласантай холбоотой. Ийм маягийн бүлгүүд нь одоо оршин байгаа байгууллагууд дээр тулгуурласан байх магадлалтай бөгөөд зарим нь хөгжлийн хамтрагчдын дэмжлэгтэй байж болох юм. Энэ загвар их хэмжээний хөрөнгө оруулалтыг шаарддаг. Харин эдгээр хөрөнгө оруулалтын ашиг нь бага биш бөгөөд буцааж хөрөнгө оруулалтаа төлөх хугацаа 0.5 жилээс 7.5 жилийн хооронд хэлбэлзэж ӨЦҮ-үүд (зээлгүйгээр) нь дунд хэмжээний тариалан эрхлэгчдийн хувьд 3–5 жилийн дотор эерэг үзүүлэлттэй болж байгаа юм. Ингэсний үр дүнд бүтээгдэхүүний өсөлттэй холбоотой гарах зардал нь өртгийн сүлжээг өөрчлөх боломж олгоно. Тухайлбал ногоочдын бүтээгдэхүүнтэй холбоотой үнийн өсөлтийг шинэ таримлын загварт оруулж болно.

Хүснэгт 43: Өртгийн сүлжээний загваруудын гол үзүүлэлтүүд

Өртгийн сүлжээний загвар	Борнуур			Ерөө			Улаангом			Орхон		
	Дунд хэмжээ- ний тариалан тариалан			Дунд хэмжээний тариалан тариалан			Дунд хэмжээний тариалан тариалан			Дунд хэмжээний тариалан тариалан		
	Дунд хэмжээ- ний тариалан	Өрхийн тариалан	Өрхийн тариалан	Дунд хэмжээний тариалан	Өрхийн тариалан	Өрхийн тариалан	Дунд хэмжээний тариалан	Өрхийн тариалан	Өрхийн тариалан	Дунд хэмжээний тариалан	Өрхийн тариалан	Нийт
Тариалан – Лангуу загвар												
Ченжүүд багассанаас үүсэх үнийн өсөлтийн %	129%	131%	136%	128%	134%	138%	160%	134%	131%	138%	136%	Дундаж
Борлуулалтын орлогын өсөлтийн %	140%	143%	146%	130%	141%	140%	176%	141%	163%	140%	147%	
Талбай дээрх хэрэглээ багассанаас үүсэх борлуулалтын өсөлтийн %	109%	109%	107%	102%	105%	102%	110%	105%	124%	102%	108%	
Зардлын өсөлтийн %												
Лангуу түрээслэснээс үүссэн	0.3%	1.0%	0.5%	1.3%	0.5%	1.8%	0.5%	1.8%	0.3%	0.8%	0.8%	
Лангуунуудыг ажиллуулахад гарах нэмэлт тээвэрлэлтээс үүссэн	11.6%	3.6%	6.3%	5.9%	7.9%	5.6%	7.9%	5.6%	8.6%	8.0%	7.0%	
Хөрөнгө оруулалтын зардлууд, '000₮												
Лангууны зардал	15,000	15,000	15,000	15,000	15,000	15,000	15,000	15,000	15,000	15,000	60,000	
Тариалан – Боловсруулагч загвар												
Ченжүүд багассанаас үүсэх үнийн өсөлтийн %	115%	119%	125%	115%	119%	116%	112%	119%	116%	129%	119%	
Борлуулалтын орлогын өсөлтийн %	125%	130%	133%	117%	123%	144%	123%	125%	144%	131%	129%	
Зардлын өсөлтийн %												
Боловсруулагч нарт тээвэрлэхээс үүссэн	17.4%	7.1%	9.2%	9.2%	9.4%	11.4%	9.4%	3.5%	11.4%	13.4%	10%	
Хөрөнгө оруулалтын зардлууд, '000₮												
Боловсруулах үйлдвэр	2,800	2,800	2,800	2,800	2,800	2,800	2,800	2,800	2,800	9,800,000	9,800,000	
Хүнсний ногоо худалдан авалтын төв, ажилтнуудыг 700,000 ₮-ийн сарын цалинтайгаар 4 сараар ажилд авдаг											8,400	
Тариалан – Борлуулагч загвар												
Ченжүүд багассанаас үүсэх үнийн өсөлтийн %	115%	107%	119%	113%	106%	116%	106%	109%	116%	123%	114%	
Борлуулалтын орлогын өсөлтийн %	125%	117%	127%	115%	116%	144%	116%	115%	144%	125%	123%	
Зардлын өсөлтийн %												
Борлуулагч нарт тээвэрлэхээс үүссэн	17.0%	3.0%	7.0%	8.0%	6.0%	12.0%	6.0%	5.0%	12.0%	11.0%	9%	
Хөрөнгө оруулалтын зардлууд, '000₮												
Савлах тоног төхөөрөмж	37,975	37,975	37,975	37,975	37,975	37,975	37,975	37,975	37,975	37,975	151,900	
Брэнд бүрдүүлэх, шошго наах	20% Лангууны түрээс											
Тээврийн хэрэгсэл	10,000	10,000	10,000	10,000	10,000	10,000	10,000	10,000	10,000	10,000	40,000	

дараагийн хуудсанд үргэлжилнэ

Хүснэгт 43-ын үргэлжлэл

	Борнуур		Ерөө		Улаангом		Орхон		Нийт
	Дунд хэмжээ-ний тариалан	Өрхийн тариалан	Дунд хэмжээний тариалан	Өрхийн тариалан	Дунд хэмжээний тариалан	Өрхийн тариалан	Дунд хэмжээний тариалан	Өрхийн тариалан	
Өртгийн сүлжээний загвар									
Тариалан – Бөөний худалдааны төвийн загвар									
Ченжүүд багассанаас үүсэх үнийн өсөлтийн %	146%	131%	158%	144%	192%	141%	144%	172%	154%
Борлуулалтын орлогын өсөлтийн %	159%	143%	169%	147%	211%	148%	179%	175%	166%
Зардлын өсөлтийн %									
Тэвэрлэлт	3.0%	3.0%	2.0%	2.0%	5.0%	4.0%	9.0%	15.0%	5%
Хөрөнгө оруулалтын зардлууд, '000₮									
Өнөөгийн зах зээлийн үнийг 100,000 ам.доллараар үнэлсэн боломжит судалгаа									245,000
Бөөний худалдааны төв, Мельбурний түүвэрлэсэн 70 га хэмжээтэй төвд 60 сая ам.доллар үнэлгээнээс авч хэрэгжүүлэв									147,000,000
Бүх загварын хувьд									
ХНБ-үүдийн зардлууд, '000₮	200	200	200	200	200	200	200	200	1,600
Зургаан тариалангийн аж ахуйн ХНБ-ийн үйл ажиллагаанаас (зөвхөн үйлчилгээ) болж нэг тариалангийн аж ахуйд нэмэгдэх тариалан-гийн зардал									
Цадамж дээшлүүлэх									
Мэдлэгийн солилцоо									
Бусад үйлчилгээ									
Ченжүүдийн зардлуудыг арилгах									
Ченжүүдийг хассан тул тариаланчид бүх ашгийн хэмжээг авах юм									100%

ХНБ = Хоршоолсон Ногоочдын Бүлэг, га = гектар, ₮ = Монгол төгрөг.

Тайлбар: Өрхийн тариалан 3 га-аас бага талбайтай бол дунд хэмжээний тариалангууд 3–30 га газрын хэмжээтэй байдаг.

Эх сурвалж: Судалгааны мэдээллийг ашиглаж хийсэн багийн шинжилгээ.

Өртгийн сүлжээний загварууд ченжүүдийн оролцоог хассанаар тариалангийн аж ахуйнуудад өндөр үнэ болон их орлого бий болгодог. Энэ тохиолдолд нь худалдан авагч нарын шаардсан хэмжээ болон бусад нийлүүлэлтийн шаардлагуудыг хангасан байх ёстой. Ченжүүдийг хассанаас үүссэн бүх ашгийг ногоочид авна гэсэн таамаглал дэвшүүлж байна. Эцсийн үр дүнд, ногоочдын мухлагаас хэрэглэгч, боловсруулагч, жижиглэн худалдаачдад шууд борлуулах болон бөөний худалдааны төв дээрх борлуулалт хийх үнүүд нь эдгээр холбогдох талуудын хоорондын хэлэлцээрүүдээр шийдэгдэх юм. Ингэхдээ нийлүүлэлтийн сүлжээний дагуу ногоочид, худалдан авагч нарын үнэ хэлэлцэх харьцангуй чадварыг бодолцох шаардлагатай. Шинэ таримлын загварт санал болгосон үйлдвэрлэлийн хэмжээг нэмэгдүүлэх нь үнэ хэлэлцэх чадвар тэнцвэргүй тохиолдолд үнэд нөлөө үзүүлэх боломж олгох юм. Жижиг тариалан эрхлэгчдийн худалдан авагчтай хэлэлцээр хийх асуудал чухал тул өнөөгийн өрсөлдөөний тухай хуулиудад дүгнэлт хийх шаардлагатай. Ялангуяа өртгийн сүлжээ дэх өөрчлөлтүүдээс ногоочдод үр ашиг хүртээхийн тулд шударга худалдааны тухай хууль болон стандарт хэлбэрийн гэрээ нэвтрүүлэх боломжийг судлан үзэх хэрэгтэй. Эцэст нь дурдахад, ногоочдод үр ашиг хүртээхэд шаардагдах эд хөрөнгийн хөрөнгө оруулалт нь өртгийн сүлжээ сайн хөгжсөний дараа эрс нэмэгдэх болно. Мөн шинэ таримлын загварт технологийн зардлыг шилжүүлэх талаар дахин дахин санаж байх хэрэгтэй.

4.2.4 Зах зээлд шинээр нэвтрэхэд болон том зах зээл дээр гарахад тулгарах гол бэрхшээлүүд

Тухайн хугацаанд ногоочид шаардагдах хэмжээний бүтээгдэхүүн нийлүүлэх чадваргүйгээс шалтгаалж том зах зээлд нэвтрэх боломж нь хязгаарлагдмал болдог. Шинэ таримлын загварт хэрэгжүүлэх технологиуд нь энэ хязгаарлалтыг шийдэхэд чиглэсэн юм. Харин эдгээр технологийг хэрэгжүүлэх зардал маш өндөр байгаа бөгөөд өртгийн сүлжээнд сайжруулалт хийж орлогуудыг нэмэгдүүлэх шаардлагатай тулгарч байна. Өртгийн сүлжээний загварууд нь эдгээр хязгаарлалтуудыг шийдэхэд чиглэсэн байдаг. Жижиг тариалан эрхлэгч нарт иймэрхүү хөрөнгө оруулалт хийхэд шаардагдах хөрөнгө байхгүй. Тиймээс хөрөнгө авах боломжийг бүрдүүлж өгөх тодорхой нөхцөлүүдтэй зээлийн хөтөлбөр нь орлогоо сайжруулахад нь туслах юм.

Дээрхээс гадна бүтээгдэхүүний чанартай холбоотой өөр хэд хэдэн бэрхшээлүүд байна. Хүнсний ногооны хангамж нь цаг хугацаа алдалгүй түргэн шуурхай байх шаардлагатай тул тариаланчид, тээврийн байгууллагууд хүнсний ногоог хэрэглэгч нарт хамгийн хамгийн сайн нөхцөл байдалтайгаар хүргэх боломжийг хариуцах чадвартай байх ёстой.

Мөн тариаланчид нь хүнсний бүтээгдэхүүнтэй холбоотой бүх хууль тогтоомжууд, хүнсний аюулгүй байдлын шаардлага, худалдан авагч нарын зүгээс тавигдах тодорхой нэмэлт шаардлагуудыг хангах асуудлыг хариуцах хэрэгтэй. Харамсалтай нь иймэрхүү тодорхой шаардлагуудыг тариаланчдад төвөгтэй мэт санагддаг бөгөөд энэ байдал нь өрсөлдөөний тэнцвэртэй байдал шаардлагатай болохыг нотолж байна. Одоогийн мөрдөж байгаа хөрсний шинжилгээ хийлгэх дүрэмд ногоочдод зах зээлийн шаардлагыг хангах боломж олгох талаар тусган хамгийн боломжтой бага үнийг санал болгох хэрэгтэй бөгөөд тухайн ногоочны энэ шинжилгээнд хамрагдсан байдлыг худалдан авагчдад мэдээлж, таниулж байх нь чухал юм. Ингэхийн тулд хувийн болон төрийн зохицуулалт зайлшгүй шаардлагатай.

Өөр нэг гол бэрхшээл нь ХНБ-ийн хууль ёсоор байгуулагдсан, хүлээн зөвшөөрөгдсөн байгууллагын бүтэцтэй холбоотой юм. Төслийн зөвлөх багийн мэдээлснээр ТББ гэж бүртгүүлсэн байгууллагууд нь худалдааны төвүүд болон бусад худалдааны байгууллагуудтай гэрээ байгуулах боломжгүй болох нь тодорхой болов.

4.2.5 Бэрхшээлүүдийг даван туулахын тулд авах арга хэмжээнүүд

4.2.4-р хэсэгт тодорхойлсон бэрхшээлүүдийг давж гарахын тулд өндөр зэрэглэлийн тоног төхөөрөмж, дэд бүтцийн зэрэг хэд хэдэн хөрөнгө оруулалт хийх шаардлагатай. Шинэ таримлын загварын дагуу тариалангийн аж ахуйн түвшинд шаардагдах хөрөнгө оруулалтуудыг Хүснэгт 44-т үзүүлэв. Өртгийн сүлжээний үе шатуудад хийгдэх хөрөнгө оруулалтууд болон хөрөнгө оруулалт хийх шаардлагатай талуудыг Хүснэгт 45-д үзүүлэв.

Хүснэгт 44: Шинэ таримлын загварын дагуу тариалангийн аж ахуйн түвшинд хийх хөрөнгө оруулалтууд (₮/кг)

Шаардагдах хөрөнгө оруулалт	Шаардагдах хэмжээ (тоо)	Нэгж зардал	Нийт зардал
Зуны хүлэмж	450	4.0	1,800.0
Өвлийн хүлэмж, жижиг	90	75.8	6,822.0
Өвлийн хүлэмж, том	30	175.2	5,257.0
Зоорь	54	250.0	13,500.0
Бусад (механикжуулалт, усалгаа г.м)	—	—	15,858.0
Нийт хөрөнгө оруулалтын зардал	—	—	43,237.0
сая ам.доллартай тэнцэх зардал	—	—	18.0

— = байхгүй, ₮ = Монгол төгрөг.

Тайлбар: Ойролцоо утгаар тооцоолсон тул тоон утгуудын нийлбэр 100% биш байж магадгүй.

Эх сурвалж: Талбай дээрх судалгааны мэдээллийг ашиглаж хийсэн багийн судалгаа.

Хүснэгт 45: Өртгийн сүлжээний загваруудын дагуу хийгдэх хөрөнгө оруулалтууд (₮/кг)

Хөрөнгө оруулалтын төрөл	Шаардагдах хэмжээ (тоо)	Нэгж зардал	Ногооны мухлаг	Боловсруулагч	Борлуулагч	Бөөний худалдаачин	Хөрөнгө оруулагч
Ногоочдын мухлаг	4	15.0	60.0				Засгийн газар
Боловсруулах үйлдвэр	1	9,800.0		9,800.0			Компани
Худалдан авалтын төв	3	2.8		8.4			Компани
Савлах тоног төхөөрөмж	4	38.0			152.0		Аж ахуй эсвэл ХНБ

дараагийн хуудсанд үргэлжилнэ

Хүснэгт 45-ын үргэлжлэл

Хөрөнгө оруулалтын төрөл	Шаардагдах хэмжээ (тоо)	Нэгж зардал	Ногооны мухлаг	Боловсруулагч	Борлуулагч	Бөөний худалдаачин	Хөрөнгө оруулагч
Тээврийн хэрэгсэл	4	10.0			40.0		Аж ахуй эсвэл ХНБ
БЗХИ-ийн ТЭЗҮ	1	245.0				245.0	АХБ
Бөөний худалдааны төв	1	147,000.0				147,000.0	Засгийн газар

АХБ = Азийн Хөгжлийн Банк, ХНБ = хоршоолсон ногоочдын бүлэг, БЗХИ = Бүх зүйлийг холбосон интернэт, ₮ = Монгол төгрөг.
Эх сурвалж: Талбай дээрх судалгааны мэдээллийг ашиглаж хийсэн багийн судалгаа.

4.2.6 Тариалангийн аж ахуйн түвшний эдийн засгийн шинжилгээ болон санхүүгийн шаардлагууд

Шинэ таримлын загвар дахь тариалангийн аж ахуйн түвшний нөлөөнүүдийг Хүснэгт 46-д үзүүлэв. Санхүүгийн гол үр дүнд дурдвал, буцааж төлөх хугацаа 0.5 жилээс 7.5 жилийн хооронд хэлбэлзэх бөгөөд ӨЦҮ-үүд (зээлгүйгээр) нь зөвхөн дунд хэмжээний тариалан эрхлэгчдэд 3–5 жилийн дотор эерэг болох болно.

Харин өмнөх Чингис Бондын 8%-ийн хүүтэй, 7 жилийн дараа буцааж төлөх нөхцөл дээр тулгуурлан тооцоолбол энэ зээлийн хөтөлбөрөөр сөрөг ӨЦҮ-үүд багасаж эерэг ӨЦҮ-үүд маш ихээр нэмэгдэх болно.

Хүснэгт 46: Шинэ таримлын загварын тариалангийн аж ахуйн түвшинд үзүүлэх нөлөө (сая ₮)

Нэр төрөл	Борнуур		Ерөө		Улаангом		Орхон	
	Дунд хэмжээний тариалан	Өрхийн тариалан	Дунд хэмжээний тариалан	Өрхийн тариалан	Дунд хэмжээний тариалан	Өрхийн тариалан	Дунд хэмжээний тариалан	Өрхийн тариалан
Тариалан бүрт ноогдох нийт хөрөнгө оруулалтын зардал	301	180	301	180	301	180	301	180
Суурь нөхцөл байдлын хүнсний ногооны орлогын өсөлт	592	34	114	35	188	24	354	56
Үр ашиг/зардал, 1-р жил	2.0	0.2	0.4	0.2	0.6	0.1	1.2	0.3
Буцааж төлөх хугацаа (жил)	0.5	5.2	2.6	5.1	1.6	7.5	0.8	3.2
Бүх хөрөнгө оруулалтууд зээлээр санхүүжүүлсэн гэж үзэв								
Хөрөнгө оруулалтын зээл	301	180	301	180	301	180	301	180
Жилдээ, 7 жилийн турш	43.0	25.6	43.0	25.6	39.9	25.6	39.9	25.6
Хүү 8%-тай	3.4	2.1	3.4	2.1	3.2	2.1	3.2	2.1
Жилийн төлбөр	46.4	27.7	46.4	27.7	43.1	27.7	43.1	27.7

дараагийн хуудсанд үргэлжилнэ

Хүснэгт 46-ын үргэлжлэл

Нэр төрөл	Борнуур		Ерөө		Улаангом		Орхон	
	Дунд хэмжээний тариалан	Өрхийн тариалан	Дунд хэмжээний тариалан	Өрхийн тариалан	Дунд хэмжээний тариалан	Өрхийн тариалан	Дунд хэмжээний тариалан	Өрхийн тариалан
Зээлгүй, 2-р жил								
ӨХХ (%)	97%	(23%)	7%	(45%)	(37%)	(56%)	18%	(26%)
Жилийн тоо	2	4	4	3	2	3	2	3
ӨЦҮ, 8%-тай, сая ₮	698.6	(61.0)	72.4	(82.2)	162.6	(92.3)	306.7	(31.5)
Жилийн тоо	3	5	5	4	4	5	3	4
Зээл, 8%-ийн хүүтэй, 7 жилээр								
ӨХХ (%)	2195%		217%		521%		1209%	137%
ӨЦҮ, 8%-тай, сая ₮	2,247.0	(23.8)	203.7	(20.1)	520.5	(67.6)	1,231.2	71.0

() = сөрөг утга, ӨХХ = өгөөжийн хугарлын хувь, ₮ = Монгол төгрөг, ӨЦҮ = өнөөгийн цэвэр үнэлэмж.

Тайлбар: Өрхийн тариалангийн талбайнууд 3 га-аас бага хэмжээтэй бол дунд хэмжээний тариалангийн аж ахуйнууд 3–30 га хэмжээтэй.

Эх сурвалж: Талбай дээрх судалгааны мэдээллийг ашиглаж хийсэн багийн судалгаа.

Суурь нөхцөл байдалтай харьцуулахад бүх тариаланчдын хувьд хүнсний ногооны тариалангийн орлого нэмэгдэхэд цаашид орлогыг бүр ихээр сайжруулах боломжтой болохыг Хүснэгт 47-д үзүүлэв. Энэ шинжилгээнд хүнсний ногооны тариалангийн орлогыг хүнсний ногооны тариаланд зарцуулсан мөнгөний баримтаас зардлыг хасаж тооцоолов.

Хүснэгт 47: Бүх загваруудын орлого, ашиг

Нэр төрөл	Борнуур		Ерөө		Улаангом		Орхон	
	Дунд хэмжээний тариалан	Өрхийн тариалан	Дунд хэмжээний тариалан	Өрхийн тариалан	Дунд хэмжээний тариалан	Өрхийн тариалан	Дунд хэмжээний тариалан	Өрхийн тариалан
Хүнсний ногооны орлого ('000₮)								
Суурь нөхцөл	67,700	1,430	(852)	3,132	13,530	1,445	27,987	2,953
Шинэ тарьмал	659,500	35,750	113,592	38,325	201,995	25,540	382,468	59,414
Ногоочны мухлаг	115,600	5,390	15,548	5,544	48,030	3,965	80,350	8,785
Аж ахуй-Боловсруулагч	98,100	4,190	11,148	4,494	24,030	2,965	64,750	7,505
Аж ахуй-Жижиглэн худалдаа	98,100	2,990	8,748	4,344	21,030	2,365	64,750	6,545
Аж ахуй-Бөөний худалдаа	138,100	5,390	23,948	6,894	64,030	4,365	93,550	13,905
Суурь нөхцлийн хүнсний ногооны орлогын өөрчлөлт (%)								
Суурь нөхцөл	100	100	100	100	100	100	100	100
Шинэ тарьмал	974	2,500	13,332	1,224	1,493	1,767	1,367	2,012
Ногоочны мухлаг	171	377	1,825	177	355	274	287	298
Аж ахуй-Боловсруулагч	145	293	1,308	143	178	205	231	254
Аж ахуй-Жижиглэн худалдаа	145	209	1,027	139	155	164	231	222
Аж ахуй-Бөөний худалдаа	204	377	2,811	220	473	302	334	471

дараагийн хуудсанд үргэлжилнэ

Хүснэгт 47-ын үргэлжлэл

Нэр төрөл	Борнуур		Ерөө		Улаангом		Орхон	
	Дунд хэмжээний тариалан	Өрхийн тариалан	Дунд хэмжээний тариалан	Өрхийн тариалан	Дунд хэмжээний тариалан	Өрхийн тариалан	Дунд хэмжээний тариалан	Өрхийн тариалан
Хүнсний ногооны орлого/борлуулалтын ашиг (%)								
Суурь нөхцөл	57	13	(2)	39	30	24	34	20
Шинэ тарьмал	69	40	27	57	50	46	53	43
Ногоочны мухлаг	69	41	30	54	60	46	59	43
Аж ахуй-Боловсруулагч	65	35	23	48	43	39	54	39
Аж ахуй-Жижиглэн худалдаа	65	28	19	47	40	34	54	36
Аж ахуй-Бөөний худалдаа	73	41	39	59	67	49	63	54
Суурь нөхцлийн хүнсний ногооны орлогын өөрчлөлт/борлуулалтын ашиг (%)								
Суурь нөхцөл	57	15	(2)	39	30	24	34	20
Шинэ тарьмал	13	25	30	18	20	22	19	23
Ногоочны мухлаг	12	25	32	14	30	22	26	23
Аж ахуй-Боловсруулагч	9	19	26	9	13	15	20	19
Аж ахуй-Жижиглэн худалдаа	9	12	22	8	10	10	20	16
Аж ахуй-Бөөний худалдаа	16	25	42	19	37	25	29	34

() = сөрөг утга, ₮ =Монгол төгрөг.

Тайлбар: Өрхийн тариалангийн талбайнууд 3 га-аас бага хэмжээтэй бол дунд хэмжээний тариалангийн аж ахуйнууд 3–30 га газар талбайтай байна.

Эх сурвалж: Талбай дээрх судалгааны мэдээллийг ашиглаж хийсэн багийн судалгаа.

4.3 Орцын хангамж, Боловсруулалт, Зах зээл ба Тархалтын шинжилгээ

Сүлжээтэй холбоотой үе шатуудын талаар доор тайлбарлав:

- Жижиглэн худалдаачид болон ченжүүдийн хувьд тариаланчдаас хэрэглэгч (ногоочны мухлагийн хувьд), боловсруулагч, борлуулагч ба бөөний худалдааны төвд шууд борлуулах боломжийг хөгжүүлэх нь орлогод алдагдал учруулна. Шинэ худалдааны төв байгуулах нь одоо байгаа бөөний худалдааны байгууламжуудыг орлох болно.
- Боловсруулах үйлдвэр эрхлэгчид Орхон сумын үйлдвэрт шинэ хөрөнгө оруулалт хийх шаардлагатай.¹⁵ Энэ хөрөнгө оруулалт нь АХБ-ны дэмжлэгтэйгээр Улаанбаатар хотод баригдаж байгаа шинэ үйлдвэрийг орлох боломжтой юм. Энэ хөрөнгө оруулалтаас олсон ашгийг нэмэлт байгууламж байгуулахдаа хэрэглэх боломжтой юм.

¹⁵ Энэ нь Орхон суманд хүнсний ногоо боловсруулах болон савлагааны байгууламж эсвэл үйлдвэр байгуулах зорилгоор хэрэгжүүлсэн АХБ-ны туслалцаатай *Өрхийн Амьжиргааг Дээшлүүлэх Зорилгоор Хоршоолсон Хэлбэрээр Хүнсний Ногооны Аж Ахуйг Эрхлэх Төсөл*-ийн үйл ажиллагаатай ижил юм. Үүнийг холбогдох багаж хэрэгсэл болон жижиг хэмжээний техник, тоног төхөөрөмжөөр тоноглогдсон байна гэж санал болгов.

- Жижиглэн худалдаачдын хувьд ногоочдоос авсан бүтээгдэхүүнээ шууд зарах нь одоо мөрдөж буй хэмжээ, жилийн турш дахь тогтвортой хангамж, чанар зэрэгт тавьдаг шаардлагыг хэвээр хадгалах юм. Шийдвэрлэх шаардлагатай нэг чухал асуудал нь хүнсний ногоогоо өөрсдийн брэнд болгох уу эсвэл ногоочдын брэнд болгох уу гэдэгт оршино. Одоогийн байдлаар ногоочдоос авч борлуулж байгаа хүнсний ногоо ихэнхдээ жижиглэн худалдаачны нэрээр зарагдаж байна. Үүнд томоохон олон талын үйл ажиллагаатай тариаланч, бөөний худалдаа эсвэл худалдааны компаниудын эзэмшдэг брэнд орохгүй юм. Жижиглэн худалдаачдын өөрсдийн брэндүүдийн хүнсний ногоог ихэвчлэн дэлгүүр дотор, эсвэл төвлөрсөн логисткийн төвд болон савлах цехүүдэд ангилан цэвэрлээд савладаг байна. Хэрэв ногоочид эсвэл ХНБ-үүд өөрсдийнхөө брэндийг нийлүүлэхийг хүсвэл тэд ангилах, цэвэрлэх, савлах үйл ажиллагааг хариуцах шаардлагатай болно. Жижиглэн худалдааны өртгийн сүлжээний загварт савлагаанд шаардагдах хөрөнгө оруулалтын зардлын тооцооллыг тусгасан болно. Жижиглэн худалдаачид ногоочны брэнд бүтээгдэхүүнийг өөрийн лангуун дээр байрлуулж сурталчлахад стандартын дагуу 20%-ийн лангууны түрээсийн төлбөр шаардах болно. Энэ худалдааны загвараас хүртэх ашиг нь дараах зүйлсээс шалтгаална. Үүнд: (i) брэнд болгож байгаа бүтээгдэхүүний үнийг 20%-ийн лангууны түрээснээс илүү хэмжээгээр нэмэгдүүлэх; (ii) савлагааны материалд зарцуулах хөрөнгө оруулалтын зардалтай тэнцүү юмуу илүү ашиг авах. Ер нь ногоочны брэнд болгож байгаа бүтээгдэхүүнийг зарах үнэ нь оролцогч талуудын үнэ хэлэлцэх чадвараас хамаарна. Ногоочинтой хамтарч брэнд гаргах саналын талаар хэлэлцүүлэгт хийхэд нэг жижиглэн худалдаачин дэмжиж байв. Тиймээс энэ талаар цаашид судалж дэмжих хэрэгтэй.

Жижиглэн худалдааны хувьд хүнсний ногоог брэнд бүтээх, ялангуяа навчит ногоо гэх мэт өндөр үнэтэй хүнсний бүтээгдэхүүнийг брэнд үүсгэх боломж маш их байгаа юм. Зарим импортлогдсон бүтээгдэхүүн нь аюулгүй байдлын хувьд эргэлзээтэй байдаг тул дотоодод тариалсан тухайн бүтээгдэхүүний эрэлт их байдаг. Ногоочид нь энэ эрэлтийг ашиглах боломж байгаа боловч энэ нь тэдний хүнсний бүтээгдэхүүнийхээ аюулгүйн баталгааг нотлох зохих баримтуудыг бүрдүүлэх хэрэгтэй юм. Тиймээс ногоочид болон жижиглэн худалдаачид нь хүнсний аюулгүйн байдлын талаар чухам ямар арга хэмжээ авах нь хууль зүйд нийцэх талаар нэгдсэн ойлголтод хүрэх нь чухал байна.

4.3.1 Төр, Хувийн хэвшлүүдийн үйл ажиллагаа, хөрөнгө оруулалтад тулгарах гол бэрхшээлүүд

Төр, хувийн хэвшлүүдэд тулгарах гол бэрхшээлүүд, тэднээс хамаарах гол арга хэмжээг Хүснэгт 48-д эмхэтгэв.

Хүснэгт 48: Төр, Хувийн хэвшлүүдийн гол бэрхшээлүүд, шаардагдах арга хэмжээнүүд

Гол хязгаарлалт	Арга хэмжээ	Хувийн хэвшил	Төрийн хэвшил
Хэмжээ ба жилийн турш дахь хангамж бага	Арга зүйн хөрөнгө оруулалт Хоршоолсон ногоочдын бүлгүүдийг байгуулах	Тариаланчид	Хөрөнгө оруулалтын санхүүжилт Сургалт
Хүнсний аюулгүй байдал	Өртгийн сүлжээний өөрчлөлтүүд Шударга худалдаалах нөхцлүүд	Өртгийн сүлжээний оролцогч нар	Хөрөнгө оруулалтын санхүүжилт Өрсөлдөөнийг сайжруулах тогтолцоо
Хүнсний аюулгүй байдал	Зөвшөөрөгдсөн стандартууд	Өртгийн сүлжээний оролцогч нар	Зохицуулалт
Брэнд бүрдүүлэх	Тариаланчдын брэнд боловсруулах	Тариаланчид ба борлуулагчид	Өрсөлдөөнийг сайжруулах тогтолцоо

Эх сурвалж: Талбай дээрх судалгааны мэдээллийг ашиглаж хийсэн багийн шинжилгээ.

4.3.2 Хоршоолсон ногоочдын бүлгүүдийг захуудтай холбох ажлыг хөнгөвчлөхөд зориулсан гэрээ байгуулах боломж

Босоо тогтолцооны хувьд ногоочин болон боловсруулагч, ба ногоочин болон жижиглэнгийн худалдаачдын хооронд гэрээ байгуулах боломж их байдаг. Энэ нь худалдааны зардлуудыг бууруулж ногоочин, борлуулагч нарын орлогыг сайжруулахын хажуугаар хэрэглэгчдийн хэрэгцээнд нийцэх юм. Мөн бөөний худалдааны төв байгуулах нь бөөний худалдаачин, жижиглэнгийн худалдаачин, ногоочдын хооронд шууд борлуулалт хийх боломжийг бүрдүүлнэ.

Энэ санааг хэрэгжүүлэхийн тулд тариаланчид нь шаардагдах хэмжээний хүнсний ногоог хугацаанд нь, чанарын болон хүнсний аюулгүй байдлын шаардлагыг хангасан байдлаар тээвэрлэлт хийн нийлүүлэх хэрэгтэй. Төрийн зүгээс холбогдох талуудын үнэ хэлэлцэх чадварыг тэнцвэржүүлэх өрсөлдөөний тогтолцоог бий болгох нөхцөлийг бүрдүүлэх шаардлагатай юм.

Хөндлөн тогтолцоогоор ХНБ-үүдийг байгуулбал тариаланчдын дунд мэдлэгийн солилцоо ба сургалт явуулах, эд хөрөнгийн хамтын эзэмшил болон хүнсний ногооны (тариаланчдын өмчлөх брэндүүдийг оруулаад) борлуулалтаар үйлдвэрлэлээ нэмэгдүүлж, зардлыг багасган тариаланчдын босоо тогтолцооны үнэ хэлэлцэх чадварыг нэмэгдүүлэх боломжууд нээгдэнэ.

ХНБ-үүдийг ХААЭХ ба ижил төстэй бүлгүүдийн загвараар байгуулж болно. Ингэснээр олон тооны тариаланчид, хоршоод бүхий хэсэг бүлгүүдийн удирдах байгууллагыг байгуулах юм. Ийм бүлгүүд нь тохиромжтой нөхцөлд хүлэмж, агуулах зэрэг нийтийн эзэмшлийн байгууламжуудыг өмчилж эд хөрөнгөө хувиараа тариалан эрхлэгч нарт түрээслүүлж болох юм. Харин тухайн бүлгүүдэд иймэрхүү худалдааны үйл ажиллагаа болон хууль ёсны засаглалтай болох эрхзүйн статус байх ёстой. Тэдэнд сургалт, дэд бүтцийн туслалцаанаас (тохирох албан байгууллага гэх мэт) гадна хууль эрх зүйн эсвэл журмын өөрчлөлтүүд хийхэд зориулсан туслалцаа шаардагдах болно.

Швейцарын Хөгжлийн Агентлаг (ШХА)-ийн Хүнсний ногооны тогтвортой үйлдвэрлэл ба борлуулалт төслийн туршилтын аргыг Өрхийн Амьжиргааг Дээшлүүлэх Зорилгоор Хоршоолсон Хэлбэрээр Хүнсний Ногооны Аж Ахуйг Эрхлэх АХБ-ны төсөлд хэрэгжүүлж болох юм. Энэ төслийн зорилт нь хоршоонууд болон хувийн хэвшлийн хооронд гүйцэтгэх гэрээг боловсруулахад оршино. Энэ төсөл 3 их дэлгүүр, 10 бөөний худалдааны дэлгүүр, 7 том худалдааны төвүүдээрээ өдөрт дунджаар 1.2 сая үйлчлүүлэгчидтэй харьцдаг Улаанбаатар хот болон Монгол Улсын анхны бөгөөд хамгийн том хүнсний дэлгүүрийн сүлжээнүүдийн нэг болох Номин Супермаркет саяхан гэрээ хийж чадсан байна.

Энэ туршилтад Хүнсний ногооны тогтвортой үйлдвэрлэл ба борлуулалт төслөөр байгуулагдсан дөрвөн аймгуудын долоон сумын хөдөө аж ахуйн найман хоршоод нийлж “Монгол Ногоо” гэсэн түгээмэл нэрэн доор хоёрдогч борлуулалтын хоршоо байгуулав. Хоёрдогч борлуулалтын хоршоо нь тариаланчдаас эцсийн хэрэглэгч нарт эрүүл хүнсний ногоог шууд хангахыг зорьдог. Энэ хоршоо нь гэрээт тариалан эрхлэгч гишүүдийнхээ чадамжийг дээшлүүлэхэд анхаарч ажилладаг. Хүнсний ногооны тогтвортой үйлдвэрлэл ба борлуулалт төсөл, Номин Холдинг-ын хооронд 2017 оны 12-р сарын эцсээр хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүнийг гэрээт тариалангийн зарчмын дагуу худалдан авах түншлэлийн харилцан ойлголцлын санамж бичигт гарын үсэг зурж, Номин Супермаркет (Номин Холбдингийн охин компани) Номин Тав Трейд Худалдааны төвд хоёрдогч борлуулалтын хоршооны бүтээгдэхүүнийг дундын оролцогчгүйгээр борлуулж байхаар болсон байна.

Хоёрдогч борлуулалтын хоршоо нь найман анхдагч борлуулалтын хоршоо болон Хүнсний ногооны тогтвортой үйлдвэрлэл ба борлуулалт төсөл хэрэгжүүлэх МХХФХ ба Монголын Эмэгтэй Тариаланчдын Холбоо гэсэн хоёр холбооноос бүрдэж байна. Уг хоёрдогч борлуулалтын хоршоог 2018 оны 4-р сард албан ёсоор бүртгүүлсэн байна. Хоршооны тухай хууль тогтоомжийн дагуу гишүүдийн 51%-иас доошгүй нь хоршооны гишүүд байх ёстой бөгөөд бусад нь хувийн байгууллагууд, ТББ-ууд байж болно.

Хоёрдогч борлуулалтын хоршоо нь Номин Супермаркет-д долоо хоногт хоёр удаа хадгалсан хүнсний ногоо, төмс нийлүүлэхээр гэрээ хийж тохирсон. Нийлүүлэх гол ногоонууд шар лууван, хүрэн манжин, төмс байхаас гадна шинэ ургацын улаан лооль гэх мэт бүтээгдэхүүнүүд байх болно. Нийлүүлэх хүнсний ногооны хэмжээ нь улирлаас шалтгаална. Хамгийн чухал нь анхдагч борлуулагчийн хоршоонуудын нийлүүлж чадахгүй хангамжийг МХХФХ-ны гишүүн болох тариаланчид эсвэл компаниуд нөхөж чадах юм.¹⁶

4.3.3 Өртгийн сүлжээний оролцогчдод учрах гол бэрхшээлүүд

Төрийн болон хувийн хэвшлийн оролцогч нараас оруулах гол дэд бүтэц, бизнес болон хөрөнгө оруулалтын ажлуудыг доор эмхэтгэв:

- **Төрийн хэвшил.** Шинэ таримлын загварын дагуу хөрөнгө оруулалтын санхүүжилт; ногоочны мухлагийн өртгийн сүлжээний загварын дагуу тариалангийн мухлагуудыг барих; боловсруулалтын өртгийн сүлжээний дагуу шинэ үйлдвэрийн санхүүжилт хийх; бөөний худалдааны төвийн боломжит судалгаа, барилга угсралт; ХНБ-үүдэд

¹⁶ МХХФХ нь улс орон даяар 1,300 хувийн тариаланч гишүүдтэй, гишүүдэд чиглэсэн ТББ; бөгөөд эдний гишүүд нь ерөнхийдөө хүлэмжийн хүнсний ногооны тариаланч гэхээсээ илүү ил талбайн ногоочид болно.

сургалт, дэд бүтцийн туслалцаа; хүнсний ногооны нийлүүлэлттэй холбоотой шударга өрсөлдөөнт орчныг бүрдүүлэх.

■ **Хувийн хэвшил.** Бөөний худалдааны төвөөс бусад бүх загварт үндсэн хөрөнгийн хөрөнгө оруулалт шаардлагатай юм. Бөөний худалдааны төвд санал болгох гол эзэмшил болон үйл ажиллагааны системийн шинж чанаруудыг доор үзүүлэв:

- (i) Байгууламжийг төр байгуулж өмчлөх хэрэгтэй боловч тариаланчид ба байгууламжийн бусад хэрэглэгч нарын төлөөлөл болсон удирдлагын зөвлөлтэй байх ёстой.
- (ii) Тус төвийн загвар болон үйл ажиллагаанд Бүгд Найрамдах Солонгос Улс гэх мэт холбогдох улсуудад үйл ажиллагаагаа амжилттай явуулдаг бөөний худалдааны төвүүдийн төрөл бүрийн загваруудыг тусгах хэрэгтэй.
- (iii) Тус төв нь тариаланчид болон ХНБ-үүдийг бүтээгдэхүүнээ тохиромжтой захуудад бөөний худалдаачин маягаар зарах, харин том хэмжээний бөөний худалдаачдыг бүтээгдэхүүнээ жижиглэн худалдаачдад шууд зарах боломжоор хангаж байх хэрэгтэй. Үүнээс гадна дуудлагын худалдаа болон шууд борлуулалтыг зохион байгуулж өртгийн сүлжээний оролцогч нарыг зах зээлд нэвтэрч худалдаа хийх олон боломжит сонголтуудаар (төв дээр эргэлдэх хэмжээнээс шалтгаалж) хангаж өгөх хэрэгтэй.
- (iv) Энэ төвийн хамгийн чухал үүрэг бол хэмжээ болон үнийн талаарх зах зээлийн мэдээллийг цуглуулах, нэгтгэх ба тархаах явдал юм. Үүнд мэдээлэл техник хангамж, борлуулалтыг оролцуулахаас гадна хүнсний аюулгүй байдалд зориулж, гарал үүслийг тодорхойлох “Бүх зүйлсийн холбогдсон интернэт”-ийн томоохон платформын нэг хэсэг болох зэрэг орно.

4.3.4 Сайжруулалт хийх боломж: Арга зүйн, худалдааны, санхүүгийн, нийгмийн болон хэмжих боломж

Төрөл бүрийн загваруудад санал болгосон Монгол Улсад одоо хэрэгжиж байгаа технологид тусгалаа олсон бүх төрлийн сайжруулалтууд нь арга зүйн хувьд хэрэгжүүлэх боломжтой юм. Мөн шинэ таримлын загварт хүлэмжийн үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэхийн тулд нүүрсхүчлийн хийн (CO_2) хангамжийг сайжруулах боломж байгаа юм. CO_2 -н сайжруулалт нь ургацыг 50% орчим нэмэгдүүлэх боломжтой. Тиймээс CO_2 -н үйлдвэр байгуулах, тариалангийн талбай, дэлгүүр, хүлэмжийг CO_2 -р хангахын тулд тээвэрлэлтэд хөрөнгө оруулалт хийх шаардлагатай.

Өрхийн ба дунд хэмжээний тариалангийн аж ахуйнууд нь арилжааны нөхцөлтэйгөөр хөрөнгө олох боломж бага байдгийн улмаас шинэ таримлын загварт хийгдэх хөрөнгө оруулалтад нөхцөлт санхүүжилт хийх шаардлагатай байж болох юм. Өртгийн сүлжээний загваруудад (бөөний худалдааны төвийг эс тооцоод) шаардагдах хөрөнгө оруулалтыг хувийн хэвшлийн оролцогчид хийх боловч нэмэлтээр байгуулах, борлуулах үйлдвэрт нөхцөлт санхүүжилт хийх нь одоогийн хэрэгжиж байгаа боловсруулах үйлдвэрт хийж байгаа хөрөнгө оруулалт шиг тустай юм.

Санал болгож буй сайжруулалтуудын хувьд нийгмийн нөхцөл байдалтай холбоотой том зөрчил байхгүй бөгөөд цаашид өндөр үр ашигт хүргэх боломжтой юм. ХНБ-үүд төслийн үйл ажиллагаанд идэвхтэй оролцох чадвартай байгууллагын нэгж болж хөгжихөд зохих ёсны дэмжлэг үзүүлэх, удирдан зохион байгуулах нь маш чухал юм. ХНБ нь Өрхийн Амьжиргааг Дээшлүүлэх Зорилгоор Хоршоолсон Хэлбэрээр Хүнсний Ногооны Аж Ахуйг Эрхлэх төсөл эсвэл ХХААХҮЯ-ны үзэл бодлоор байгуулагдахгүй харин зөвхөн гишүүдийнхээ үзэл бодол сайн дурын үндсэн дээр байгуулагдана гэдгийг сайтар ойлгуулж өгөх ёстой юм. Өөрөөр хэлбэл, ХНБ-үүд нь төслөөс үүсэх боломж дээр тулгуурлахынхаа оронд тодорхой нийгмийн ашиг сонирхол, шаардлагуудыг төлөөлөл болон ажиллах хэрэгтэй юм. Цаашилбал, хоршоонууд хууль эрх зүйн тогтолцоотой байдаг тул бусад хөгжлийн төслүүд жижиг ХНБ-үүдээс илүү хоршоонуудтай хамт ажиллаж, тэднийг дэмжих хандлагатай байдаг. Энэ асуудлыг Өрхийн Амьжиргааг Сайжруулах Зорилгоор Хоршоолсон Хэлбэрээр Хүнсний Ногооны Аж Ахуйг Эрхлэх төслөөр үргэлжлүүлэн хянуулах шаардлагатай байж болох юм.

Хүнсний ногооны тогтвортой үйлдвэрлэл ба борлуулалт төслөөс суралцсан сургамжууд, авсан ойлголтууд нь энэ төслийг удирдан ажиллуулахад чухал нэмэр болно. Жишээлбэл, тухайн төсөл 2017 онд хоршоог бэхжүүлэх сургалт явуулсан байна. Үүнд хоршооны гишүүдийг бизнес төлөвлөгөө, хөрөнгө оруулалтын төслүүдийг боловсруулж зардал-үр ашгийн шинжилгээ хийхэд сургаж, бүх суралцагч нарт гарын авлага болон хоршоонууд ба хувь хүмүүс өөрсдийнхөө орлого, зарлагуудыг зохицуулахад ашиглаж болох хялбарчилсан нягтлан бодох ба санхүүгийн программ өгсөн байна. Мөн тус төслөөс худалдааны хоршоонуудын менежерүүд болон хяналтын зөвлөлүүдэд зориулж удирдлагын сургалтыг бас хийсэн байна.

Өрхийн Амьжиргааг Дээшлүүлэх Зорилгоор Хоршоолсон Хэлбэртэй Хүнсний Ногооны Аж Ахуй Эрхлэх төсөл нь ХХААХҮЯ-тай зөвлөлдөж дараах зүйлсийг тодорхойлох нь үр өгөөжтэй байх болно. Үүнд: (i) төслийн зорилтот дөрвөн сумдад хийгдэж буй эсвэл төлөвлөсөн төрөл бүрийн хөгжлийн хамтрагч байгууллагууд, хувийн хэвшил болон ТББ-ын дэмжлэгтэй ажлуудыг болон; (ii) тус төсөл бүрийн нийгмийн хариуцлагыг тодорхойлох. Ингэснээр АХБ-ны дэмжлэгтэй шинэ төслүүдийг хэрэгжүүлэх явцад боломжит хөшүүрэг, огтлолцлын цэгүүдийг зөв тодорхойлох боломжтой болно. Жишээлбэл, зөвлөх баг Борнуур суманд дараах зүйлсийг ажиглав. (i) Хүнсний ногооны тогтвортой үйлдвэрлэл ба борлуулалт төсөл нь МХХФХ-ны гишүүдэд сургалт явуулахад зориулсан тоног төхөөрөмж бүхий өөрийн гэсэн нэвтрүүлэх төвийг байгуулсан байна; (ii) Япон улсын Хамтын Ажиллагааны Байгууллага (ЖАЙКА) Борнуур сум хүрэх замд орон нутагт үйлдвэрлэсэн хүнсний ногоо ба даршилсан ногоо зарах ногоочны мухлаг барьсан байна. Америкийн Нэгдсэн Улс (АНУ)-ын засгийн газрын дэмжлэгтэй Хөдөөгийн Хүн Амыг Чадавхжуулж Зах Зээлийн Нэгдмэл байдлыг хангах хөтөлбөр (EMIRGE) Борнуур, Орхон сумдыг оруулаад Дархан-Уул, Сэлэнгэ, Төв аймгуудад идэвхтэй хэрэгжиж байна. EMIRGE хөтөлбөр нь бусад үйл ажиллагааны хажуугаар Мэргэжлийн Хяналтын Ерөнхий Газартай зөвлөлдсөний үндсэн дээр хөдөө аж ахуйн болон эрүүл ахуйн зохистой дадлын талаар тариаланчдын түвшинд дадлагажуулах сургалт явуулдаг байна. Төслийн хэд хэдэн зорилтот сумдад бичил уурхайн үйл ажиллагаа давамгайлсан хэвээр байна. Жишээлбэл, Борнуур суманд бичил уурхайчид улирлын шинж чанартай хүнсний ногоо тариалах ажил эрхэлдэг. Эдгээр үйл ажиллагаанууд нь нийгмийн талаасаа АХБ-ны ажлуудын үр ашигтай байдалд нөлөөлж магадгүй юм.

Сумын түвшний үйл ажиллагаанаас гадна бусад төслүүдтэй огтлолцох өөр боломжууд болон санаанууд байж болзошгүй юм. Жишээлбэл, 2018 оны 5-р сард жижиг, дунд үйлдвэрлэл (ЖДҮ)-үүдийн хөгжлийг дэмжих зорилгоор янз бүрийн бизнесийн арга зүйн сургалтыг явуулахын тулд хэд хэдэн байгууллагууд санамж бичигт гарын үсэг зурсан байна. Үүнд, Олон Улсын Санхүүгийн Корпорац (ОУСК), Оюу Толгой ХХК, Германы Олон Улсын Хамтын Ажиллагааны Нийгэмлэг (GIZ), Говь Оюу Хөгжлийг Дэмжих Сан болон Өмнөговийн засаг дарга нар орсон болно¹⁷. Дэлхийн Банк үр дүнд тулгуурласан санхүүжилт ашигласан Үндэсний мал, хөдөө аж ахуйн эдийн засгийн эргэлтийг сайжруулах төслийг бэлтгэж байна. Европын сэргээн босголт, хөгжлийн банк нь хөдөө аж ахуй ба газар тариалангийн аж ахуйг дэмжих бөгөөд ЖДҮ-үүдэд туслалцаа үзүүлж байна.

Өртгийн сүлжээний бүх загваруудад хийсэн сайжруулалтуудыг цаашид том хэмжээгээр өргөсгөх боломжтой юм. Хэрэв загвартаа хангалттай газрын болон тээвэрлэлтийн дэд бүтцийг тусгасан бол бөөний худалдааны төвийг хүртэл том болгох боломжтой.

¹⁷ УБ *Пост. Post.* 2018. МЖДҮ-үүдийг дэмжихийн тулд ОУСК болон хөгжлийн байгууллагуудын хооронд зурагдсан санамж бичиг. 5-р сарын 18.

ЖИЖИГ ТАРИАЛАН ЭРХЛЭГЧДИЙГ ТӨВ АЗИЙН ХӨГЖИЖ БУЙ ЗАРИМ УЛС ОРНУУДЫН ЗАХ ЗЭЭЛТЭЙ ХОЛБОХ

АХБ нь хараат болон хараат бус үйл ажиллагаануудаар Төв Азийн бусад хөгжиж буй гишүүн орнуудын засгийн газруудад жижиг тариалан эрхлэгчдийг зах зээлтэй холбоход тусалцаа үзүүлж байна. Тариаланчид болон тариалан эрхэлдэг байгууллагуудын оролцоонд тулгарах ерөнхий бэрхшээлүүд ба боломжууд нь ижил төстэй юм. Урьд өмнө хийгдсэн судалгаа болон одоо хийгдэж буй эсвэл төлөвлөсөн үйл ажиллагаанаас олж авсан туршлага болон сургамжууд нь Монгол Улсад үр өгөөжтэй юм.

5.1 Казакстан

АХБ-ны санхүүжүүлсэн Казакстаны хүнсний ногооны зах зээлийн системд хийсэн үнэлгээгээр нийт үйлдвэрлэлийн 5%-ийг нь жижиг тариалан эрхлэгч нар жижиг худалдааны захуудын (базаар) гадаа шууд машин дээрээсээ зардаг болох нь тогтоогдсон байна.¹⁸ Харин нийт үйлдвэрлэлийн 35% нь худалдаа эрхлэгчдэд борлуулагдаж, улмаар бөөний худалдааны захуудаар тараагддаг бол боловсруулах үйлдвэрүүд нь бүтээгдэхүүний 30% орчмыг бөөний худалдааны захуудыг алгасан бүх төрлийн тариалан эрхлэгчдээс шууд худалдан авдаг байна. Тариаланчид нь санхүүгийн чадавх султай тул бүтээгдэхүүнээ хураан авсны дараа шууд бэлэн мөнгөөр зарах сонирхолтой байдаг. Тиймээс тариаланчдад урьдчилсан байдлаар бэлэн мөнгөний төлбөр өгөх нь тэдний хувьд бүтээгдэхүүнээ борлуулах ганц сонголт олгодог гэж ойлгож болно. Хэрэв тариаланчид илүү сайн санхүүгийн байдал эсвэл зээлийн нөхцөлүүдтэй байсан бол тэдэнд борлуулалтаа хойшлуулах эсвэл өөр борлуулалтын сонголтуудыг хайх боломж гарч ирэх юм. Өртгийн сүлжээний талаарх мэдээлэл тариаланчдад хүрдэггүй тул тэд бүтээгдэхүүнийхээ зэрэглэл, чанар, үнэлгээ эсвэл бий болох үнэ цэнийг хамгийн их болгохын тулд ямар сортыг тариалах талаар сайн ойлголтгүй байдаг. Тариаланч болон захын хоорондын харилцаа хангалтгүй байдаг тул үүний үр дүнд хүнсний хаягдал их гарч, чанар нь муудахад хүргэдэг байна.

Орон нутагт агуулах ба хөргөх үйлдвэрүүдийг байгуулах оролдлогууд нь зарим тохиолдолд амжилтад хүрч байв. Харин амжилт олоогүй тохиолдлууд нь дээр дурдсан бэлэн мөнгөний дутагдлаас болсон бөгөөд ингэснээр тариаланчдыг борлуулалтаа хойшлуулж, бүтээгдэхүүнээ үнэд хүргэх боломжийг нь хязгаарладаг. Бүтээгдэхүүн цуглуулах төвүүдийг хоршоолол маягаар зохион байгуулах оролдлогууд хийлгэж байсан боловч амжилт муутай байв. Үйлдвэрлэгчдийн өртгийн сүлжээн дэх байр суурийг сайжруулах боломжит

¹⁸ АХБ. 2017. *Мэдлэг болон Дэмжлэгийн Арга Зүйн Тусалцаа (KSTA 51254-001): Алматы–Бишкек Эдийн Засгийн Суугийн Дэмжлэг*. Манила хот; ба АХБ. 2018. *Казакстан Улсын Үндэсний Бөөний Худалдааны Захын Ерөнхий Төлөвлөгөө болон Бөөний Түгээх Төв Байгуулах Стратеги*. Зөвлөхийн тайлан. Манила хот.

шийдлүүд нь хоршоо эсвэл борлуулалтын холбоонуудыг байгуулах юм. Харин эдгээр бүх тохиолдолд хүчирхэг, чадварлаг тариаланчид шаардагдах болно. Жижиг тариалан эрхлэгчдийг бөөний худалдааны захуудтай шууд холбоход тулгарах өөр нэг бэрхшээл нь хүнсний бүтээгдэхүүнийг худалдан авах, зарах үйл ажиллагаанд идэвхтэй оролцогч томоохон үйлдвэрүүдтэй холбоотой юм.

5.2 Узбекистан

Узбекистан улсын ногооны аж ахуйн өртгийн сүлжээнүүдэд борлуулалтын чадамж болон тээврийн дэд бүтэц муу байгаа нь өртгийн сүлжээнд оролцогчдын хоорондох сул холбоог илэрхийлэхээс гадна мөн орчин үеийн агуулах болон боловсруулах үйлдвэрийн чадамж бага байгаа юм. Эдгээр сул талуудаас болж бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл нь 30% хүртэлх ургацын дараах алдагдалтай байгааг тогтоов. Узбекистанд зориулсан Ногооны Аж Ахуйн Өртгийн Сүлжээний Дэд Бүтцийн Төсөл нь экспортын зах зээлд нэвтэрч ургацын дараах алдагдлыг сайжруулсан дэд бүтэц, хүйтэн сүлжээ байгуулснаар¹⁹ бууруулахын тулд бөөний худалдааны төв болон логиستيкийн төвүүдийг санхүүжүүлэх зорилготой. АХБ-ны зүгээс өмнө нь тус салбарын хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх, ногооны аж ахуй үйлдвэрлэгч, хөдөө аж ахуйн үйлдвэрүүдийн тогтвортой санхүүгийн ба эдийн засгийн боломжийг дэмжих Ногооны Аж Ахуйн Өртгийн Сүлжээний Боловсруулалт Төслөөр туслалцаа үзүүлсэн болно.²⁰

АХБ-ны Ногооны Аж Ахуйн Өртгийн Сүлжээний Дэд Бүтцийн Төсөл хөдөө аж ахуйн логиستيкийн төвүүдийг загварлах бөгөөд эдгээр нь нэг дор хэд хэдэн өртгийн сүлжээний үүргүүдийг (борлуулалт, агуулах, боловсруулах, баталгаа, гаалийн зөвшөөрөл, дэмжих үйлчилгээнүүд) гүйцэтгэдэг юм. Энэ төслөөр орчин үеийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлийн технологи, мэргэжлийн төвийн удирдлага зэрэгт хийсэн хөрөнгө оруулалтаар үйлдвэрлэгчээс хэрэглэгчид очих хүнсний бүтээгдэхүүний хангамжийг жигд байлгах боломжийг бий болгоно. Энэ төсөл олон ногооны аж ахуйн тариаланчид болон байгууллагуудыг хөрөнгө оруулалтаа нэмэгдүүлэх, ажлын байрыг бий болгоход дэмжих бөгөөд өөрийгөө болон ажилтан, нийлүүлэгчдээ тогтвортой орлогоор хангахад тусласан юм.

5.3 Пакистан

АХБ-ны санхүүжилтээр Лахор дахь бөөний худалдааны захыг холбосон цэцэрлэгийн аж ахуйн өртгийн сүлжээ дээр хийсэн төслийн үр дүнд борлуулалтын үнэд тариаланчдын эзлэх ногдол бага байгаа талаар болон үнийн их хэлбэлзэл, ургац хураалтын дараах алдагдал зэрэг хэд хэдэн сөрөг тал байгааг илрүүлсэн юм.²¹ Жижиглэнгийн борлуулалтын үнэд

¹⁹ АХБ. 2018. *Удирдах Зөвлөлийн Ерөнхийлөгчийн Зөвлөмж: Бүгд Найрамдах Узбекистан Улсын Ногооны Аж Ахуйн Өртгийн Сүлжээний Дэд Бүтэц Төсөлд Санал Болгосон Зээл*. Манила хот.

²⁰ АХБ. 2018. *Удирдах Зөвлөлийн Ерөнхийлөгчийн Тайлан ба Зөвлөмж: Бүгд Найрамдах Узбекистан Улсын Ногооны Аж Ахуйн Өртгийн Сүлжээний Дэд Бүтэц Төслийн Нэмэлт Санхүүжилтэд Санал Болгох Зээл*. Манила хот.

²¹ ADB. 2019. *Dysfunctional Horticulture Value Chains and the Need for Modern Marketing Infrastructure: The Case of Pakistan*. Papers and Briefs. Manila.

тариаланчдын эхлэх ногдол 15%–20%-ийн хооронд байв. Түргэн мууддаг бүтээгдэхүүнд буруу боловсруулалт хийснээс болон тээвэрлэх нөхцөл муу, агуулах зах зээлийн дэд бүтэц хангалтгүй байгаагаас шалтгаалан хураалтын дараах алдагдал 30%–40%-д хүрдэг байна. АХБ-ны үнэлгээгээр одоо байгаа бөөний худалдааны захиудыг Лахор хотын захад нүүлгэн шилжүүлэх шаардлагатай байгаа бол одоогийн байршил бас жижиглэн худалдааны үйл ажиллагааг хэвээр нь хадгалж болох юм. Мөн ариун цэвэр, халдваргүйжлийн хяналт тавих, гэрчилгээжүүлэх, гарал үүслийг мөшгөх, лабораторийн шинжилгээ хийх, цахим дуудлага худалдаа хийх, банк, нийтийн хоол, буудлын үйлчилгээ, үнийн мэдээлэл олгох зэрэг нэмэлт үйлчилгээ үзүүлж чадах бөөний худалдааны шинэ захыг нээх зөвлөгөө өгсөн болно.

ТАРИАЛАНГИЙН АЖ АХУЙН ОРЛОГЫГ НЭМЭГДҮҮЛЭХИЙН ТУЛД ТӨРӨӨС ХЭРЭГЖҮҮЛЖ БАЙГАА ТӨСЛҮҮДЭД ӨГӨХ САНАЛ ЗӨВЛӨГӨӨ

6.1 Төрөөс хэрэгжүүлж байгаа төслүүдэд өгөх санал

Энэ тайланд тодорхойлсон хүнсний ногооны өртгийн сүлжээг сайжруулах аргууд нь тариаланчдын орлогыг нэмэгдүүлэх бөгөөд төрөөс дараах арга хэмжээ авах хэрэгтэй. Үүнд:

- (i) Үндсэн хөрөнгийн хөрөнгө оруулалт хийх (ногоочны мухлагууд болон бөөний худалдааны төв);
- (ii) Хувийн хөрөнгийг санхүүжүүлэх (шинэ таримлын загвар, боловсруулах үйлдвэрлэлийн загвар, жижиглэн худалдааны загвар дахь ногоочдын бүтээгдэхүүнийг савлах, брэнд бүтээгдэхүүн гаргах);
- (iii) Дэмжих үйлчилгээнүүд (сургалт хийх, удирдлагын дэмжлэг);
- (iv) Дүрэм, журмыг магадлан нягтлах (өрсөлдөөн бий болгохтой холбоотой).

Эдгээр үйл ажиллагаануудыг АХБ-ны Зээлийн Хөтөлбөрийн хүрээнд явуулах хэрэгтэй.

6.2 Хувийн Хэвшлийн Оролцооны Аргууд

Энд судалгаанд тодорхойлсон хүнсний ногооны өртгийн сүлжээний сайжруулалтуудыг хэрэгжүүлэхэд ХНБ-үүдийн ногоочид болон нийлүүлэлтийн сүлжээний бусад оролцогчид оролцох юм. Боловсруулах үйлдвэрлэл эрхлэгчдийн оролцоонд юуны түрүүнд боловсруулах үйлдвэрийн үндсэн хөрөнгийн санхүүжилт хийгдэх болно. Бөөний худалдаачдын оролцоог бөөний худалдааны төвийг байгуулах байдлаар хангана. Жижиглэнгийн худалдаачдын оролцоог хангахдаа ХНБ-үүдэд тавьж байгаа арилжааны нөхцөлийг харгалзан үзнэ. Оролцооны бүх тохиолдолд өрсөлдөх байдлын дүгнэлтээс гарах зохион байгуулалттай холбоотой гарсан бүх зөвлөмжүүдийг харгалзан үзнэ. Тухайлбал, өртгийн сүлжээнд оролцогч бүх талуудыг хамарсан зөвлөлдөх ярилцлага зохион байгуулж, ёс зүйн дүрэм эсвэл гэрээний стандартыг боловсруулж болох юм.

6.3 Зөвлөмжүүд

- Навчит ногоо гэх мэт одоогоор эрэлт ихтэй байгаа хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийн талаар статистик суурь мэдээллийг эдгээр бүтээгдэхүүнийг импортолсон статистикийн мэдээлэлтэй тулган сайжруулах хэрэгтэй. Мөн өртгийн сүлжээ дэх хүнсний ногооны үнийн талаарх мэдээлэл бага байгаа тул энэ асуудлыг шийдвэрлэх шаардлагатай.
- Хүнсний ногооны тариалагчид (ялангуяа жижиг хэмжээтэй өрхийн ногоочид) завсрын зуучлалын зардлыг арилгаж хэрэглэгч нарт шууд зарах боломжийг олгох зорилготой

ногоочны мухлагуудыг Улаанбаатар хот болон хөл хөдөлгөөн ихтэй орон нутгийн байршлуудад (жишээ нь авто болон төмөр замын гарам) туршилтаар байгуулах хэрэгтэй. Энэ туршилтаар тариаланчдад зориулж энэ өртгийн сүлжээний эдийн засгийн зардал–үр ашгийн тооцоог хийж өгөх хэрэгтэй.

- Тариаланчдаас боловсруулагч нарт хүнсний ногоог шууд нийлүүлэх өртгийн сүлжээ нь завсрын зуучлалын зардлуудыг арилгаж, тариаланчдын ашгийг нэмэгдүүлэх боломжтой юм. Хүнсний ногооны боловсруулалтын нэмэгдэх нь энэ өртгийн сүлжээг илүү ашиглах боломж олгох бөгөөд үүнийг одоогоор АХБ-ны Хөдөө Аж Ахуй, Хөдөөгийн Хөгжил төслийн дэмжлэгтэй ижил төстэй боловсруулах үйлдвэрийн хөрөнгө оруулалтад зориулсан их хэмжээний нэмэлт дэмжлэгээр хэрэгжүүлэх хэрэгтэй. Хэрэв эдийн засгийн хувьд боломжтой бол боловсруулах үйлдвэрийг зорилтот сумууд эсвэл Улаанбаатар хотын хүнсний ногооны хангамжийн бүсэд байрлуулж болно. Боловсруулах үйлдвэрлэл эрхлэгч нарыг зорилтот сумдын ХНБ-үүдтэй нийлүүлэлтийн гэрээ хийхэд нь дэмжлэг үзүүлэх хэрэгтэй.
- Тариаланчдаас жижиглэн худалдаачдад хүнсний ногоогоо шууд хангах өртгийн сүлжээ нь завсрын зуучлалын зардлуудыг арилгаж, тариаланчийн ашгийг нэмэгдүүлэх боломжтой юм. Жижиглэн худалдаачдыг жижиглэн худалдааны стандартад нийцэн бүтэн жилийн турш тасралтгүй хангамжтай байлгахад зориулсан стратегийн түншлэлийн харилцааг ХНБ-үүдэй байгуулахад нь дэмжих хэрэгтэй.
- ХНБ-үүд жижиглэн худалдаачидтай маш ойр хамтран ажиллаж өөрийн болон хамтарсан брэндийг ялангуяа өндөр үнэ цэнтэй хүнсний ногоонуудад зориулж гаргах хэрэгтэй.
- ХНБ-үүд нь жижиглэн худалдааны түншүүдийн хамт хэрэглэгчийн хэрэгцээнд нийцсэн хүнсний бүтээгдэхүүний савлагаа болон шошгоны боловсруулалтын байдалд үнэлгээ өгч байх хэрэгтэй.
- Эдийн засгийн үндэслэлтэй, стратегийн маркетингийн харилцаагаар дэмжигдсэн тохиолдолд ХНБ-үүдэд савлагаа, шошгоны төхөөрөмж худалдаж авахад туслалцаа үзүүлэх.
- Хүлэмжийг, ялангуяа өвлийн хүлэмжийг, өргөжүүлэн хөгжүүлж нийлүүлэлтийг жилийн турш нэмэгдүүлэх хэрэгтэй. Энэ төслийг АХБ-ны Хөдөө Аж Ахуй, Хөдөөгийн Хөгжлийн төслийн боловсруулах үйлдвэрүүдийг өргөжүүлэх аргатай ижил байдлаар хэрэгжүүлж болно.
- Хүлэмжийн үйлдвэрлэлийн өргөжүүлэх явцад тариаланч нарт үйлдвэрлэлийн технологийн сургалтыг ХНБ-үүдээр дамжуулах байдлаар болон амжилттай байгаа хүлэмжийн тариаланчдын туршлагаас суралцуулах байдлаар хийх нь чухал юм.
- Улаанбаатар хотод байгуулах боломжтой шинэ бөөний худалдааны төвийн талаар судалгаа хийх хэрэгтэй. Ийм төв нь хүнсний ногооны бөөний хангамжийн хувьд өртгийн сүлжээнд байгаа сул талуудыг шийдвэрлэхэд туслах юм. Энэ нь (i) одоогийн байгаа хуучирсан, тогтворгүй байрлалтай бөөний худалдааны захыг орлох; (ii) ХНБ-

үүдэд агуулах бүхий төвлөрсөн бөөний худалдааны захад нэвтрэх боломжийг олгох, ингэснээр тэдний өрсөлдөх чадварыг хамгийн их нэмэгдүүлнэ; (iii) үнийн мэдээллийг цуглуулж мэдээллийн сан үүсгэх. Ингэснээр үнийн мэдээллийг ил тод болгож, орчин үеийн тал бүрийн үйл ажиллагаатай логистик системийн нэг хэсэг болгох бололцоотой болно.

- Тариалангийн аж ахуйн хүнсний бүтээгдэхүүний өрсөлдөөнийг зохицуулах одоогийн хууль дүрмийн хангалттай байдлыг дүгнэх. Үүнд тариаланчдын хүнсний бүтээгдэхүүний борлуулалтад зориулсан ёс зүйн дүрэм болон гэрээний стандартыг нэвтрүүлэх боломжийг судлах. Энэ нь боловсруулагч болон борлуулагч нартай харьцах тариаланчдын үнэ хэлэлцэх чадварыг дээшлүүлнэ.
- Монголын нөхцөлд тохирсон ногооны үр үйлдвэрлэдэг эрдэм шинжилгээний байгууллагуудын үр үржүүлгийн ажилд шаардлагатай нэмэлт дэд бүтцийг хувийн үрийн компаниудтай хамтарч сайжруулах хэрэгтэй.
- Монгол Улс нь хүнс аюулгүй байдлын удирдамжуудаа сайжруулж, нэг хүнд ногдох хүнсний ногооны хэрэглээний эрүүл мэндийн ач холбогдлын талаар олон нийтэд сурталчлах хэрэгтэй. Тариаланд хэрэглэдэг пестицид мэтийн найдвартай байдалд чанарын баталгааны шалгалт хийхгүй байгаа нь үйлдвэрлэлийн зардлуудыг ихэсгэж, байгаль орчныг бохирдуулах эрсдэлийг нэмэгдүүлэх боломжтой. Төрийн байгууллагуудын агрохимийн үлдэгдлийн шалгах чадамж муу байгаа нь хүнсний аюулгүй байдалд муугаар нөлөөлөөд зогсохгүй бүтээгдэхүүнээ тэргүүн зэргийн чанартай зах зээлд өндөр үнээр борлуулах боломжийг хааж байдаг. 2017 онд нэг хүнд ногдох өдрийн хэрэглээний хэмжээ төмсөнд 111.3 г, хүнсний ногоонд 142.4 г байсан нь Эрүүл Мэндийн Яамны 2017 оны А/74 тоот тогтоолд зөвлөсөн нэг хүний нэг өдөр идэх (120 г төмс, 260 г хүнсний ногоо) хэмжээнээс бага байгаа юм.

ХАВСРАЛТ: СУДАЛГАА

Хүлэмжийн Хүнсний Ногоо Тариалагчдын Холбооны гишүүд гадаа температур 0°C-аас доош буухад өвлийн хүлэмжид навчит ногоо тариалдаг. (Зургийг Ш. Алтанбадралт)

Хүлэмжийн Хүнсний Ногоо Тариалагчдын Холбооны гишүүн болох өрхийн хүлэмжийн хүнсний ногоо тариалагч нар гэрийнхээ хойно хүлэмжүүдтэй. (Зургийг Ш. Алтанбадралт).

Монгол Улсын Хүнсний Ногооны Үйлдвэрлэлийн Өртгийн Сүлжээ

Монгол Улсын Засгийн газар нь газар тариаланг эдийн засгийн өсөлтийн нэн чухал салбар гэж тодорхойлсон. Газар тариалангийн салбарын хөгжил нь эдийн засгийг төрөлжүүлэх, хүнсний ногооны импортоос хамааралтай байдлыг багасгах, ядуурлыг бууруулах, орон нутгийн хүн амд хүрэх шим тэжээлийг сайжруулах гол түлхүүр юм. Азийн Хөгжлийн Банк нь энэхүү бүтээлийг боловсруулан гаргахдаа хүнсний ногооны зах зээл болон өртгийн сүлжээг шинжлэн судалсан болно. Мөн хүнсний ногоо тариаланчдын дотоод хэрэгцээгээ хангах чадварыг дэмжихийн зэрэгцээ илүү орлого бий болгохын тулд уур амьсгалд тэсвэртэй жижиг тариалангийн үйлдвэрлэл эрхэлж, зах зээлд нэвтрэх боломжийн зарим хэсгээс тодорхойлов. Энэхүү бүтээлийг Монгол Улсын Засгийн газраас хэрэгжүүлж буй эдийн засгийн төрөлжилтийг хурдасгах, ажлын байрыг бий болгох үйл ажиллагааны чиглэлтэй уялдуулан Монголын хөдөө аж ахуйг төрөлжүүлэх хөтөлбөрт хандивлагч нарын дэмжлэгийг хандуулахад зориулж гаргасан болно.

Азийн Хөгжлийн Банкны тухай

АХБ нь Ази, Номхон далайн бүс нутагт нэн ядуурлыг арилгах хүчин чармайлтаа үргэлжлүүлэхийн зэрэгцээ цэцэглэн хөгжсөн, хүртээмжтэй, тогтвортой, сөрөг нөлөөнд тэсвэртэй бүс нутгийг цогцлоохын төлөө тууштай ажилладаг. Анх 1966 онд байгуулагдсан тус банкны нийт 68 гишүүн орны 49 нь тухайн бүс нутагт оршдог. АХБ нь бодлогын хэлэлцүүлэг, зээл, өөрийн хөрөнгийн санхүүжилт, батлан даалт, буцалтгүй тусламж болон техникийн туслалцаа зэрэг олон төрлийн арга хэрэгслээр дамжуулан хөгжиж буй гишүүн орнууддаа дэмжлэг үзүүлж байна.

АЗИЙН ХӨГЖЛИЙН БАНК

6 АХБ Өргөн чөлөө, Мандалуён хот,
1550 Метро Манила, Филиппин Улс
www.adb.org